

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Emre GÜNDOĞDU

SOYKIRIM TEMELİNDE

TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNİN SİYASİ ANALİZİ

Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2012

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Emre GÜNDOĞDU

SOYKIRIM TEMELİNDE

TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNİN SİYASİ ANALİZİ

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Necati İYİKAN

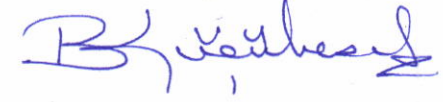
Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2012

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Emre GÜNDOĞDU'nun bu çalışması jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Dr. Isıl Çelik
Üye (Danışmanı) : Dr. Naci İyilik
Üye : Dr. Bilgi Küçükcan

Tez Başlığı: Soykırım Temelinde Türkiye - Ermenistan İlişkilerinin Siyasi Analizi

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 20/06/2012

Mezuniyet Tarihi : 27/06/2012

Prof.Dr. Mehmet ŞEN
Müdür

.....

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SOYKIRIM TERİMİ ÇERÇEVESİNDE 1915 OLAYLARININ ANALİZİ

1.1 Soykırım Kavramının Analizi	6
1.1.1 Soykırım Teriminin Etimolojisi.....	6
1.1.2 Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi.....	7
1.1.3 Çeşitli Kararlar ve İçtihatlar Işığında Soykırım Kavramı.....	8
1.1.3.1 Soykırımda Ölüm Unsuru.....	8
1.1.3.2 Soykırımda Saik (Motive) Unsuru.....	9
1.1.3.3 Soykırımda Devletin Sorumluluğu.....	10
1.1.3.4 Soykırım Konvansiyonu'ndaki Tamamen veya Kısmen (In Whole Or In Part) İfadesi.....	12
1.1.3.5 Soykırımın Zihinsel Unsuru (Means Rea).....	13
1.1.3.5.1 Bilgi (Knowledge) Unsuru.....	13
1.1.3.5.2 Niyet (Intent) Unsuru.....	14
1.2 1915 Olaylarının Soykırım Hukuku Açısından Analizi.....	16
1.2.1 1915 Olaylarının Hukuk Tekniği Açısından Analizi.....	16
1.2.2 1915 Olaylarının Fiili Açısından Analizi.....	20

1.3 1915 Olaylarını Yahudi Soykırımına Benzetme Çabaları.....	24
---	----

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİ TEHCİRİNE UZANAN SÜREÇTE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

2.1 19. Yüzyılda Türk-Ermeni İlişkileri.....	28
2.1.1 Ermeni Reformları.....	30
2.1.2 Ermeni Devrimci Örgütleri.....	34
2.2 Tehcir Kararına Giden Süreçte Türk-Ermeni İlişkileri.....	38
2.2.1 İttihatçılar, Taşnaklar ve Hınçaklar.....	38
2.2.2 1914 Vilayet-i Sitte Reformu.....	41
2.2.3 Tehcir Kararına Uzanan Süreç.....	44
2.2.4 24 Nisan 1915.....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ TEHCİRİ

3.1 Tehcir Kanunu.....	51
3.1.1 Tehcirin Uygulanması.....	53
3.1.2 Tehcir Esnasındaki Çete Saldırıları.....	57
3.1.3 Tehcir Esnasındaki Açlık ve Hastalık.....	62
3.2 Ermeni Malları.....	63
3.2.1 10 Haziran 1915 Nizamnameleri.....	64
3.2.2 Emval-i Metruke (Terkedilmiş Mallar) İle İlgili Kanun.....	66
3.2.3 8 Kasım 1915 Nizamnamesi.....	67
3.2.4 Müsaderenin Uygulanması.....	67

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEHCİR SONRASI DÖNEMDE ERMENİ SORUNU (1918-1923)

4.1	İşgal Döneminde Ermeni Sorunu.....	71
4.1.1	İttihat ve Terakki Partisi Yöneticileri Yargılamaları.....	71
4.1.2	Diğer Kamu Görevlileri Hakkındaki Yargılamalar.....	73
4.1.3	Meclis-i Mebusan Tartışmalarında 1915 Olayları.....	76
4.1.4	Ermeni Çetelerin Katliamları.....	81
4.2	Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu.....	87
4.2.1	Sevr Antlaşması Sürecinde Ermeni Sorunu.....	87
4.2.2	Lozan Antlaşması Sürecinde Ermeni Sorunu.....	92

BEŞİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ (1923-1991)

5.1	1923-1965 Arası Dönemde Türk-Ermeni İlişkileri.....	97
5.1.1	Diasporanın Türkiye Karşıtı Çalışmaları.....	97
5.1.2	Stalin Sonrası Dönemde Ermeni Milliyetçiliği.....	102
5.2	Bir Dönüm Noktası Olarak 1965 Yılı ve Sonrasında Ermeni Milliyetçiliği.....	104

ALTINCI BÖLÜM

1991 SONRASI DÖNEMDE TÜRKİYE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ (1991-2012)

6.1	Ermenistan'ın Bağımsızlığını Kazanması ve Türk-Ermeni İlişkileri.....	108
6.1.1	Levon Ter-Petrosyan Dönemi Türk-Ermeni İlişkileri.....	110
6.1.2	Robert Koçaryan Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri.....	116
6.1.3	Serj Azati Sarkisyan Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri ve Protokoller.....	119

6.2 Soykırım İddiaları Konusunda İkili İlişkileri Etkileyen Konular.....	123
6.2.1 Diasporanın Türkiye'ye Yaklaşımı.....	123
6.2.2 Soykırım Karar Tasarıları.....	125
6.2.3 Barış Girişimleri ve Türk-Ermeni Barış Komisyonu.....	134
6.2.4 Sigorta Poliçeleri ve Tazminat Meselesi.....	136
6.2.4.1 23 Şubat Tarihli Karar.....	140
6.3 Soykırım İddiaları Konusunda Türk Dış Politikası İçin Gündeme Gelen Öneriler.....	142
SONUÇ.....	149
KAYNAKÇA.....	154
ÖZGEÇMİŞ.....	169

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADL	: Ermeni Demokratik Liberal Partisi
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AK	: Avrupa Komisyonu
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANCA	: Amerika Ermeni Ulusal Komitesi
AP	: Avrupa Parlamentosu
ARF	: Ermeni Devrimci Federasyonu
ASALA	: Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BM	: Birleşmiş Milletler
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
D.H. ŞFR.	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
EUM	: Emniyet Umum Müdüriyeti
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü
G-20	: 20 Ekonomi Bakanı ve Merkez Bankası Müdürü Grubu
ICTJ	: Uluslararası Geçiş Dönemi Adalet Merkezi
ICTR	: Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi
İAMM	: İskan-1 Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti
KSHUY	: Kaliforniya Sivil Hukuk Usul Yasası

KEİ	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü
MC	: Milletler Cemiyeti
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
NATO	: Kuzey Atlantik Paktı Örgütü
PEUH	: Pan Ermeni Ulusal Hareketi
SEİA	: Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TEBK	: Türk-Ermeni Barış Komisyonu
TİGM	: Toprak İskan Genel Müdürlüğü
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
UBP	: Ulusal Birlik Partisi
UN	: Birleşmiş Milletler
YUCM	: Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı sırasında, İttihat ve Terakki hükümeti, Ermenilerin Doğu Anadolu cephesi gerisinde ayaklanma çıkararak Osmanlı ordusunu yıpratması ve Ermenilerin bu bölgede gönüllü birlikler aracılığıyla Rus işgalini kolaylaştırması nedeniyle, 1915 yılında, Ermenilerin sürgün edilmesini öngören, ‘‘Tehcir Kanunu’’ olarak bilinen bir kanun yayınlamıştır. Sürgün esnasında birçok Ermeni, savaş koşullarının gölgesi altında açlık, hastalık ve çete saldırıları sebebiyle yaşamını yitirmiştir.

Türkiye kamuoyu, 2000’li yıllarla birlikte, Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) ve Avrupa Birliği (AB) üyesi çeşitli ülkelerin ulusal ve yerel meclislerinde Ermeni soykırımı konusu üzerinde yapılan tartışmalara şahit olmuş ve bu süreç günümüze kadar, Türk dış politikasının çözüm üretmesi gereken bir sorun haline gelmiştir. 1970’li yıllarla birlikte, ASALA’nın (Ermenistan’ın Kurtuluşu İçin Gizli Ermeni Ordusu) Türk diplomatlarına karşı gerçekleştirdiği suikastler sonucunda, uluslararası toplumun dikkatini çeken sorun, Ermeni diasporasının etkin faaliyetleriyle, çeşitli ülkelerin siyaset gündemine taşınmış, böylece Ermeni sorunu 1878 Berlin Antlaşması döneminden sonra bir kez daha uluslararasılaşmıştır.

1991’de, Ermenistan Cumhuriyeti’nin, Sovyetler Birliği’nin dağılması sonucunda, bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte, Osmanlı devleti döneminde yaşanan ve Ermenilerin günümüzde ‘‘soykırım’’, Türklerin ise ‘‘askeri güvenlik tedbiri’’ olarak tanımladığı tarihi 1915 olaylarına getirilen bu iki farklı yorum, iki ülke ilişkilerini belirleyen en önemli unsur olmuştur. Soykırım iddialarının yanı sıra, Ermenistan’ın, Türkiye-Ermenistan sınırını düzenleyen 1921 Kars Antlaşmasını tanımayı reddetmesi, Türk dış politikası tarafından, Ermenistan’ın Doğu Anadolu bölgesindeki Türk toprakları üzerinde hak iddiası etmesi biçiminde yorumlanmasına yol açmıştır. Böylece soykırım iddiaları ve bu iddialara ilişkin tazminatla birlikte toprak talebi, hem Türkiye hem de Ermenistan dış politika karar yapıcıları açısından anahtar unsurlar olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Soykırım, Toprak talepleri, Tazminat, ASALA, Ermeni Diasporası.

ABSTRACT

During World War I, Ittihat and Terakki government published a law so called ‘‘Tehcir Law’’ in 1915, which suggested relocation of Armenians in consequence of weakening the Ottoman army by launching an uprising in the rear Eastern Anatolia front and facilitating the Russian occupation in this region by means of the Armenian volunteer units. During relocation process, many of Armenians died because of starvation, disease and bandit attacks under the shadows of War conditions.

Since 2000s, Turkey public opinion has faced the discussions about Armenian genocide in national and regional parliaments of United States of America (USA) and in parliaments of European Union (EU) countries and this process turned into a problem that Turkish foreign policy has to resolve. Since 1970s, the problem which attracted the attention of international community after assassination of Turkish diplomats by ASALA (Armenian Secret Army for Liberation of Armenia), was placed in the political agenda of various countries by Diaspora; Armenian issue hereby was internationalized once again as it was in Treaty of Berlin (1878) term.

Since Armenia gained independence with the collapse of the Soviet Union at the end of 1991, the main object which determines the relations between Turkey and Armenia has become two different definition of historical events of 1915 that Armenians define the events occurred in Ottoman territory as ‘‘genocide’’ and Turks define as ‘‘military security measure’’. In addition to genocide claim, Armenia rejected recognition of Treaty of Kars (1921) which describes the boundary line between two countries so this has been perceived by Turkish foreign policy as Armenia’s territorial demands in Eastern Anatolia region of Turkey. So, the genocide and compensation claim also with territorial demands have been the main object for Turkey and Armenia’s foreign policy decision-makers.

Key words: Turkey-Armenia relations, Genocide, Territorial demands, Compensation, ASALA, Armenian diaspora.

ÖNSÖZ

Prof. Dr. Stefanos Yerasimos, 1915 olaylarını hukuk ve tarih çelişkisi üzerinden açıklar. Gerçekten de bazı tarihsel olaylar hukuk, tarih ve hatta siyaset bilimini karşı karşıya getirir. Türkler açısından da, Ermeniler açısından da,¹ 1915 meselesini tartışmak, bahsi geçen tarihte Osmanlı Ermenileri'ne ne oldu sorusunun yanıtını aramak, hukuk, tarih ve siyasetin birbirlerine müdahale ettiği özgün durumlardan birini doğurmuştur.

1915'e hukuk perspektifinden bakan bir göz için tarihsel süreç içerisindeki akışkanlığı bütüncül bir biçimde görmek mümkün değildir çünkü bu noktada Türkler için de Ermeniler için de seçici bellek devreye girmektedir. Ermeni kaynakları, tarihsel süreç içerisindeki neden-sonuç ilişkilerine değinmeksizin, 1915'i tarihsel akıştan soyutlamakta, 1915'e nedenleri olmayan metafizik/soyut bir yorum getirmektedir.

Tarihsel olguları hukuk biliminin gölgesi altında incelemek, kesintili bir tarih anlayışını, kesintili bir tarih anlayışı ise aradaki boşluklara mantıksal bir izah getirmeyi kaçınılmaz kılmaktadır. Bunun zorunlu sonucu ise dezenformasyondur.

Ermeni kaynaklarına göre, Ermenilerin sürgün edilmesi zaten ırkçı ve barbar bir kültürün baskısı altında yaşayan bir topluluk için her halükarda kaçınılmaz sondur; dolayısıyla bunun nedenlerini irdelemek son tahlilde gereksizdir. Nitekim Ermeni milli eğitiminde, tehcir öncesi isyanlar, ‘*savunma savaşları*’ başlığı altında, ‘soykırımdan’ sonra anlatılır.

Türk milli tarih kaynakları ise, isyan tezini güçlendirmek için, Ermenilerin kendi ifadeleriyle ‘soykırımın’ intikamını almak için gerçekleştirdikleri 1917-18'deki müslüman katliamlarını, 1915 öncesinde anlatma eğilimindedir; çünkü isyan tezi/başlığı altında bir şablon oluşturulması şarttır.

Günümüz değerlerini tarihe mal eden analizler, bir uluslararası hukuk terimi olan soykırım kavramı etrafında şekillendiği için, hukuksal kaygılardan² dolayı önemli bir darbe alır. Bu algılama biçimine tarafların ulusal çıkarlara dayalı politik yaklaşımları da eklenince, ortaya

¹ Çalışma içerisinde kullanılan Türkler ve Ermeniler ifadesi, 1915'e ilişkin, Türk ve Ermeni toplumlarındaki genel kanyı ifade etmektedir. Tüm Türklerin ya da tüm Ermenilerin topluca aynı fikre sahip olmaları elbette ki mümkün değildir.

² Hukuksal kaygı ifadesinden kasıt, Ermenilerin 1915 olaylarını isimlendirmek açısından, soykırım dışında bir terime tahammülleri olmamaları, Türklerin de 1915'e ilişkin olarak, ortada suç olarak nitelendirilebilecek bir olgu görmemeleridir.

aynı olayın iki taraf açısından iki farklı siyasi yorumu çıkmıştır. Taraflardan birine göre olay tarihin ilk modern soykırımıdır, diğerine göre ise aynı olay geçici askeri güvenlik tedbiridir.

“Ermeni soykırımı”nın gerçekleştiğini kabul edenlerin, ortada bir uluslararası mahkemenin kararı yokken bunu dile getirmesi, tarihin hukuka müdahalesidir. Bu kabulün, bir parlamentonun kararı yahut resmi bir devlet açıklamasına dayanması, siyasetin hem hukuka hem tarihe müdahalesidir. Olayın, günümüzde bilinen tanımıyla soykırım olup olmadığı çerçevesinde incelenmesi nedeniyle meseleye subjektif yaklaşılması ise, hukukun tarihe müdahalesidir.

Diğer yandan, siyaset bilimi açısından, devletler temelinde ve dolayısıyla makro düzeyde analiz yapan realist kuram, her iki toplumun 1915 meselesinde bu kadar “içine kapanık” olmasının rasyonel temellerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Türk ve Ermeni toplumları arasındaki uyuşmazlığın analizinde, uluslararası ilişkiler disiplini, sosyolojik ve hatta psikolojik modellemelerin de hesaba katıldığı, disiplinler arası işbirliğine ihtiyaç duyar hale gelmiştir. Türkler açısından meselesinin tartışılmaz olmasının nedenlerinden biri, kamuoyunun büyük bir kesiminin konuyu ilk olarak Asala terörüyle birlikte öğrenmeleridir. 1915’in bir cinayetler silsilesiyle gündeme gelmesi, konunun gerçek ve göz ardı edilemez boyutlarının da reddedilmesi noktasında, Türk kamuoyu açısından önemli bir faktör olmuştur.

Bir diğer neden ise konuyla ilgili çalışmaların “olmazsa olmazı” diyebileceğimiz 4T planı³ iddiasının yarattığı korkudur. İddiaya göre, hukuk ve siyaset tarihinde emsali olmayan bir süreç yaşanacak ve bu süreç sonunda Türkiye Ermenistan’a kendi toprağının bir kısmını teslim edecektir⁴. Üçüncüsü ve belki de en önemlisi Hrant Dink’in belirttiği gibi; Türkler soykırım ve ırkçılığa karşı bir millet olarak, atalarının bir topluma karşı suç işlemiş olamayacaklarını düşünmektedir ve ona göre bu duruş aslında Ermeni diasporasının fark edemediği onurlu bir duruştur.⁵

Ermeniler açısından meselenin tabu olması ise, travmayla açıklanmaktadır. “Soykırım” Ermeni kimliği inşasındaki en önemli faktördür, zira 1915’te yaşananlar, nesilden nesile haksızlığa uğrama, mağduriyet, zulüm görme, anavatanından kovulma hikayeleriyle

³ İddiaya göre bu plan şu dört kavrama dayanmaktadır: Tanıtım, tanınma, tazminat ve toprak. Ermeni sorunu tüm dünyada tanıtılacak, soykırım iddiası tüm dünya kamuoyunca ve Türkiye tarafından tanınacak, ardından Türkiye Ermenistan’a tazminat ve toprak verecektir.

⁴ Bu eleştiri, “4T” iddiasını ciddiye alan her iki toplum için de geçerlidir.

⁵ Hrant Dink’in bu konudaki röportajı için bkz. http://www.youtube.com/watch?v=JW8_6VcBbe4 , son erişim tarihi: 03.06.2012.

efsaneleştirilmiş, Medz Yeghern'den (Büyük Felaket)⁶ kurtulan ve dünyanın dört bir yanına dağılan Ermenileri bir arada tutan manevi bir bağ olmuştur.

Ermeniler, gün geçtikçe mitleştirilen soykırım terimi sayesinde, buldukları coğrafyalarda asimile olmamakta ve kimliklerini sürekli tazelemektedirler. Soykırım terimi, Ermeniler için yaşamın realitesinden uzak, içine kapalı bir toplumun benlik tanımlamasında belirleyici bir rol oynadığından olsa gerek, sorgulanamaz ve eleştirilemez bir inanç haline gelmiştir.

Kısacası, toplumlararası uyumsuzlukların analizinde, meselenin reelpolitik gerçeklerini göz ardı etmemek kaydıyla, sosyal-psikoloji teorilerinin de hesaba katılarak, problemlerin mikro boyutunun da irdelenmesi gerektiği çok açıktır.

Çalışmamın önsözünü, hukuk-tarih-siyaset uyumsuzluğuna ve toplum psikolojisine ayırmamın nedeni ise, 1915 meselesinin ne Avrupa parlamentolarında çıkan karar tasarılarıyla, ne de ABD başkanlarının her 24 Nisan günü, 1915'e getireceği tanımla çözülemeyek kadar imkansız olduğuna, çözümün ise ancak resmi faaliyet alanları dışında kalan her türlü sivil toplum girişiminin bu konuda alacağı inisiyatifle, iki toplumun birbirini daha iyi anlamak için karşılıklı empati kurabilmesini sağlayacak araçların oluşturulmasıyla sağlanabileceğine dair düşüncemdir.

Ermeniler, gün geçtikçe mitleştirilen soykırım terimi sayesinde, buldukları coğrafyalarda asimile olmamakta ve kimliklerini sürekli tazelemektedirler. Soykırım terimi, Ermeniler için yaşamın realitesinden uzak, içine kapalı bir toplumun benlik tanımlamasında belirleyici bir rol oynadığından olsa gerek, sorgulanamaz ve eleştirilemez bir inanç haline gelmiştir.

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesindeki katkılarından dolayı, tezimin danışmanlığını yürüten çok değerli hocam Yrd. Doç. Dr. *Necati İyikan*'a, çalışmam süresince bilimsel kaynak bulma konusunda bana yardımcı olan arkadaşım *Kübra Çizmeciler*'e ve bu süreçte bana destek olan sevgili arkadaşım *Ayşegül Ünal*'a yürekten teşekkür ederim.

Emre GÜNDOĞDU

7 Mayıs 2012, Antalya

⁶ Efsaneye göre Ermeniler'in ilk büyük felaketi Nuh tufanıdır denilebilir. Nuh'un soyundan gelenler-iddiaya göre bugünkü Ermeniler'in ataları-, Ağrı Dağı'na çıkarak kurtulmuşlardır. İkinci bir "soykırım" felaketiyle ise varlıklarını borçlu oldukları kutsal Ağrı dağıni terk etmek zorunda bırakılmışlar ve dünyanın dört bir yanına dağılmışlardır.

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, soykırım kavramı temelinde Türk-Ermeni ilişkilerinin siyasi analizini ortaya koymaktır. Çalışmanın hipotezi, 1915 olaylarının Türkiye ve Ermenistan arasındaki siyasi ilişkileri belirlediğine dayanmaktadır. Hipotezin dayanakları şunlardır:

Birinci dünya savaşı öncesinde Ermeniler, bağımsızlık mücadelesi çerçevesinde, devrimci fikirlere dayalı örgütlenmeler yoluyla, farklı zaman dilimlerinde çeşitli suikast ve katliamlar gerçekleştirmek suretiyle, terör yöntemini benimsemiş, Sırp veya Bulgar modeli olarak adlandırabileceğimiz silahlı mücadele-iç karışıklık-dış müdahale formülü üzerinden bağımsızlık hesapları yapmışlardır. Savaşın başlamasıyla birlikte geçici bir tedbir olarak alınan sürgün kararı, bir gün savaşın biteceği ve askıya alınan 1914 Ermeni reformunun tekrar gündeme geleceği hesapları üzerinden kalıcı bir deportasyon uygulamasına dönüşmüştür. Fakat, İttihatçıların Osmanlı Ermenilerine yönelik sürgün politikası, merkezi ve sistematik bir imha kastına dayanmamakta, dolayısıyla ortada işlenmiş bir soykırım suçu bulunmamaktadır.

Diğer yandan, bir topluma yönelik uygulanan savaş politikalarının soykırım suçu kapsamına girmemesi, 1915 yılında Ermenilere yönelik meşru olmayan birtakım politikaların uygulanmadığı anlamına gelmemektedir. Fakat belirtmek gerekir ki, Ermeniler'e yönelik uygulanan politikaların bir kısmı, günümüz uluslararası hukukuna göre suç olarak tanımlanabilmekte olup, aslında hiçbirisi dönemin uluslar arası hukuk mevzuatına aykırı değildir. Tüm bunlara rağmen, 1915'te Ermeniler'e yönelik politikaların günümüz evrensel hukuk prensipleriyle değerlendirilmesi varsayımı altında, Ermeniler'e yönelik olarak uygulanan ve meşru olmayan uygulamalardan ilki, suçlu-suçsuz ayrımı gözetmeksizin, tamamının sürgün edilmesidir. Van ya da Erzurum gibi devrimci terör hareketlerinin bulunduğu bölgelerin yanı sıra, tehcirin, küçük çaplı adli suçların bile tespit edilmekte güçlük çekildiği bölgelerde de uygulanması (örneğin Muğla, Bolu, Edirne vb.), bu durumu teyit etmektedir. Eleştirel bakış açısıyla değerlendirilebilecek bir diğer uygulama, homojenleştirme politikasının bir parçası olarak, Ermeniler'in müslüman köylerine belli bir yüzdeyle dağıtılmaları veya küçük yaştaki çocukların yetimhanelere müslüman geleneklerine göre yetiştirilmeleri kaydıyla teslim edilmeleri, evlilik çağında olan Ermeniler'in müslümanlarla evlendirilmeleri vs. gibi günümüz hukuk anlayışına göre kimi araştırmacılar tarafından asimilasyon olarak tanımlanan faaliyetlerdir.⁷ Günümüzde Türk dış politikasının gündemini

---

⁷ Yüksek oranda Ermeni'nin aslında ölmeyip asimile oldukları gerçeği, Hrant Dink'in de Erivanlı bir tarihçiden aktardığı gibi, "Sağ kalanlar üzerine yapılacak bir araştırma, bizim 1,5 milyon Ermeni öldürüldü tezimizi

meşgul eden bir diğer konu ise, tehcir edilen Ermeniler'in mülkiyet haklarıyla ilgilidir. Birçok Osmanlı Ermenisi, tehcir edildikten sonra, mallarını ya da bu malların bedellerini hükümetten geri alamamıştır. Hem Emval-i Metruke⁸, hem Tasfiye Komisyonları'nın⁹ tuttuğu defterler, hem de bunların merkeze gönderilmesi gereken kopyaları günümüzde bulunamamaktadır. Defterler muhtemelen devlet çıkarları açısından korunmaktadır veya arşivlerde mevcut olduğu halde çeşitli nedenlerden dolayı ortaya çıkarılamamaktadır.¹⁰

Ayrıca, birtakım çeteler tarafından Ermenilere karşı hükümetin önlem almakta yetersiz kaldığı birtakım katliamlar gerçekleşmiştir. Bu katliamlar genellikle yağma ve soygun amaçlı başıbozuk çetelerce ve asker ordu hizmetine alındığı için milis güç olarak istihdam edilen kişiler tarafından gerçekleştirilmiş, suçlular ise hükümet tarafından sıkıyönetim mahkemelerine sevk edilerek cezalandırılmıştır.¹¹ Katliamların Ermeniler'e yönelik olarak bu kadar yoğun yaşanması, çetelerin Teşkilat-ı Mahsusa tarafından sürgün konvoylarına kasten kanalize edilmiş olabileceği, olayın sonuçları itibarıyla mantıksal çıkarımlar ileri sürülerek iddia edilebilir. Bu olgu, 1919 Divan-ı Harbi Örfi mahkemelerindeki yargılamaların günümüze ulaşan ve ekseriyetle tanık ifadelerine dayanan ikincil derecede öneme haiz belgelerle de desteklenebilir fakat kanıtlanamaz. Osmanlı arşiv belgelerinde, günümüze kadar Ermenilerin kasten imha¹² edildiklerini öngören/ima eden orijinal bir belge bulunamamıştır.

Diğer yandan, yukarıda bahsi geçen merkezi uygulamaların hiçbirisi, dönemin hukukuna aykırılık teşkil etmemektedir. Devletlerin kendi vatandaşlarının mülkiyet hakkını devletler

---

zedeler'' yaklaşımından dolayı araştırmalara konu olmamaktadır. Bkz. Hrant Dink, '*İki yakın halk iki uzak komşu*', Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 62. Nitekim 170 bin Anadolu'da, 130 bin de İstanbul'da olmak üzere 300 bin Ermeni tehcirden sonra, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etmiştir, bkz. a.g.e., s.25. 1915 yılında, Ermenilere yönelik uygulanan asimilasyon politikaları için bkz. Taner Akçam, '*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*', İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2010, İstanbul, s.203-208.

⁸ Emval-i Metruke Komisyonları, Ermenilerin tehcir esnasında yanlarında götüremedikleri malların kontrolü ve yönetimi ile ilgilenmek üzere Osmanlı hükümetince kurulan ve günümüz Türkçesi ile Terkedilmiş Mallar Komisyonu olarak tanımlanan kuruluşlardır.

⁹ Bu komisyonlar, Ermenilerden kalan malların bedellerini kendilerine iade etmek amacıyla, malların kayıt altına alınmasını ve bunların satılmasını, Ermenilerin borçlarını ve alacaklarını düzenleyen kuruluşlardır.

¹⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (1989-1990) ve daha sonra Türk Tarih Kurumu Başkanlığı (1993-2008) görevlerinde bulunan Yusuf Halaçoğlu'na göre, '*savaş ortamı olması dolayısıyla taşrada tutulan defterlerin merkeze yollanmadığı anlaşılmaktadır. Taşra arşivleri ise büyük savaşın ardından Milli Mücadele döneminin yaşanması dolayısıyla yokolmuş veya belki de işgalcilerin eline geçmiştir*'. Bkz. <http://www.avim.org.tr/eskimakaletekli.php?makaleid=380>, son erişim tarihi 21.02.2012.

¹¹ 1918 yılına, yani Mondros Mütarekesi'ne kadar bu çerçevede 1397 kişi çeşitli cezalara çarptırılmış ve yarısından çoğu idam edilmiştir. Cezalandırılan kişilerin illere göre dağılımı şöyledir: Sivas 648; Mamuretilaziz 223; Diyarbekir 70; Bitlis 25; Eskişehir 29; Şebinkarahisar 6; Niğde 8; İzmit 33; Ankara 32; Kayseri 69; Suriye 27; Hüdavendigar 12; Konya 12; Urfa 189; Canik 14. Bkz.

http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index2_1_1.htm, son erişim tarihi, 28.05.2012.

¹² İmha terimi Soykırım Konvansiyonu'nda geçen 'destroy' sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak verilmiştir. Konvansiyona göre, bir grubun bir kişi dahi katledilmeden imha edilebilmesi mümkün olduğu gibi, milyonlarca kişinin katledilmesi, belli durumlarda soykırım kapsamına girmeyebilmektedir. Bu açıdan imha, katliamı da içinde barındıran daha geniş bir tanıma sahiptir. Çalışmada her ne kadar 'soykırım' meselesinin siyasi boyutu incelenirse de, konuyla ilgili temel hukuki açıklamalara da ayrıntılara girilmeksizin yer verilecektir.

hukuku konusu yapan sözleşmeler de, benzer biçimde asimilasyon vb. insanlık suçlarını uluslararası hukukun bir parçası haline getiren çeşitli çok taraflı Birleşmiş Milletler (BM) Sözleşmeleri de, İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan yeni uluslararası toplum düzeninin ürünleridir ve temeli ekseriyetle Nürnberg ceza yargılamalarına dayanmaktadır.

İşlenen mevcut bir suçu tespit etme, suçu işleyen gerçek kişileri cezalandırma ve bu suçları devletlerin işbirliği doğrultusunda geleceğe dönük olarak caydırmaya yönelik bir önleme sözleşmesi olan Soykırım Konvansiyonu'na göre kurulacak bir mahkemenin, yüzyıl önce ölmüş "soykırım suçlularını" evrensel hukuk ilkeleri çerçevesinde savunmalarını alarak yargılaması ve dahası o sırada olmayan bir devletin, bu suçlulara engel olmadığı ya da suçun işlendiği esnada, suçluları o sırada varolmayan Birleşmiş Milletler'in ilgili kuruluşlarına yargılanmak üzere teslim etmemesi sebebiyle sorumlu tutulması fiilen mümkün değildir.

1951 yılında yürürlüğe giren bir konvansiyona dayalı hukukun, 1915'e yürütülmesi ve uygulanması da ayrıca hukuken mümkün değildir. Tüm bunların yanı sıra, Osmanlı devletinin kendi vatandaşlarıyla ilgili bir mesele olan 1915 olaylarında mağdur edilen Ermenilerden dolayı, onların günümüzdeki yasal mirasçılarının önemli bir kısmının Ermenistan vatandaşı olmadığı bir durumda, Türkiye'nin Ermenistan'a tazminat ödemesi hukuken mümkün değildir. Tüm bunlar bahsi geçen sözleşmeler incelenerek kanıtlanabilir.

Tezin bir diğer iddiası da şudur ki, "Ermeni soykırımı" ideologları, Soykırım Konvansiyonu'nun 1915'e uygulanabilirliğini sağlamak için, Yahudi soykırımının, "Ermeni soykırımı"ndan esinlenerek yapıldığını kanıtlama doğrultusunda, "Ermeni soykırımının", hem Yahudi soykırımında görev alan yetkililerin, hem soykırım zihniyetinin, hem de kitlesel öldürme yöntemlerinin benzerliği bakımından Yahudi soykırımının öncülü olması iddiasıyla, 1915 olaylarıyla Yahudi soykırımı arasında organik bir bağ kurmaya çalışmakta ve böylece Konvansiyonu bir defaya mahsus olmak üzere, 1915'e yürütmek için çaba sarfetmektedirler. Türkiye'de, Türkler'in Naziler'e benzetilme çabası olarak algılanan bu benzetme çabaları, aslında basit bir karalama kampanyasını değil, derin bir hukuki boyut kazandırılacak olan bir süreci ifade etmektedir.

Çalışma altı bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, 1915 olayları soykırım terimi çerçevesinde incelenmiş, söz konusu olayların hem hukuk tekniği, hem de fiili açıdan soykırım olarak değerlendirilip-değerlendirilmeyeceği tartışılmıştır. Çalışma boyunca soykırım terimine ise, çalışmanın objektifliği açısından tırnak içinde ("soykırım") şeklinde yer verilmiştir.

İkinci bölümde 1915 olayları öncesinde yaşanan gelişmeler incelenerek, Ermeni tehcirinin sebebi nedir ? sorusunun yanıtı aranmıştır.

Üçüncü bölümde, Ermeni tehciri ve tehcir esnasında gerçekleşen olaylar incelenerek, 1915'te Türk ve Ermeni toplumları açısından yaşanan gelişmeler nelerdir? sorusunun yanıtı verilmeye çalışılmıştır.

Dördüncü bölümde, tehcirden Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar olan dönemde, Türk-Ermeni ilişkileri konusunda yaşanan gelişmeler incelenerek, 1915 sorununun Cumhuriyet öncesinde nasıl algılandığı ve bu soruna paralel olarak söz konusu dönemde ortaya çıkan yeni gelişmeler açıklanmaya çalışılmıştır.

Beşinci bölümde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, temel kırılma noktası olarak ele alınmış, 1915 olayları temelinde Cumhuriyet dönemi Türk-Ermeni ilişkilerinin siyasi boyutları incelenerek, soykırım iddialarının ikili ilişkilerdeki rolü nedir? sorusuna yanıt verilmeye çalışılmıştır.

Altıncı bölümde, Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması bir kırılma noktası olarak ele alınmış, soykırım iddialarının ikili ilişkilerdeki rolünün günümüze kadar yarattığı etkiler incelenmiştir.

Sonuç bölümünde ise, Ermenilerin hukuken Türkiye'den herhangi bir hak iddia edemeyecek olmalarının, 1915 yılında Ermeniler'in herhangi bir mağduriyete maruz kalmadıkları anlamına gelmeyeceği hipotezinden hareketle çeşitli saptamalar ve öneriler dile getirilmiştir.

Çalışmada yapılan analizin ortaya konulması için yapılan araştırma, bilimsel kitap ve makaleler, Türkiye Cumhuriyeti resmi yayınları, çeşitli kurum ve kuruluşlara ait belge ve raporlar, yüksek lisans ve doktora tezleri ile basın taramasına dayanmaktadır.

Söz konusu materyaller içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi arşivine dayalı Genel Kurul Tutanakları, Yasa Teklifleri ve Meclis-i Mebusan Tutanakları, çeşitli Uluslararası Mahkemeler'in arşivlerine dayalı dava tutanakları ve ayrıca Ermeniler'in açtıkları davalarla ilgili resmi belgeler ile BM dökümanları önemli yer tutmaktadır.

Bunların yanı sıra Ermeniler'in konumuzla ilgili kaynaklarına öncülük eden Vahakn Dadrian, Louise Nalbandian, Taner Akçam gibi araştırmacıların çalışmalarına, soykırım

tezine karşı üretilen kaynaklara öncülük eden Guenter Lewy, Yusuf Halaçoğlu, Gündüz Aktan gibi araştırmacıların çalışmalarına ve yakın dönem Türk-Ermeni ilişkilerini analiz eden Sedat Laçiner ve Ali Faik Demir gibi akademisyenlerin eserlerine sıkça başvurulmuştur. Diğer yandan soykırım iddialarına ilişkin olarak gündem belirleyen Agos, Radikal, Taraf gibi gazetelerin konumuzla ilgili alanda araştırmaları bulunan Murat Belge, Baskın Oran, Ayşe Hür gibi tarih ve siyaset araştırmacılarının görüşlerine yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOYKIRIM TERİMİ ÇERÇEVESİNDE 1915 OLAYLARININ ANALİZİ

1.1 Soykırım Kavramının Analizi

1.1.1 Soykırım Teriminin Etimolojisi

Soykırım bilimsel otoritelerce modern gelişimi içinde Antik Yunanca genos (ırk) ve Latince cide (katletmek, öldürmek) kelimelerinin birleşmesinden türetilmiş, cinayet, katliam vb. uygulamalara karşılık gelen bir terim olarak icat edilmiştir.¹³

Raphael Lemkin'in ileride soykırım olarak adlandırılacak suçların orjinal formülasyonu, *Acts of Barbarity* (Barbarlık Eylemleri) adıyla, Madrid'de 1933'te düzenlenen International Conference for Unification of Criminal Law'a bir öneri olarak sunuldu. Bu onun daha sonra soykırım olarak isimlendireceği suça karşı hukuk yaratma konusundaki ilk resmi girişimiydi.¹⁴

Lemkin'in sözüedilen önerisi başarısız oldu ve sözkonusu çalışması Nazi Almanyası'yla uzlaşma politikasını sürdüren Polonya hükümetinin onayını alamadı. Raphael Lemkin "genocide" terimini ilk kez 1944 Kasımı'nda yayınlanan "Axis Rule in Occupied Europe" kitabının "Laws of Occupation-Analysis of Government-Proposals for Redress" isimli makalesinde kullandı.¹⁵ 1944'te The Carnegie Endowment for International Peace isimli organizasyon, Lemkin'in bu çok önemli çalışmasını Birleşik Devletler'de yayınladı. Bu kitap soykırım teriminin tanımı ile birlikte, İkinci Dünya Savaşı süreci boyunca, Nazi Almanyası tarafından işgal edilen ülkelerdeki Alman egemenliğinin hukuki analizini içeriyordu.¹⁶

İkinci Dünya Savaşı sırasında, 3. Reich tarafından yapılan kitle katliamı, insanların topluca öldürülmeleri konusundaki bir suçu tanımlamada harcanan çabaların üstesinden geldi. 24 Ağustos 1941'de, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni işgalinden 9 hafta sonra, Winston Churchill bir radyo yayınında konuşarak, Almanya'nın doğuya doğru ilerlemesine karşı gösterdikleri dirençlerinden dolayı Rusya'yı övdü. Churchill, *'saldırganla(...) dehşet verici zulümlerle misilleme yapmaktadır(...)Binlerce, tamı tamına binlerce infaz, Alman askeri*

¹³ Raphael Lemkin's Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress, (Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944), s. 79 – 95'den aktaran <http://www.preventgenocide.org/lemkin/AxisRule1944-1.htm>, son erişim tarihi: 23.11.2011.

¹⁴ <http://en.wikipedia.org/wiki/Genocide>, son erişim tarihi: 23.11.2011.

¹⁵ <http://www.preventgenocide.org/lemkin/AxisRule1944-1.htm>, son erişim tarihi: 23.11.2011.

¹⁶ Axis Rule in Occupied Europe, ix. s.79'dan aktaran: <http://en.wikipedia.org/wiki/Genocide>, son erişim tarihi: 23.11.2011.

birlikleri tarafından kendi topraklarını savunan Rus yurtseverlerin üzerinde soğukkanlılıkla gerçekleştirilmektedir. 16. Yüzyılda Avrupa'daki Moğol işgallerinden beri, asla bu ölçüde sistemli, acımasız ve bu ölçüde yaklaşan bir katliam gerçekleşmemiştir. Ve bu, ancak bir başlangıç. Kıtık ve veba sonunda Hitler'in tanklarının kanlı tekerlek izlerini takip ediyor. Biz adı konulmamış bir suçla karşı karşıyayız.” dedi. Churchill'in isimlendiremediği bu suç için Lemkin soykırım terimini icat etti.¹⁷

Lemkin'in soykırım fikri uluslararası toplum tarafından geniş ölçekte kabul edildi ve Nürnberg yargılamalarının (-24 Nazi liderinin suçlandığı 3. davada Sanıklar tarafından kasıtlı olarak yapılan ve ırksal ve ulusal grupların imhası olarak anılan sistematik soykırımın ayrıntıları ile belirlendiği dava-) hukuki dayanaklarından birini oluşturdu.¹⁸

Lemkin bir Soykırım Konvansiyonu antlaşması için, bir dizi ülkelere onları önerenin destekçisi olmaları konusunda ikna için çaba harcayarak bir taslak öneri sundu. Birleşik Devletler'in desteğiyle önerge Genel Kurul'dan önce dikkate alındı. 1943'te Lemkin soykırımı şöyle açıklamıştı:

“Literatürde soykırımın, bir ulusun tüm üyelerinin yok edilmesi ve kitlesel olarak ulusun tüm üyelerinin öldürülmesi eylemlerinin gerçekleştirilmesi gibi bir anlam içermesine gerek yoktur. Soykırım, ulusal bir grubun ihtiyaç duyduğu yaşamsal dinamiklerin yok edilmesini amaçlayan her çeşit eylemi içeren koordineli bir plan olarak tanımlanmaktadır. Böyle bir planın amaçları, ulusal grupların politik ve sosyal kurumlar, kültür, dil, ulusal duygular, din ve ekonomik varlıklarının bertaraf edilmesi ve kişisel güvenlik, özgürlük, sağlık, onur ve hatta bu gruplara ait olan bireylerin yaşamlarının yok edilmesidir.”¹⁹

1.1.2 Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi

Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi, Aralık 1948'de, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilmiş ve Ocak 1951'de yürürlüğe girmiştir.²⁰

1946' da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilen metnin orijinal formu, politik hedeflere yönelik işlenmiş suçları da içeriyordu fakat muhtemelen Stalin'in politik

¹⁷John Quigley *“The Genocide Convention: An International Law Analysis”*, Ashgate Publishing Limited, England, 2006, s.4-5

¹⁸<http://en.wikipedia.org/wiki/Genocide>, son erişim tarihi: 27.11.2011.

¹⁹<http://www.preventgenocide.org/lemkin/AxisRule1944-1.htm>, son erişim tarihi: 27.11.2011.

²⁰Orijinal metni için bkz. <http://www.un-documents.net/cppcg.htm>, son erişim tarihi: 27.11.2011.

tasfiyelerini de kapsayabileceğinden duyduğu endişe yüzünden Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) baskısıyla bu madde çıkarıldı.²¹

Sözleşmenin 2. Maddesinde soykırım suçunu oluşturan eylemler şu şekilde tanımlanmıştır; Bu sözleşme bakımından ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturur.

- 1- Gruba mensup olanların öldürülmesi
- 2- Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi,
- 3- Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek,
- 4- Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak,
- 5- Gruba mensup çocukları, zorla başka bir gruba nakletmek²²;

1.1.3 Çeşitli Kararlar ve İçtihatlar Işığında Soykırım Kavramı

1.1.3.1 Soykırında Ölüm Unsuru

Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nin 2. Maddesinin, özellikle (4.) ve (5.) fıkralarından da anlaşılacağı üzere soykırım suçu, bir tek kişinin ölümüne neden olmadan da gerçekleşebilmektedir.

1995 yılında İnsan Hakları ve Eşit Fırsatlar Komisyonu daha sonra ‘‘Çalınmış Jenerasyonlar’’ olarak anılacak olan ‘‘Bringing Them Home’’ (Yurtlarına Geri Getirmek) adlı bir rapor hazırladı. Komisyon raporu, özetle Avustralya'daki yerli halk Aborjinler'in takriben 1910'dan 1970 yılına kadar 3 ila 10 yaşındaki çocuklarının ailelerinden ve içinde yaşadıkları toplumdaki periyodik olarak kopartılmak suretiyle, hükümet tarafından asimilasyon saldırısına maruz kaldıklarını vurguluyordu. Komisyona göre bu asimilasyon, yerli halkın çocuklarının yoksul yaşam koşullarından kurtulması ve modern dünyaya adapte olmaları için de olsa, bu

²¹ Robert Gellately, Ben Kiernan , *‘The specter of genocide: Mass Murder in Historical Perspective’*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, s.267

²² Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi.

http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin1210.pdf, son erişim tarihi: 05.12.2011.

zorunlu nakil, BM Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesindeki soykırım ve insanlığa karşı işlenmiş suçlar kapsamına giriyordu.²³

Belirli bir grubu imha kastına dayandığı sürece, “ölüm” sözkonusu olmadan soykırım suçunun işlenebilmesinin aksine, toplu ölümlerin gerçekleştiği bazı durumlar da soykırım kapsamına girmeyebilir. Genellikle akademik literatürde ekonomik ve sosyal grupların da soykırım suçu kapsamına alınması konusunda eğilim mevcuttur. Sovyetler Birliği’nde zengin köylülerin veya Gulaglar’ın kolektivizasyonu boyunca yapılan işkenceler ve 1970ler boyunca Kızıl Kamerlerin Kamboçya’da giriştikleri çeşitli katliamlar örnekler arasındadır.²⁴ Ağustos 1999’da Kamboçya’daki mevzuata göre Kızıl Khamer liderlerine yönelik yapılan soruşturmada, Kamboçya hükümeti, Soykırım Konvansiyonu’ndaki tanımını genişleterek, soykırımın tanımını; malvarlığı, eğitim seviyesi, sosyolojik çevre(köylü/şehirli), bir politik sisteme veya rejime sadakat, sosyal sınıf veya sosyal kategoriyi (tüccar/memur) de içerecek şekilde genişletti.²⁵ Birleşmiş Milletler delegasyonunda sorumlu bir yönetici olan Ralph Zacklin, Kamboçyanın tasarısını yorumlarken sözleşmenin tanımlanmasındaki tutarsızlığı vurguladı ve benzeri kanun hükümlerinin, “suç ve cezaların geriye dönük işletilmemesi ilkesini” ihlal edeceğini belirtti. Birleşmiş Milletlerin karşı tasarısı bu durumu, Konvansiyon’un 2. maddesiyle sınırladı ve Ruanda’da olduğu gibi Uluslararası Ceza Mahkemesinin kapsamına girecek şekilde “İnsanlığa Karşı Suç” olarak tanımladı.²⁶

1.1.3.2 Soykırımda Saik (Motive) Unsuru

Soykırım Konvansiyonu oluşturulurken öne çıkan tartışmalardan birisi de Soykırımın “motive”i konusuydu. Tartışmalar esnasında Çin, ulusal ırksal veya dini inanç kökenli neden tanımlamasını ortaya attı. Lübnan, ırk, din, dil veya politik görüşlere dayanan nefret fikrinin ve fanatizme dayanan her türlü eylemin neden olarak sözleşmeye konulması gerektiğini belirtti. Sovyetler Birliği, sözleşmenin giriş bölümüne “soykırım suçu faşizm-nazizm ve diğer ırk teorileri ile organik bağa sahiptir” cümlesini eklemek istedi.²⁷

Soykırım Konvansiyonu’nun hazırlık çalışmaları sırasında, 6. Komitede İngiltere “motive” göndermesini sözleşmeden çıkarmanın mücadelesini verdi. Gerald Fitzmaurice’ye göre:

²³ Gary Johns, “*The Gulf Between Aboriginal Policies And Aboriginal People in Australia*”, Libertad y Desarrollo Institute Santiago, Chile 6 June 2003, s.9.

²⁴ William A. Schabas, “*Genocide in International Law: The Crimes of Crimes*”, Cambridge University Press, First Published 2000, s.145-146.

²⁵ Schabas, a.g.e., s.146

²⁶ A.g.e., s.146

²⁷ Bu konudaki detaylı tartışmalar için bkz. Schabas, a.g.e., s.246-257

Niyetin konsepti maddenin başlangıç bölümünde ifade edildi. Bir defa, grubu imha etme niyeti ortaya çıktıktan sonra bu bir soykırımdır, aksi halde, suçun failleri herhangi bir nedeni mazeret olarak gösterebilir. Sözkonusu tabir yalnızca faydasız olmayıp, soykırım suçu işleyen kişilere bu suçu maddede listelenen saiklerden biri gerekçesiyle işlememiş olduklarını iddia etmelerine izin vereceği için sınırlandırıcı doğasından dolayı tehlikelidir de..²⁸

Tartışmaların sonucunda çalışmayı gerçekleştiren üyeler, Venezuela'nın önerisiyle, tüm nedenleri kapsayan “*as such*” (bunun gibi, bu şekilde,) ifadesinin sözleşme metnine girmesini kabul ettiler. Böylece hem saik unsuru tamamıyla çıkartılmadı, hem de nedenlerin spesifik olarak isimlendirilmemesi suretiyle herhangi bir saik sınırlaması kaldırılmış oldu..²⁹

Uluslararası Apartheid Suçunu Önleme ve Cezalandırma Konvansiyonu, insanlığa karşı işlenmiş suçların özel bir şekli olan apartheid suçunda bile, suçun sorumluluğundan, suçun işlenme nedeni ne olursa olsun tıpkı soykırımda olduğu gibi kurtulunamayacağını belirtmiştir. Uluslararası Hukuk Komisyonundan Juri G. Barsegov, “*işlenmesinin nedeni ne olursa olsun, koruma altındaki bir grubun yaşamına yönelik eylemler, açık veya gizli hangi nedenle yapılırsa yapılsın, gruba mensup üyeler imha edilmişse, soykırım suçu işlenmiştir*” demektedir. Aksi halde soykırım suçluları sözkonusu suç eylemlerine iştirak etmelerine bir savunma olarak, farklı bahaneler ileri sürebilirler..³⁰

1.1.3.3 Soykırımda Devletin Sorumluluğu

Ruanda'da gerçekleştirilen katliamlarla ilgili olarak görülen Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi (ICTR), öncelikle iddianameye bağlı olarak Akayesu davasında Taba topluluğu veya, Kayishema ve Ruzindana davasında Kibuye yerleşim birimi gibi spesifik bir bölgede gerçekleşen olayların soykırım suçunu teşkil edip etmediğini inceledi. Bu bağlamda yargı makamı genel olarak soykırımın koşullarını açıkladı. Soykırımın niyetini ortaya çıkarmak için, ICTR ülkedeki kitle katliamını kanıtlayan tanık ifadelerine ve Ruanda'da yeralan katliamları belgeleyen BM raporlarına başvurdu. Bu deliller ışığında uluslararası mahkeme Rwandada çatışma periyotlarıyla ortaya çıkan şiddet eylemlerinin Tutsi popülasyonunu yok etmek niyetiyle işlendiğine karar verdi. Kayishema ve Ruzindana davasında bu yaklaşım oldukça açıktı. Çünkü soykırım suçu, bizzat kendi doğası gereği, devletin bu büyük suçun bir

²⁸ A.g.e., s.248

²⁹ A.g.e. sf: 246-257

³⁰ A.g.e. s.254-255

parçasına doğrudan veya dolaylı olarak dahil olmaksızın işlenmesini hemen hemen imkansız kılmaktadır.³¹

Elbette ki, koruma altındaki bir gruba karşı soykırım suçu işlemek için devletin plan veya politikasını özetleyen resmi bir belge bulmak çoğu zaman imkansızdır, fakat buna benzer bir plan veya politikanın varlığı ikinci derecede (circumstantial) kanıtlardan anlaşılabilir. Uluslararası mahkeme, Kayishema ve Ruzindana davasında Ruanda'da bir soykırım plan veya politikasının gerçekleşip gerçekleşmediğinin sonucuna ulaşmak için kafi göstergeleri göz önünde tuttu ve şu tarz kanıtların soykırım suçunun spesifik koşulu olacağını belirtti,³² ölüm listeleri, Rwanda medyası sayesinde yayılan Tutsi popülasyonunun imhası için tahrik kampanyasını kolaylaştıran extreme ideoloji , sivil savunma silahlarının kullanımı,sivil gruplara silah dağıtımı..³³

Devletin soykırımdaki sorumluluğu konusunda, Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanı 26 şubat 2007 tarihinde tartışmalı bir karara ve içtihatla imza attı. Divan kararında, her ne kadar Srebrenitsa'da Bosnalı Sırp'lar tarafından soykırım suçunun işlendiğini kabul etmişse de, bundan dolayı Sırbistan'ın devlet organlarına yüklenebilir bir sorumluluk saptanamaması nedeniyle, Sırbistan'ı suçlu bulmamıştır. Buna mukabil, Divan, Sırbistan'ı, Srebrenitsa katliamını önlemek için Bosnalı Sırp'lar üzerindeki nüfuzunu kullanmaması, soykırımdan suçlu Ratko Mladic 'in Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne (YUCM) yargılanmak üzere teslim edilmesine ilişkin yükümlülüğünü yerine getirmemesi ve mahkemeye tam bir işbirliğinde bulunmaması nedenleriyle Soykırım Sözleşmesi hükümlerini ihlal etmekten suçlu bulmuştur.³⁴

Başvuru sahibi davacı tarafından sunulan dökümanların ikisinde, Sırbistan'ın kolluk kuvveti ve Sırbistan İçişleri Bakanlığı'nın bir birimi olarak Scorpions³⁵ (Akrepler)'e gönderme mevcuttur. Davalı bu irtibatı sağlayanları, (Ljubiša Borovčanin ve Savo Cvjetinović) Sırp Cumhuriyetinin polis kuvvetlerinin memurları olarak tespit etti. Fakat mahkeme bu bağlantılardan hiçbirinin Belgrad'ı adres göstermediği yönünde görüş bildirdi. Bu materyaller temelinde yapılan yargılamada, Mahkeme Akrepler'in, 1995 ortalarında davalının "de jure" organı olduğunu bulmakta yetersiz kaldı. Üstelik mahkeme, bir organın bir devlet yerine geçerek gerçekleştirdiği eylemde, kamu otoritesini ortadan kaldırması

³¹ Yusuf Aksar, *'Implementing International Humanitarian Law, From The Ad Hoc Tribunals To A Permanent International Criminal Court'*, Taylor and Francis Books Ltd, First London 2004, s.216.

³² Trial Chamber Kayishema ve Ruzindana Case, Judgement, paras.-275-6,289-91, **a.g.e.**, s.216

³³ Trial Chamber Kayishema ve Ruzindana Case, Judgement, paras.-275-6,289-91, **a.g.e.**, s. 216-217

³⁴ Dr. Şükrü M. Elekdağ, *'UAD'nin Bosna Kararı ve Türkiye'*, Cumhuriyet 24.05.2007.

³⁵ Scorpions Sırbistan'da paramiliter bir örgüttür.

durumunda, şayet organ kamu otoritesi adına hareket ediyorsa, bunun sözkonusu devletin bir eylemi olarak göz önünde bulundurulmaması gerektiğini vurguladı.³⁶

1.1.3.4 Soykırım Konvansiyonu'ndaki Tamamen veya Kısmen (In Whole Or In Part) İfadesi

Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nde soykırım suçunun maddi unsurları sayılırken geçen "*in whole or in part*" ifadesi, günümüze kadar uluslararası insanlık hukuku uzmanları tarafından çokça tartışılan bir konu oldu.

Soykırım suçunun işlenmiş olduğunu kararına varılan Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi³⁷, Radislav Krstic yargılamasında³⁸ ve Radislav Krstic–Temyiz Dairesi Yargılaması'nda³⁹, 8, 9, 10 ve 11. Paragraflar 'in part' (kısmen) sorunsalına işaret etmekte ve kısım ifadesinin hedef grubun oldukça önemli bir kısmını (substantial) içermesi gerektiğini belirtmekte, Soykırım Konvansiyonu'nun amacı; insan gruplarının bütününe kasıtlı imhasını önlemek olduğuna göre, "*hedeflenmiş kısım*"ın bir grup üzerinde bütünüyle etki yaratacak şekilde yeterince kaydadeğer olması gerekliliği vurgulanmaktadır.⁴⁰

Paragraf 12'de yargılama şöyle devam etmiştir. "*Grubun hedeflenmiş kısmının sayısal boyutu tüm davalarda soruşturmaları sonlandırıcı bir husus olmasa da, yargılamaların gerekli ve önemli bir başlangıç noktasıdır. Hedef alınmış bireylerin sayıları sadece mutlak anlamda değerlendirilmemeli fakat aynı zamanda grubun tamamının toplam boyutuyla ilişkili olarak ele alınmalıdır. Hedeflenmiş kısmın sayısal boyutuna ek olarak, hedeflenmiş bölümün grup içindeki önemini dikkate almak gerekmektedir. Şayet grubun spesifik bir kısmı, tüm grubu sembolize ediyorsa veya grubun hayatta kalması için gerekliyse, bu durum 'part'in 4. maddedeki 'substantial' (kaydadeğer) olarak nitelendirilen anlamını bulmak için bir dayanak olabilir.*"⁴¹

³⁶ Marko Milanović, "*State Responsibility for Genocide: A Follow-Up*", University of Nottingham School of Law, September 2007. <http://ejil.oxfordjournals.org/content/18/4/669.full>, son erişim tarihi: 08.12.2011.

³⁷ Tam adıyla "Eski Yugoslavya'nın Topraklarında 1991 Yılından Bu Yana Uluslararası İnsan Haklarını Çiğnemekle Sorumlu Kişilerin Cezalandırılması İçin Kurulmuş Uluslararası Mahkeme".

³⁸ "*Radislav Krstic Judgement In The Trial Chamber*", International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia Since 1991 Case No: IT-98-33-T Date: 02 August 2001.

³⁹ "*Radislav Krstic Judgement, In The Appeals Chamber*", International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia Since 1991 Case No: IT-98-33-A Date: 19 April 2004.

⁴⁰ Bkz. "*Prosecutor v. Radislav Krstic-Appeals Chamber-Judgment-IT-98-33-A(2004)ICTY 7(19 April 2004), The Definition of the Part of the Group*", para.8.

⁴¹ A.g. dava, Para. 12.

Paragraf 13'te, yargıçlar faillerin kurbanlarına ulaşma sorunsalına dikkat çekmektedirler; 'soykırımın tarihsel örnekleri ayrıca şunu vurgular ki, faillerin aktivite ve kontrol alanlarının yanı sıra amaçlarına ulaşmalarının imkan derecesi dikkate alınmalıdır. Soykırım faili tarafından oluşturulan İmha kastı her zaman fırsatların kendisine sunduğuyla sınırlı olacaktır.'⁴²

1.1.3.5 Soykırımın Zihinsel Unsuru (Means Rea)

Soykırım Konvansiyonunun 2. Maddesinde listelenen eylem türlerinden herhangi birini işlemek suçun maddi unsurunun (*actus reus*) gerçekleşmesi için yeterlidir. Fakat faillere soykırım suçlamasının yapılabilmesi için suçun maddi unsurunun yanında manevi unsurunun da bulunması gerekmektedir.

Roma Statüsü ve Uluslararası Ceza Mahkemesi, soykırımı içeren ciddi uluslararası suçların iki tamamlayıcı unsur içerdiğini belirledi. Statünün 30. Maddesi, soykırımın '*means rea*' veya zihinsel faktörünün knowledge (bilgi) ve intent (niyet) olmak üzere iki bileşenden oluştuğunu deklare etti.⁴³

1.1.3.5.1 Bilgi (Knowledge) Unsuru

Roma Statüsü'ne göre, '*knowledge*' bir durumun varolacağına veya olayların olağan akışında bir sonucun meydana geleceğinin farkında olunması anlamına gelmektedir. Herhangi bir devletin kendisi tarafından veya o devletle ilişkili bulunan bazı komiteler tarafından planlanmamış ve organize edilmemiş bir soykırım hayal etmek fiilen imkansızdır.⁴⁴

Çeşitli davalar, bir planın gerekliliğini desteklemektedir. Soykırımla suçlanan Karadzic ve Mladić davasında kanıt yeterliliği konusunda Eski Yugoslavya Uluslar arası Ceza Mahkemesi kararında 'proje' ve 'plan' vurgulandı.⁴⁵ Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi Akayesu davasında, soykırım suçlamasına ilişkin bir planın kanıtı konusunda ısrar etmedi fakat bu durum sorunun aşikar olmasından kaynaklanıyordu. Yargılama bir noktada soykırım suçunun şiddetli ve sistematik doğasına dayanıyordu.⁴⁶ Soykırımın yanı sıra insanlığa karşı suç

⁴² A.g. dava, Para. 13.

⁴³ Schabas, **a.g.e.**, s. 207

⁴⁴ **A.g.e.**, s.207

⁴⁵ Prosecutor v. Karadzic and Mladić (Case No, IT-95-5-R61, IT-95-18-R61'den aktaran: **a.g.e.**, s.208

⁴⁶ Prosecutor v. Akayesu (Case No.ICTR-96-4-T), Judgment, 2 September 1998, para.477, **a.g.e.**, s.208

işlemekten suçlu bulunan Akayesu davasında, Mahkeme, suçların yaygın ve sistematik olarak gerçekleşmiş olduğunu belirtti⁴⁷ ve “sistematik” ifadesini, önceden tasarlanmış plan veya politika olarak tanımladı.⁴⁸ Guatemala Hakikat Komisyonu, Mayan topluluğunu imha etmek için; bir planın varlığını, stratejik bir biçimde planlanmış politikayı ve ortaya çıkan mantıklı ve uyumlu bir sekansa sahip olayları kanıtlarıyla açığa çıkarmanın gerekliliğine dikkat çekti.⁴⁹

1.1.3.5.2 Niyet (Intent) Unsuru

Soykırımda niyetin (intent) gerekliliği, Roma Statüsü’nün 30. Maddesinde teyit edilmiştir. Eichmann yargılamasında, Jerusalem Bölge Mahkemesi, soykırım suçunun özel unsuru olan niyet gerekliliğini, Konvansiyon’un tanımladığı şekilde vurgulamıştır:

‘1950’de Nazi ve Nazi işbirlikçilerini cezalandırma davasının Section I başlığı altında, bir kişi spesifik kişilere karşı işlemiş olduğu bir suçtan dolayı, şayet bu insanlara karşı işlenen suç, gruba zarar vermek niyetinin bir sonucu olarak işlenmişse ve suçlu tarafından bu insanlara karşı işlenmiş eylem onun Yahudilere ve diğer sivil popülasyonlara olduğu gibi tüm gruba karşı kasti niyetinin bir çeşit ‘kısmi başarısızsa’, o kişi suçlu bulunabilir.’⁵⁰

Uluslararası Adalet Divanı’nın 2007 yılındaki Bosna-Hersek, Sırbistan-Karadağ yargılamalarındaki kararlarında da etnik temizlik ve soykırım ayrımı açıklığa kavuşturulurken, niyet unsuruna vurgu yapılmıştır;

‘(...)Ne bir politika meselesi olarak bir bölgenin etnik açıdan homojen hale getirilmesi niyeti, ne de böyle bir politik uygulamayı gerçekleştirmek için yapılan operasyonlar, bu halleriyle soykırım olarak adlandırılmazlar. Soykırım niyetini karakterize eden unsur, belirli bir grubu kısmen veya tamamen yok etmektir ve grup üyelerinin sınır dışı edilmesi veya yerlerinden çıkarılması, güç kullanarak uygulanmış olsa bile o grubun imhasıyla gerekli eşdeğerde olmadığı gibi, böyle bir imha da yer değiştirmenin otomatik sonucu değildir. Şayet bu eylemler, benzeri eylemlerin gerekli spesifik niyetle (dolus specialis) gerçekleştirilmiş olması koşulunu koyan Soykırım Konvansiyonu Madde 2 paragraf (c)’ de tanımlandığı gibi, örneğin grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak,

⁴⁷ Aynı dava, para.651, a.g.e., s.208

⁴⁸ Aynı dava, para.579, a.g.e., s.208

⁴⁹ A.g.e., s.209.

⁵⁰ A.g.e., s.214.

*yaşam şartlarını kasten değiştirmek olarak tanımlanıyorsa , 'etnik temizlik' olarak tarif edilen eylemlerin asla soykırım suçunu teşkil etmeyeceği sonucu çıkmaz(...)'*⁵¹

*“(...)ICTY'nin gözlemlediği gibi, soykırım politikası ve etnik temizlik olarak bilinen politikalar arasında apaçık benzerlikler varsa⁵², grubun fiziksel imhası ve dağılması arasında net ayırım karışmış olmalıdır. Bir grubun veya grubun bir parçasının kovulması, kendi başına soykırım için yeterli değildir⁵³. Diğer bir deyişle, bir özel operasyonun soykırım değerini taşıyacak bir etnik temizlik olarak tanımlanıp tanımlanmayacağı Madde 2'de listelenen eylemlerin varlığı veya yokluğuyla birlikte imha niyetine dayanır(...)'*⁵⁴

Özel kastın (spesifik intent) kanıtı olarak doğrudan belirgin kanıtların yokluğunda, özel kasıt; genel bağlam, aynı gruba karşı diğer kusurlu hareketlerin işlenmesi, işlenen vahşetin derecesi, özel bir gruba mensup oldukları hesaplanarak kurbanların sistematik olarak hedeflenmesi veya ayrımcı ve yıkıcı eylemlerin tekrarlanması gibi birtakım durum ve koşullardan anlaşılabilir.⁵⁵

Koşullara bağlı olarak, bir umursamazlığın sonucu da olsa, ihmalkarlık kasıtlı olarak ortaya çıkabilir. Örneğin, soykırım eylemlerinin tanımlandığı 2. Maddede, ‘*grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracığı hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek*’ten söz edilmektedir. Suç, doğrudan harekete geçmek yerine, eylemi gerçekleştirmek için ihmalkarlık göstermekle de işlenebilir. Ne var ki, kesinlikle, bu tarz bir eylem, grubu imha etmek için özel niyetle (specific intent) işlenmiş olmalıdır.⁵⁶

İhmalkarlığa dayalı soykırımın veya ikinci derecede soykırımın tanınması konusu 1948 Konvansiyonu tasarı çalışmalarında önerildi. Bu öneri, bu tarz bir suçun bilhassa yerleşik insanların yerlerinden çıkarılmasını içeren ekonomik gelişme politikaları hususunda uygulanabilir olacağı şeklinde açıklandı. Fakat uluslararası hukuku hükümet veya tüzel kişiliklerin ihmalkar davranışlarını kapsayacak şekilde genişletme arzusu önemli olmakla birlikte, bu en yüksek derecede zarar ve kötücül niyetin öngörüldüğü ‘suçların suçu’ olan soykırımın itibarsızlaşmasına yol açar. Soykırımın kapsamını ihmalkarlık suçuyla genişletmek, kolaylıkla genel konsepti önemsizleştirebilir.⁵⁷

⁵¹ International Court of Justice, “*Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro Judgment of 26 February 2007*”, para. 190.

⁵² Krstić, IT-98-33-T, Trial Chamber Judgment, 2 August 2001, para. 562’ye atıf yapan: **a.g. karar**, para. 190.

⁵³ Stakić, IT-97-24-T, Trial Chamber Judgment, 31 July 2003, para. 519’a atıf yapan: **a.g. karar**, para. 190.

⁵⁴ **A.g. karar**, para. 190.

⁵⁵ “**Prosecutor v. Goran Jelisc, (Case No: IT-95-10-A, Judgement, 5 July 2001**”, para. 47

⁵⁶ Schabas, **a.g.e.**, s.227

⁵⁷ **A.g.e.**, s.227.

Son olarak, suçlunun ‘*dolus specialis*’e (özel kasıt) sahip olduğunun ispatlanması gerekir. Özel kastın suç unsuru olarak saptanmadığı durumlarda, eylem ‘soykırım’ olarak değil fakat, ‘İnsanlığa Karşı Suç’ olarak veya herhangi bir ceza hukuku kapsamına giren başka bir suç olarak sınıflandırılıp cezalandırılabilir.⁵⁸

1.2 1915 Olaylarının Soykırım Hukuku Açısından Analizi

1.2.1 1915 Olaylarının Hukuk Tekniği Açısından Analizi

Türkiye’nin soykırım iddialarıyla ilgili uluslararası sorumluluğuna değinmek gerekirse, öncelikle belirtmek gerekir ki, uluslar arası hukuk açısından ‘Devletlerin Yargı Bağımsızlığı’ ilkesi gereği bir ülkenin ulusal mahkemesi başka bir devleti yargılayamaz.⁵⁹ Diğer bir deyişle, çeşitli ülkelerin parlamentolarından çıkan ‘soykırımı’ tanıma kararlarının Türkiye devleti açısından bir bağlayıcılığı yoktur. Türkiye’nin uluslar arası sorumluluğu ancak bir uluslar arası bir mahkeme tarafından işletilebilir. Her ne kadar 1915’in gerçekleştiği esnada Türkiye Cumhuriyeti henüz kurulmamış olsa da, uluslararası hukukun ‘Devletlerin Halefiyeti kavramı üzerinden’⁶⁰ sorumluluğu işletilebilir görünmektedir. Fakat Türkiye’ye 1915 olaylarıyla ilgili olarak isnat edilen suç soykırım suçudur. Söz konusu suç türü ‘Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi ‘ başlığı altında Aralık 1948’de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilmiş, Ocak 1951’de yürürlüğe girmiştir.⁶¹

Roma hukukuna dayalı Avrupa hukuku, yasa ile belirlenmemiş suç olmayacağı, dolayısıyla bir yasanın geriye doğru suç isnat etmek için işletilemeyeceği ‘*nullum crimen sine lege, nulla pūna sine lege praevia*’ ilkesi üzerine kurulmuştur. Bu açıdan 1915 olaylarının uluslararası hukuk açısından soykırım olarak nitelendirilmesi mümkün görünmemektedir. Nitekim 2002 yılında Türk-Ermeni Barışma Komisyonu’nun Türk

⁵⁸ Human Rights resolutions 1993/20 and 1994/64’, UN Doc. E/CN.4/1995/78/Add.1,para.21’den aktaran: **a.g.e.**, s.215

⁵⁹ Örneğin 1849 Tarihli Fransız Yüksek Mahkemesinin verdiği Casaux kararı. Olayda, Fransız Yargıtayı yabancı bir devlet olan İspanya’nın Fransız mahkemeleri önünde yargılanamayacağı sonucuna varmıştır. Kararın gerekçesinde, özetle, şu noktalar belirtilmiştir: “Devletlerin bağımsızlığı, Uluslararası Hukukun en tanınmış ilkelerinden biridir. Bir devletin , başka bir devletin mahkemeleri önünde yargılanmasına, bu ilke engeldir(...)Devletle ilişkiye giren kişi, bunu bilmek durumundadır.”.Bkz. Rona Albay, ‘**Yargıtay İçtihatlarına Göre Yabancı Devletin Yargı Bağımsızlığı**’, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı: 72, 2007. Güncel örnek vermek gerekirse, İtalyan mahkemelerinde Almanya’nın 2. Dünya savaşı sırasındaki bazı eylemlerine karşı açılan ve İtalya Yüksek Mahkemesinin de onayladığı bir dava, Almanya tarafından Uluslar arası adalet divanına götürülmüş ve Divan 3 Şubat 2012’de Almanya’yı haklı bulduğuna dair kararını açıklamıştır.

⁶⁰ 1923 tarihli Lozan Andlaşması ile de Türkiye Cumhuriyeti Devleti Osmanlı Devletinin halefi olarak Dünya Devletleri arasında yerini almıştır. Lozan andlaşması ile Türkiye Cumhuriyeti, selefi Osmanlı Devleti’nin milli borçlarına , arşivlerine, kamu mallarına ,andlaşmalarına halef olmuştur.

⁶¹ Orijinal metni için bkz. <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>, son erişim tarihi: 21.12.2011.

üyelerinin isteği ile International Center for Transitional Justice (ICTJ) adlı kuruluştan 1915 olaylarının “soykırım” olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı konusunda teknik görüş istendi. Kuruluşun konumuzla ilgili kararı özetle şu şekildedir:

“Uluslararası yasa genel olarak anlaşmaların geriye dönük olarak uygulanmasına olanak vermemektedir(...)Anlaşmalar Hukuku ile ilgili Viyana Konvansiyonunun 28. Maddesinde şu ifadeye yer verilmektedir: Anlaşmanın kendisinde farklı bir amaç olmadığı sürece veya aksi belirtilmediği sürece anlaşmanın hükümleri, anlaşma yürürlüğe girmeden önce olan bir eylem veya gerçek veya anlaşma yürürlüğe girmeden önce ortadan kalkan bir durum nedeni ile hiçbir tarafı bağlamamaktadır(...) Madde 13’e uygun olarak Konvansiyon, Birleşmiş Milletler Genel Sekreterine sunulmasını takip eden doksanıncı günün ardından 12 Ocak 1951 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bunu takip eden onaylamalar ve ekler de sunumu yapan devletler için sunumu takip eden doksanıncı günün ardından yürürlüğe girmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere farklı bir maksat ortaya çıkmadığı sürece anlaşmanın belirli bir tarihte yürürlüğe girdiği şeklinde bir hüküm olduğu zaman “Anlaşmanın tüm hükümleri” aynı tarihte yürürlüğe giriyor şeklinde algılanmalıdır(...)Taraf Devletlere yükümlülükler yükleyen hükümlerin metni genel olarak Taraf Devletlerin gelecekte eylemde bulunmaları için bir yükümlülük getirmektedir. Örneğin, Taraf Devletler soykırım suçunu önlemeyi ve cezalandırmayı “taahhüt etmektedirler”, Konvansiyonun hükümlerine geçerlilik kazandırmak için gerekli yasaları uygulama için “yasa çıkarmayı taahhüt etmektedirler”. Ve soykırım ile suçlanan kişilerin yetkili yerel veya uluslararası mahkemeler eli ile “yargılanacağını” kabul etmektedirler(...)Sonuç olarak; Soykırım Konvansiyonu yirminci yüzyılın başlarında gerçekleşen veya 12 Ocak 1951 tarihinden önce meydana gelen herhangi bir olay ile ilgili olarak herhangi bir bireysel veya devletle ilgili suç sorumluluğu yüklememektedir.”⁶²

“Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi”ne göre cezai sorumluluk ise bireyseldir. Osmanlı Ermenileri’ne karşı suç işlediği iddia edilen muhataplar şu anda hayatta değillerdir.⁶³ Hukuki sorumlulukla ilgili olarak ise, günümüzde Ermeniler, suç isnadının geriye yürütülemeyeceği gerçeğinden hareketle, Ermenilerden kalan mallara el konulduğu ve suç ihlalinin günümüze değin süregeldiğini ileri sürebilirler. Nitekim Lozan’da

⁶² *“Soykırım Sözleşmesi’nin 20. yüzyılın Başında Vuku Bulan Olaylara Uygulanabilirliği Konusundaki Rapor”*, 14 Mart 2003. Raporun orijinali için bkz. <http://www.hyertert.com/dosya/ICTJMemorandumFeb03.pdf>, son erişim tarihi: 23.12.2011.

Raporun Türkçeleştirilmiş versiyonu için bkz. <http://www.hyertert.com/yazi3.asp?Id=124&DilId=1>, son erişim tarihi: 23.12.2011.

⁶³ Hayatta olmaları varsayımıyla düşünülecek olduğunda da, yargılanmaları Lozan antlaşmasına göre mümkün görünmemektedir. Çalışmamızın **“Lozan Antlaşması Sürecinde Ermeni Sorunu”** başlığı altında, siyasal ve askerî nitelikte nedenlerle, taraf devlet makamlarınca tutuklanmış, kovuşturulmuş ya da hüküm giydirilmiş olabilecek kimselerin, genel aştan yararlanacaklarına dair 24 Temmuz 1923 tarihli “Lozan Antlaşması’na Ek Genel Affa İlişkin Bildiri ve Protokol”den bahsedilmiştir.

Müttefikler Ermeni mallarının iadesini bir yükümlülük olarak düzenlemeyi ve antlaşma metnine koydurmayı çok istemiş olmalarına rağmen bunda başarılı olamamışlardır. Türk tarafı bu talepleri görüşmeye bile gerek duymaksızın reddetmiştir. Çünkü bu dönemde bir devletin kendi vatandaşlarıyla yaşayabileceği hukuki uyumsuzluklar devletin milli yetkisi alanında kabul edilmekte, yabancı devletlerin bu konuya müdahil olmaları hukuka aykırı sayılmaktaydı.⁶⁴

Lozan Andlaşması'nın 65. maddesi andlaşmaya taraf devlet vatandaşlarının yabancı ülke egemenliğinde kalan menkul ve gayrimenkul mallarının belirli ilkeler çerçevesinde iadesini öngörmekteydi. Bu haktan yararlanabilecekler 64. maddede sayılmıştır. 65. madde Osmanlı Devleti'nin kendi vatandaşlarına ilişkin bir yükümlülük doğurmaya dönük bir hüküm içermemektedir. Nitekim, devletlerin kendi vatandaşlarının mülkiyet hakkını devletler hukuku konusu yapan ilk örnek Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'dir. Bilindiği üzere bu sözleşmenin tarihi 1950'dir. Dolayısıyla devletler hukuku açısından daha önce "milli yetki" kullanılarak ortadan kaldırılmış mülkiyet haklarının kendiliğinden yeniden tesisi hukuken de mümkün değildir.⁶⁵

Ermenilerden kalan mallar meselesinin yanısıra, 1915'ten önce hayat sigortası yaptıran Ermenilerin günümüzdeki davacı mirasçılarının sigorta şirketleri ile olan özel hukuk ilişkisinde ise Türkiye uyumsuzluktan tamamen bağıstıktır, uyumsuzluğun tarafı değildir. Sigorta alacaklıları Ermeniler, borçlu ise sigorta şirketleridir. Bu şirketlerin Türkiye devletine rücu⁶⁶ edebilmesi, ancak uluslar arası bir mahkemece Türkiye devletinin soykırım sorumlusu olduğunun tespitiyle mümkündür.⁶⁷

Son olarak Soykırım Konvansiyonu ile ilgili gözden kaçan veya yanlış bilinen birkaç hususu belirtmek gerekir. Birleşmiş Milletler'in 1948 tarihli Soykırım Suçunu Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi'nin tanımına göre soykırım suçu bireyseldir. Sözleşme uyarınca hakkında suç isnadı bulunan kişiler, suçun işlendiği ülkedeki devletin bir mahkemesi veya yargılama yetkisine sahip bulunan bir uluslararası ceza mahkemesinde yargılanır.⁶⁸ Taraf ülkeler, suçlu bulunan kişilere etkili cezaların verilmesini sağlamak için gerekli mevzuatı

⁶⁴ Bkz. İlyas Doğan, "Devletler Hukukunda Özel Mülkiyetin II. Dünya Savaşı Öncesinde Korunması Anlayışı", Hukuki Perspektifler dergisi, Sayı 7, Temmuz 2006, s. 189-197'den aktaran: <http://www.avim.org.tr/eskimakaletekli.php?makaleid=378>, son erişim tarihi: 23.12.2011.

⁶⁵ A.g.m.

⁶⁶ Sigorta şirketleri, tazminat ödedikleri oranda hukuken sigortalının yerine geçerek kusurlu olduğu tespit edilen üçüncü şahıslara rücu etme hakkı kazanırlar.

⁶⁷ Bu amaçla şirketlere açılan davalarda mirasçı Ermeniler, dava dilekçelerinde murislerinin "soykırım kurbanı" olduğunu özellikle vurgulamaktadırlar. ABD mahkemelerinin bu vurguya ilişkin kararları çalışmanın "Sigorta Poliçeleri ve Tazminat Meselesi" başlığı altında incelenmişti.

⁶⁸ Bkz. "1948 Tarihli Soykırım Suçunu Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi" Madde 6.

çıkarmayı taahhüt eder⁶⁹, suçluları iade etmeyi üstlenir⁷⁰ve yargılama konusunda BM organlarıyla işbirliği yapmayı vs.⁷¹taahhüt eder. Dikkat edildiği üzere, Konvansiyon, adından da anlaşılacağı gibi, işlenen mevcut bir suçu tespit etme, suçu işleyen kişileri cezalandırma (tüzel değil gerçek kişileri) ve devletlerin işbirliği doğrultusunda geleceğe dönük olarak caydırmaya yönelik bir önleme sözleşmesidir. Konvansiyona göre bir devletin yargılanması veya suçlu bulunması mümkün değildir. Bir devlet ancak 2007 Sırbistan örneğinde olduğu gibi aranan sanıkları bulma ve teslim etme konusunda yeterli özeni göstermediği için sorumlu tutulmuştur. Fakat devletin kendisi yargılanmamıştır.

1915'e geri dönecek olursak, bu bilgiler ışığında, 100 yıl kadar önce suç işleyen bir kişinin yargılanması nasıl yapılacak ve savunması nasıl alınacaktır?. Savunması alınmayan gerçek kişiler hakkında mahkumiyet kararını hangi mahkeme nasıl verecektir ?.Gerçek kişi ya da kişiler mahkeme kararıyla suçlu bulunmadan, Türkiye o suçlu ya da suçluların gerçekleştirdikleri eylemler açısından gerekli tedbirleri almamaktan dolayı nasıl sorumlu tutulacaktır?. Tüm bu hususlarla birlikte, meselenin Ermenistan'a tazminat boyutu da ele alındığında, durum işin içinden daha da çıkmaz hale gelmektedir. 1915 meselesi, bilindiği üzere Osmanlı devletinin kendi vatandaşlarıyla ilgili bir meseleydi. Sorunun tarafları Osmanlı hükümeti ve o dönemde bu hükümete tabi olan Ermenilerdir. Ermenistan bu meseleye hangi hukuki statüyle⁷² taraf olacak, (1915 itibariyle Ermenistan diye bir devletin varolduğu varsayımı altında da aynı soru geçerlidir), diğer bir deyişle aradaki bu nedensellik bağı nasıl kurulacaktır?. Tüm bunlardan daha da ilginç olan Soykırım Konvansiyonu'nda ne suçlular ne de devlet açısından tazminattan⁷³ söz edilmemesidir. Aslında tazminat meselesi soykırım suçuyla alakalı olmayıp, Osmanlı Ermenilerinin yasal varislerinin tapu ya da sigorta poliçesi alacağıyla ilgili bir meseledir.

⁶⁹ A.g. sözleşme, Madde5.

⁷⁰ A.g. sözleşme, Madde 7.

⁷¹ A.g. sözleşme, Madde 8.

⁷² Ermeni diasporanın hukuk danışmanı emekli BM görevlisi Dr. Zayas, "Ermenistan Cumhuriyetinin Ermeni soykırımından kurtulanların ardılı olmadığı" yolunda bir itirazın, "soykırımdan sağ kalan herkesin Ermenistan vatandaşı olduğu"; iddiasıyla aşılabileceğini, bunun için de Ermenistan'ın diasporada yaşayan tüm Ermenilere vatandaşlık vermesi suretiyle karşılanacağını; Rusya'nın Baltık ülkelerinde ikamet eden eski Sovyetler Birliği yurttaşlarına vatandaşlık verme örneğinin izlenebileceğini ileri sürmüştür. Bkz. Pulat Tacar, **"1915 Yılında Osmanlı..."**.

⁷³ Ancak, Dr. Zayas, Ermenistan Cumhuriyetinin, Sözleşmenin "soykırımının sonuçlarını ortadan kaldırmak" ifadesinden hareketle ve "ortadan kaldırmak" ("suppression") fiilini geniş biçimde yorumlayarak, bu fiilin "soykırımı eyleminin ika ettiği zararları tazmin ve tamir edici adalet" anlamını da içerdiğini ileri sürerek, Ermenistan Cumhuriyetinin Türkiye'ye karşı Birleşmiş Milletler Teşkilatına başvurabileceğini belirtmiştir. Bkz. Alfred de Zayas, Memorandum on the genocide against the Armenians (1915-1923) and the application of the 1948 Genocide Convention; distributed by the European Armenian Federation for Justice&Democracy'den aktaran **a.g.m.**

Kamuyounda 4T planı olarak bilinen ve Türkiye'nin Ermenistan'a "soykırım" tazminatından sonra ya da bu tazminatın karşılığı olarak Ermenistan'a toprak vereceği iddiası ile ilgili olarak belirtmek gerekir ki, bu konuda uluslararası hukukta herhangi bir mevzuat, içtihat, uygulama yahut herhangi bir bilimsel doktrin ve fikir dahi yoktur. Türkiye herhangi bir ülkenin toprağını işgal etmiş değildir ve sınırları tüm dünyaca tanınmaktadır. Bir gün Ermenistan'ın Türkiye topraklarını işgal etmesi fiilen olasıdır fakat birincisi bu konunun soykırım kavramıyla ilgisi yoktur, ikincisi işgalle toprak kazanımı günümüz uluslararası hukukuna göre mümkün olmadığından⁷⁴, böyle bir durumda bile Ermenistan'ın Türk topraklarına sahip olması mümkün değildir.

1.2.2 1915 Olaylarının Fiili Açından Analizi

12 Ocak 1951 tarihinden önce meydana gelen herhangi bir olay ile ilgili olarak herhangi bir bireye veya devlete suç sorumluluğu yüklenemeyeceğini belirten ICTJ, "soykırım" ibaresinin Konvansiyonda tanımlanan şekliyle 1915 olaylarını açıklamak için kullanılabileceğini şu gerekçelerle açıklamıştır;

"Türkiye Hükümeti herhangi bir Osmanlı görevlisinin Osmanlı Ermenilerinin yok olmasını amaçladığına ilişkin hiçbir doğrudan kanıt bulunmadığını savunmaktadır. Osmanlı görevlilerinin olaylara katıldığından sıkça bahsedilmesi ile ilgili olarak yasal bir mesele olarak soykırım bulgusunun devlet görevlilerinin katılımına bağlı olmadığını vurgulamak isteriz. Tam tersine, Soykırım Konvansiyonu soykırım suçunu işleyenlerin "soykırım suçunu işleyen kişilerin anayasaya uygun şekilde sorumlu yöneticiler, kamu görevlileri veya şahıslar olmalarına bakılmaksızın" cezalandırılacaklarını teyit etmektedir. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğunun resmi devlet politikası olup olmadığına bakılmaksızın "Ermeni meselesini" kati olarak halletme amacı ile gerçekleştirildiği sonucuna dayanarak olayların

⁷⁴ Bir devlet askeri kapasitesi elverdiğince, başka bir devletin topraklarını işgal edebilir fakat hukuken kendi topraklarına katması mümkün değildir. Devlet böyle bir durumda, BM tarafından işgalci statüsünde değerlendirilir ve işgal ettiği topraklardan çekilmesi istenir. Örneğin 11 Kasım 1993'te, BM Güvenlik Konseyi 884 sayılı kararında 822, 853, 874 sayılı kararlarına da gönderme yaparak, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Zengilan rayonunun ve Horadiz kentinin Ermenilerce işgalinden dolayı uluslararası sınırların ihlal edildiğini belirtmiş, toprak kazanımı amacıyla güç kullanılmasının kabul edilemezliğini ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünü vurgulamıştır. Bkz. Araz Aslanlı, *"Karabağ Sorunu: Çözümüne Ne Kadar Yakınız, Çatışmalardan Savaşta, Savaşta Ateşkese-2"*, <http://www.turksam.org/tr/a2104.html>, son erişim tarihi: 26.12.2011. BM'nin güç kullanımıyla toprak kazanımı konusundaki genel yaklaşımı şu şekildedir. Güç tehdidi ya da güç kullanılması sonucunda sağlanan hiçbir toprak kazanımı yasal olarak kabul edilmeyecektir. Bkz. *"BM Antlaşması Doğrultusunda Devletler Arasında Dostça İlişkiler Ve İşbirliğine İlişkin Uluslar arası Hukuk İlkeleri Konusundaki Bildirge ve Eki"*, BM Enformasyon Merkezi UNIC, Ankara, 18 Aralık 2000. Metnin tamamı için bkz. <http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/altipar/Okuma/BM%20dostca%20iliskiler.pdf>, son erişim tarihi: 26.12.2011.

bir soykırım olduğunu ifade etmek yasal olarak uygundur(...)Olaylarla ilgili suçları işleyenlerin en azından bir bölümünün bu hareketlerinin sonucunun doğu Anadolu'daki Ermenilerin yok olması olacağını bildikleri, ve bu şekilde, bu amaca ulaşmak için kasıtlı olarak hareket ettikleri, ve bu nedenle gerekli olan soykırım amacının var olduğu yönündedir. Böylece, kolektif olarak bakıldığında Olayların Konvansiyonda tanımlanan şekilde tüm soykırım unsurlarını içerdiği söylenebilir ve hukuk akademisyenlerinin, tarihçilerin, siyasetçilerin, gazetecilerin ve diğer kişilerin bunları bu şekilde tanımlamakta haklı oldukları söylenebilir.'⁷⁵

Bu raporla aslında 1915 olayları, Lahey Uluslararası Adalet Divanı'nın 26 şubat 2007 tarihinde verdiği karar ve içtihata yaklaştırılmıştır.⁷⁶ Rapora göre, olayın 1951'den sonraki bir tarihte gerçekleşmiş olması durumunda, Türkiye soykırımdan değil fakat devlet iradesinden bağımsız olarak soykırım suçu işleyen bireylerin faaliyetlerine engel olmamak, katliamları önlemek için nüfuzunu kullanmamak veya suçluları teslim etmemek vb. nedenlerle Konvansiyon'un bazı hükümlerini ihlal etmekten sorumlu tutulabilirdi. Çünkü hatırlanacağı üzere Divan'ın sözkonusu kararına göre, devlet görevlisi olmayan kişiler de soykırım suçlusu olabilmektedir.

Gündüz Aktan'a göre, Ermeniler, etnik, dini grup veya diğer bir grup olarak da nitelendirilebilirler. Ancak siyasi grup olmak, o grubun maruz kaldığı olayların, grup olmasından değil de siyasi nedenlerden kaynaklandığını gösterir. Bir grubun siyasi ve silahlı faaliyette bulunduğu kanıtlandığı andan itibaren Sözleşme tarafından soykırıma karşı korunması gereken gruplar içinde bulunmasına imkan kalmamaktadır. Ermeniler adına hareket eden parti ya da benzeri kuruluşların, ilk adımda kolektif haklarının genişletilmesi anlamına reformlarla başlayıp, oradan otonomiye geçmek, sonra da bağımsızlığını gerçekleştirmek istediğini ve bu amaçla siyaset yaptığı ve terörizm de dahil silaha başvurduğunu Taşnak ve Hınçak çetelerinin faaliyetlerinden anlayabiliriz. Bu yüzden tehcir ettirilen Ermeni nüfus sözleşmede koruma altına alınan ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu değil siyasi bir grubu temsil etmektedir ve siyasi grup sözleşmenin koruması altında değildir.⁷⁷

Ne var ki, "siyasi grup tezi" ya da yaklaşımına göre, 1915'te sürgün edilen tüm Ermeni toplumunun siyasi faaliyet içinde bulunuyor olması gerekir. Diğer bir bakış açısıyla da,

⁷⁵ <http://www.hyert.com/yazi3.asp?Id=124&DilId=1>, son erişim tarihi: 29.12.2011.

⁷⁶ Detaylı bilgi için bkz. "*Soykırında Devletin Sorumluluğu*", s.10.

⁷⁷ http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index2_1_1.htm, son erişim tarihi: 29.12.2011. Siyasi nedenlerle gerçekleştirilen katliamların soykırım kapsamına girmediği "*Soykırında Ölüm Unsuru*" başlığı altında incelenmişti.

sadece siyasi faaliyet içerisinde bulunanların cezalandırılması gerekir. Ancak sorunun temel kaynağı, toplumun bir kesimi siyasi suç işlediği için, aynı etnik gruba mensup diğer kesiminin; siyasi suçlara bulaşmadığı halde, sadece siyasi faaliyette bulunanlarla aynı etnik ya da dini gruba mensup olduğu için suçsuz olduğu halde cezalandırılmasıdır.

Bu hususla ilişkili olan bir diğer tez de yukarıda bahsi geçen saik tezidir. Örneğin Muzaffer Yasin Aslan'a göre, Almanya'da Yahudiler bağımsızlık için mücadele etmedikleri, teröre başvurmadıkları, toprak istemedikleri, Almanya'nın savaşta düşmanlarıyla işbirliği yapmadıkları, Alman ordularını arkadan vurmadıkları, lojistik yollarını kesmedikleri ve teröre başvurarak Alman sivilleri öldürmedikleri halde, soykırıma maruz bırakılmışlardır. Üstelik Almanya'da Yahudilere karşı yapılan soykırımda devletin çıkardığı mevzuata dayanıldığı için, şeklen iç hukuka uygun bir eylem söz konusudur. Bu eylem bizzat devletin silahlı kuvvetleriyle yerine getirilmiş olup, saik Yahudi ırkını da yok etmek şeklinde ortaya çıkmaktadır. Ortada savaşın gerektirdiği bir zaruret hali de yoktur. Sadece Yahudi ırkı istenmediği için soykırım uygulanmıştır⁷⁸.

Benzer biçimde Gündüz Aktan da, Yahudiler bağımsızlık için mücadele etmediler, teröre başvurmadılar, toprak istemediler, Almanya'nın savaş düşmanlarıyla işbirliği yapmadılar, Alman ordularını arkadan vurmadılar, lojistik yollarını kesmediler, nihayet terör örgütleriyle Alman sivilleri katletmediler. Alman toplumuna tümüyle entegre olmuş, 40 Nobel ödülünün 11'ini kazanmış, barışçı, uygar ve başarılı bir grup, başka hiçbir neden yokken, sadece grup olması nedeniyle, önceden planlanarak, büyük bir örgütlenme sonucu sistematik ve kitlesel biçimde yok edildi.⁷⁹ demektedir.

Soykırım hukukuyla ilgili çalışmalarda saik unsuru, konvansiyona saik unsuru eklenmediği için, suçun gerçekleşebilmesi ancak "ortada hiçbir olağanüstü durum yokken grupların sırf o gruba mensup olduğu için yokedilmiş olmasına bağlıdır" şeklinde algılanmaktadır. Halbuki sözleşmede nedenlerin özel olarak sayılmamasının nedeni, bir grubu nedensiz yok etme şartı değil aksine grubun hangi nedene bağlı olursa olsun yok edilmesi şartıdır.⁸⁰ Bu hususların vurgulanmasının nedeni, soykırımın fiilen gerçekleştiğini iddia etmek değil, aksine 1915 ile ilgili çalışmalarda Türk tezi olarak adlandırabileceğimiz çalışmaların aslında farkında olmadan "Ermeniler'in imha edilmelerinin bir saik'i vardı" anlamına gelebilecek yanlış bir yaklaşım sergilediklerini belirtmektir.

⁷⁸ Muzaffer Yasin Aslan, "Teoride ve Uygulamada Savaş Suçları", Ankara, Bilge Yayınevi, 2006, s.122'den aktaran: Mehmet Takımsu, "*Ermeni İddialarının Soykırım Hukuku Açısından Değerlendirilmesi*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s.176.

⁷⁹ http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index2_1_1.htm

⁸⁰ Bkz. "*Soykırımda Saik(Motive) Unsuru*", s.9.

Ermeni tezi olarak adlandırabileceğimiz çalışmalarda ise, merkezi ve sistematik devlet politikalarıyla, niyetten kaynaklanmayan fiillerin tamamı, belli bir bütüncüllük içinde harmanlanmakta, örneğin bir çete saldırısıyla ölen bir Ermeni'nin mallarının tasfiye komisyonuna aktarılması, o vatandaşın mallarını müsadere etmek amacıyla devletin planlı bir politikası dahilinde öldürülmesi şeklinde kurgulanmaktadır. Halbuki birincisi istenmeyen ve önlenemeyen durum, ikincisi ise devlet politikasıdır.

1915'te Osmanlı Ermenilerine ne oldu sorusuna geri dönecek olursak, meseleyi tek bir kavrama indirgemekte güçlükle karşılaştığımızı rahatlıkla söyleyebiliriz. Bunun sebebi 1915'te Ermenilere yönelik gerçekleştirilen eylemlerde bir bütüncüllük olmamasıdır. Kimi bölgelerde Ermeniler başarılı bir biçimde varış noktalarına ulaştırılmış, kimi bölgelerde açlık ve hastalıktan ölmüşler, kimi yerlerde başıbozuk çetelerin ganimet hırsıyla katliamlarına maruz kalmışlar, kimi bölgelerde ise bu katliamlara devletin alt düzey görevlileri de katılmış veya katliamların önlenmesi için gerekli tedbirler alınmamıştır. Fakat bunların hiçbirisi merkezi ve sistematik bir devlet politikası değildir. Ermenilere yönelik suç işleyen devlet görevlilerinin yargılanması, hükümetin bir soykırım politikası yürütmediğinin en büyük delilidir.

Diğer yandan, tehcirle ilgili olarak, Ruslarla savaş sebebiyle cephe gerisinin güvenliğinin sağlanması tezi, 1915 sürgününün nedenleri, amacı ve kapsamını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Tehcir uygulamasının, bu amaçla başlatılmış olması olasıdır fakat Trakya'dan dahi sürgün yapılmış olması, bu tezi geçersiz kılmaktadır. Dolayısıyla bu teze ek olarak, tüm Ermeniler'in isyan etmesi üzerine kurulu mukatele (karşılıklı katliam) tezi ortaya çıkmıştır. Fakat, Van, Erzurum Bitlis gibi bölgelerdeki Ermeni ihtilal hareketlerine, Konya'da veya Edirne'de rastlamak mümkün değildir. 1915 ile ilgili çalışmalarda bahsedilen katliamların sorumluları çetelerdir ve bu eylemleri sürgün konvoyunu yağmalamaya yönelik olarak gerçekleştirirler. Bir çetenin, devlet kontrolündeki sürgün kafilesine saldırısı mukatele olarak nitelenemez.⁸¹ 1915'te sürgün edilenlerin tamamının isyancı olmadığına diğer bir kanıtı da, tehcirin hükümet açısından sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilmesidir. Tehcir boyunca, küçük adli vakalar dışında, herhangi bir Ermeni kafilesinin örgütlü olarak devlet görevlileriyle çatışmaya girdiğine ya da tehciye direndiğine dair bir bilgi mevcut değildir. Konuyla ilgili tüm veriler bir araya getirildiğinde ortaya şu sonuç çıkmaktadır.

Cephe gerisi güvenliği için ufak çaplı sürgünler, daha tehcir kanunundan önce başlamış bulunmaktadır. Daha sonra bu uygulamanın genişletilmesinde yarar görülerek, sürgünler bir

⁸¹ Mukateleyle, 1909 Adana olayları sırasında Müslümanlarla Ermenilerin birbirlerini öldürmeleri örnek olarak verilebilir.

kanunla resmileştirilmiştir. Savaş gerekçesiyle askıya alınan 1914 Ermeni Reformunun, bir gün savaş bittiğinde tekrar gündeme gelmemesi için, Talat Paşa'nın ifadesiyle, Ermenilerin, "Ermenistan Hükümeti teşkili hakkındaki milli emellerini takib edemeyecek bir hale getirilmeleri" amaçlanmış, bunun için de toplu olarak buldukları bölgelerden, farklı bölgelere çoğunluk oluşturamayacak biçimde belirli yüzdelerle dağıtmaya başlanmıştır. Bu merkezi politika esnasında Ermeni konvoylarına yönelik merkezi olmayan ve önlenemeyen katliamlar gerçekleşmiştir.

Fakat, Ermenilere yönelik, merkezi bir devlet politikası olarak uygulanan, soykırım olmayan, dönemin hukukuna aykırılık teşkil etmeyen, fakat günümüz hukuk anlayışına göre savaş suçu veya insanlığa karşı suç⁸² olarak adlandırabileceğimiz üç temel uygulamadan sözedilebilir. Birincisi bizzat tehcirin kendisidir. İnsanların belli bir bölümü yaşadıkları yerlerden zorla göç ettirilmiştir. İkincisi tehcir esnasında yürütülen ve kimi araştırmacıların asimilasyon olarak tanımladığı homojenleştirme politikasıdır. Fakat bir bölgenin etnik açıdan homojen hale getirilmeye çalışılması ve buna yönelik operasyonların gerçekleştirilmesi soykırım değil, etnik temizlik kapsamına girmektedir.⁸³ Merkezi bir politika olarak hükümetin gerçekleştirdiği meşru olmayan uygulamalardan bir diğeri de, Ermeni mallarına elkonması ve bu malların ya da bedellerinin kendilerine geri ödenmemesidir.

1.3 1915 Olaylarını Yahudi Soykırımına Benzetme Çabaları

Soykırım Konvansiyonu'nun 1915 olaylarını kapsayacak şekilde geriye yürütülmesi, bütün bir uluslararası hukuk mevzuatı, içtihatı ve uygulamasının alt üst edilmesi anlamına gelecektir. Ermeni soykırımının uluslararası hukuk açısından etki doğurması bu anlamda mümkün görünmemektedir. Çünkü, Konvansiyon'un 1915 için geriye yürütülmesi demek, aynı zamanda, 1948 öncesi gerçekleşen bütün toplu ölümlerin de bu kapsamda değerlendirilebileceği anlamına gelmektedir. Bunun tek "çözümü", tarihsel süreç içerisinde

⁸² Konuyla ilgili çalışmalarda pek dile getirilmese de, bu terim ilk olarak 28 Mayıs 1915'te İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yayınladığı ve çalışmamızın "24 Nisan 1915" başlıklı bölümünde de açıklanan deklarasyonda yer almıştır. Bu terime en yakın ifade, 1907 tarihli kara savaşı hukuk ve teamüllerine ilişkin "La Haye IV. Sözleşmesi"nde düzenlenen 'savaş suçları'ydı ve sivillerin ve çatışan tarafların koruma altına alınacağı belirtiliyordu. Bkz., Dr. Ezeli Azarkan, "Uluslararası Hukukta İnsanlığa Karşı Suçlar", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 52, Sayı: 3, 2003, s.276. Fakat birtakım devlet yetkililerinin kendi vatandaşlarına yönelik gerçekleştirdiği suçlardan dolayı başka devletler veya bir uluslararası mahkeme tarafından yargılanmasına dair bir mevzuat yoktu. Nitekim İttihat ve Terakki üyeleri 1919'da işgalci güçler tarafından değil, Osmanlı ulusal mahkemelerince yargılanmıştır. Yargılamaların işgalci güçlerin baskısıyla yapılmış olması ise meselenin hukuki değil politik boyutudur. Malta sürgünlerine ilişkin olarak ise bir yargılama yapılmamıştır, başsavcı dava açmak için suça ilişkin gerekli bir belge bulamamıştır. Bu konuda ilk örnek Nürnberg Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi'dir.

⁸³ Bkz. "Niyet (Intent) Unsuru", s.13.

geriye dönük bir alt sınır olarak 1915 tarihini başlangıç kabul etmek, Konvansiyonu 1915'te durdurmak ve daha da geriye yürütmemektir. Peki bunun meşruiyeti nasıl sağlanacaktır?.

Bilindiği üzere, 1948 Konvansiyonu, Yahudi soykırımı felaketi üzerine şekillenmiş bir hukuku temsil etmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi, mihver devletlerinde savaş esnasında suç işleyen savaş suçlularını yargılamıştır. Nürnberg Uluslararası Askeri Mahkemesi ilkeleri, bir anlamda, insanlığa karşı suçlar hukukunu yaratan temel esasların çıkış noktasıdır. Esasında geriye yürütülemezlik ilkesi, bizzat ‘‘Yahudi Soykırımı’’ tanımıyla ihlal edilmiştir çünkü Yahudi soykırımının kendisi, soykırım Konvansiyonu’nun ortaya çıkmasından önce gerçekleşmiştir. Bu anlamda, ‘‘hukukun geriye yürütülmesinin meşruiyeti, o hukukun yaratılmasına sebep olan olayla sınırlı tutulmaktadır’’ denilebilir. Bu tanımlamayı yaptıktan sonra diasporanın önde gelen ideologlarının çalışmalarına göz atmak yararlı olacaktır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, tehcir esnasındaki çete saldırılarıyla ilgili olarak, bu saldırıların önlenmesi konusundaki raporlarına yer verilecek olan Erzurum Alman Konsolosu Max Scheubner Richter, Akçam’a göre, ‘‘Teşkilat-ı Mahsusa elemanı olarak Ömer Naci ile birlikte İran operasyonlarına da katılan bir komutandır’’ ve Danimarkalı Marcher, ‘‘Harput Valisi Erzincanlı Sabit’in, Richter’e; ‘Türkiye’deki Ermeni milletinin, yok edilmesi gerektiğini ve edileceğini çünkü Ermeniler’in Egemen Türk milletini tehdit edecek derecede nüfus ve refah açısından büyüdüklerini, tek çözümün ise onları yok etmek olduğunu söylediğini aktarmaktadır’’.⁸⁴

Bu yaklaşıma göre, Yahudilerin ekonomik refah açısından, egemen Alman milletinin varlığını tehdit edecek şekilde büyüdüklerinde, tek çözümün onları yok etmek olduğu fikri, Richter’e orta düzeyde bir Türk memuru tarafından empoze edilmiştir. Aşağıda, Yahudi soykırımının nedenini ‘‘Ermeni soykırımına’’ bağlayan örneklerle devam edilmiştir.

Nazi Partisi’nin de kurucularından olan Max Scheubner Richter, Hitler’in 1923 yılında ünlü Münih Birahane ayaklanması sırasında yaşamını yitirmiştir. Birahane Darbesi sırasında Hitler ile kol kola yürürken vurulmuş ve Adolf Hitler, ‘‘Kavgam’’ isimli kitabının ilk bölümünü, ‘‘yeri asla doldurulamaz’’ dediği Richter’e ithaf etmiştir.⁸⁵

⁸⁴ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki’den Kurtuluş Savaşı’na, İmge Kitabevi Yayıncılık, Ankara 1999, s.259

⁸⁵ Paul Leverkuehn, ‘‘A German Officer during the Armenian Genocide: A Biography of Max von Scheubner Richter’’den aktaran Murat Belge, bkz. <http://www.milliyet.com.tr/-/murat-belge/kitap/yazardetay/08.09.2010/1058070/default.htm?ref=haberici>, son erişim tarihi: 03.01.2012.

‘‘Osmanlı Ordusu'nda görev yapan çok sayıda Alman askeri misyoner, Türk askerinin bu ‘‘aksiyonuna’’ aktif olarak katılmıştır. Bunlardan biri de Breslau'nun⁸⁶ kaptanı Karl Dönitz'dir’’. Amiral Hitler'in vasiyeti üzerine kendisinden sonra Alman Devlet Başkanlığına getirilmiş ve Nurenberg'de soykırım suçuyla cezalandırılmıştır’’⁸⁷

‘‘Suriye'deki Osmanlı ordusu bünyesinde görev yapmış olan Rudolf Höss 1933 yılında Alman Kara Kuvvetlerinden SS birliklerine transferini istemiştir. Himmler, Höss'ü Auschwitz- Birkenau Toplama Kampını kurmakla görevlendirmiştir. Kampta eşi ve 5 çocuğu ile birlikte yaşayan Höss iki milyon kişinin ölüm emrini vermekten Nürnberg'de yargılanarak Auschwitz Kampında idam edilmiştir.’’⁸⁸

Jeremy Hugh Baron, Erzincan'a sevkedilen Ermeniler üzerinde, o dönemde büyük problem haline gelen Tifüs virüsüne antikor oluşturmak için, çeşitli tifolu hastaların kanlarını inaktive etmeden Ermenilere enjekte etmek suretiyle deneyler yapıldığını söylemektedir.⁸⁹

Dadrian'a göre, Dr. Ali Saib, Ermenilere yönelik oldukça yüksek ısı üreten etüv odaları oluşturmuştur.⁹⁰

Peter Jennings'in hazırladığı ve 24 Nisan 1999'da ABD'deki ABC News televizyonunda yayınlanan belgesele göre, Ermeniler mağaralara doldurulduktan sonra, mağara önleri ateşe verilmiş ve ilkel gaz odaları bu şekilde oluşturulmuştur.⁹¹

Bardakjian'a göre Hitler, kurmaylarını Yahudi soykırımına ikna etmek için şöyle demektedir: ‘‘Bugün Ermeniler'in yok edilmesinden kim bahsediyor ki.’’⁹²

Türkiye'de, 1915 olaylarının Ermeniler tarafından Yahudi soykırımına benzetilmeye çalışılması, Türkler'i karalama kampanyası olarak algılanmaktadır. Bu yanlış olmamakla birlikte, meselenin sadece sosyal boyutudur. Fakat bu çabaların hiçbiri sadece bir karalama kampanyasına yönelik değildir. Aslında yürütülen amaç, benzerliği değil, ilişkiyi vurgulamak olsa gerektir.

⁸⁶ Birinci Dünya Savaşı öncesi adı Midilli olarak değiştirilen gemi.

⁸⁷ Hoffmann Tessa, Talat Paşa Davası: Bilinmeyen Belgeler/Yorumlar, çev. ve ed. Doğan Akhanlı, Belge Yayınları, 2003, s.117.

⁸⁸ <http://marksist.org/haberler/6994-naziler-staji-1915te-yapti>, son erişim tarihi: 03.01.2012.

⁸⁹ Jeremy Hugh Baron, ‘‘Genocidal Doctors’’, publish in Journal of the Royal Society of Medicine, November, 1999, 92, s. 590–593.’den aktaran: ‘‘**Trabzon During The Armenian Genocide**’’, http://en.wikipedia.org/wiki/Trabzon_during_the_Armenian_Genocide, son erişim tarihi: 05.01.2012.

⁹⁰ Vahakn N. Dadrian, ‘‘**Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller, Toplu Makaleler 1**’’, çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2004, s.212.

⁹¹ ABC News, ‘‘**Armenian Genocide Documentary**’’ by Peter Jennings, 24 April 1999. <http://www.youtube.com/watch?v=8WlN7BQrrYg>, son erişim tarihi: 11.01.2012.

⁹² Kevork B. Bardakjian, Hitler and the Armenian Genocide, Cambridge Massachusetts:: The Zoryan Institute, 1985, <http://www.armenian-genocide.org/hitler.html>, son erişim tarihi: 11.01.2012.

İspatlanmaya çalışılan, ‘şayet 1915 olmasaydı veya engellenebilseydi, Yahudi soykırımı hiçbirzaman olmayacaktı’ olgusudur. İki olay arasındaki nedensellik bağı son yıllarda yoğun bir biçimde vurgulanmaktadır. Yukarıda belirtilen ‘hukukun geriye yürütülmesinin meşruiyeti, o hukukun yaratılmasına sebep olan olayla sınırlı tutulmaktadır’ olgusu, ‘Yahudi soykırımı, hem askeri yetkililer, hem zihniyet, hem de olaylar bakımından Ermeni soykırımıyla organik bağa sahiptir’ tezi kapsamında değerlendirilerek, uluslararası toplum nezdinde kamuoyu oluşturulmaya çalışılmaktadır. Diğer bir deyişle, ‘Yahudi soykırımı Ermeni soykırımından esinlenerek yapıldığından, Yahudi soykırımına dayanarak oluşturulan bir sözleşme, Ermeni soykırımı için de hüküm doğuracaktır’ anlayışına yönelik bir hukuksal zeminin oluşturulmaya çalışıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİ TEHCİRİNE UZANAN SÜREÇTE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

2.1 19. Yüzyılda Türk-Ermeni İlişkileri

19. yüzyılın ilkyarısında Osmanlı Ermenileri'nin ekonomik ve hukuksal durumlarının, Rusya Ermenileri'nden daha iyi olduğu konusunda, Sovyet devleti ve Komünist Parti yayın organlarında birçok bilimsel araştırması yayımlanan Bargat Artemoviç Boryan, Ermenilerle ilgili olarak şu tespitlerde bulunmaktadır;

‘Aileleri Türk paşalıklarında bulunuyor ve ülkenin zenginliklerini yurtdışına götürüyorlar’ diye yakınmaktadır bir Rus memuru. 1835 yılında Baron Vrangel, Baron Rozen’e⁹³ ‘Gümüşhane’de idari makamlar, Rum ve Ermenilere dini ayinleriyle ilgili hiçbir baskı yapmıyorlar. Ticaret, tamamen Rumların ve Ermenilerin, elinde’ şeklinde yazmaktadır. Marx⁹⁴ ise ‘Hıristiyanlar, Türkiye’de dinsel özgürlüklerden Avusturya ve Rusya’dakilere göre daha çok yararlanıyorlar’ demektedir. Bu arada Avrupa devletleri, kendi ülkelerinde emekçilerin çok daha kötü şartlarda yaşadığını gizleyerek ve Türklere karşı yağma seferlerini aklamak için, Hıristiyanlara özgürlük sloganını kullanarak Türkiye karşıtı kampanya yürüttüler. Bu şekilde Hıristiyanların ağır şartlarda yaşadıkları uydurması, Avrupa devletlerinin sömürgeci işgallerini gerçekleştirmeleri için bir araç oldu. 1830 yılında Pankratov, Kont Paskeviç’e⁹⁵ ‘Türk ağaların hemen hemen bütün toprakları, Hıristiyanlar tarafından işletiliyor ve neredeyse bütün ticaret ve bütün zanaat Hıristiyanların elinde’ diye yazar. Neredeyse her yerde Türkiye ekonomisi, Hıristiyanların elindedir. Bu durum, Ermenilerin Türkiye’nin çıkarlarını niçin kiskançça savunduklarını açıklamaktadır.’⁹⁶

⁹³ Çarlık Rusyası Kafkas komutanlarından.

⁹⁴ Marx ve Engels Kırım savaşıdan itibaren Rus Çarlığı’na karşı Osmanlı İmparatorluğu’nu desteklemişlerdir. New York Tribune gazetesinde çalışan Karl Marx, 1 Temmuz 1853’te, Londra’da ikamet eden Ermeni Prensi Leo’nun, Osmanlı Ermenileri’ne seslenerek, Rus hükümdarının Ermenilere yönelik zulmüne karşı Osmanlı ülkesiyle sultanının, savunulması gerektiğine dair bildirisini çalıştığı gazetede yayınlamıştır. İlgili bildiri için bkz. Karl Heinrich Marx, ‘English Prosperity:-Strikes:-The Turkish Question:-India’, New-York Daily Tribune, No. 3809, and the New-York Semi-Weekly Tribune, No. 845, July 1, 1853; New-York Weekly Tribune, No. 617, July 9, 1853,’den aktaran: Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling, ‘*The Eastern Question: A Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing With The Events of the Crimean War*’, London, 1897, s.41.

⁹⁵ Erivan Kontu.

⁹⁶ Aktı, Sobranniye Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiyey, c.3, s.228; c.5, s.491; c.8, s.889; Forts, 1876, c.1, s.372; Marx i Engels, Sobr. Soç., c.10, s.181; Aktı,c.7, s.842; c.5, s.573’ten aktaran: B. A. Boryan, a.g.e., c.1, s.175 vd.’den aktaran: Mehmet Bora Perinçek, ‘*Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri (1915-1923)*’, s.8

19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte ağırlaşan vergi sistemi ve Kürtlerle bozulan ilişkileri nedeniyle Türkiye'de Ermeni çiftçilerinin durumu iyice kötüleşmişti. Ermeniler beş Doğu vilayetinde (Van, Erzurum, Bitlis, Harput, Sivas) azınlık durumundaydılar. Burada nüfusun çoğunu Kürtler oluşturuyordu. O dönemde Kürtler aşiret halinde yaşıyor ve göçebe hayvancılık hayatı sürüyorlardı. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde hızlı nüfus artışı nedeniyle Kürtler yerleşik hayata geçiyorlar ve Doğu Anadolu'nun dağlık kısımlarında topraksızlık nedeniyle Ermeni çiftçilerini oradan sürmeye zorluyor ve topraklarına el koyuyorlardı. Türk hükümeti, Kürt aşiretleri üzerindeki etkisini arttırmak için bu sürece göz yumdu ve bu toprakları aşiret reislerinin mülkiyetine verdiler. Yani Doğu Anadolu'da Kürt feodalitesinin gelişmesini sağladılar. Bu süreçten sonra, Kürtlerle Ermeniler arasında kanlı kavgalar kan davasına, katliamlara dönüştü.⁹⁷

1862'de Zeytun ve 1863'te Erzurum ve Van'da baş gösteren ayaklanmalar Osmanlı yönetimine karşı girişilen ilk faaliyetler olmuştur. Askeri yöntemlerle bastırılan bu ayaklanmalar, genelde tarımla geçinen bu bölgelerde iktisadi durumun kötülüğü, vergi toplamadaki adaletsizlikler, her durumda olmasa da Kürt aşiretlerinin baskısı ve yağmalama girişimleri ile yönetimin baskıcı uygulamalarının yarattığı husursuzluktan kaynaklanmıştır.⁹⁸

Sözüedilen Zeytun, Erzurum ve Van isyanlarının ardından Ermeni halkının bağımsızlığı için mücadele etmeyi amaçlayan bazı gizli dernekler kurulmaya başlamıştır. Van'da kurulan Miutyun-i Pırgutyun (1872) ile Sev Khaç Gazmagerbutyun (1878) ve Erzurum'da örgütlenen Baştbun Hayrenyats (1881) cemiyetleri, daha sonra kurulacak olan devrimci Ermeni siyasal partilerin öncülleri olarak görülmektedir.⁹⁹

⁹⁷ **Büyük Sovyet Ansiklopedisi**, 1926, cilt 3, s.434-440'tan çev. Mahmut Ayaz ve Aydın İbrahimov. Not: Rus komünistlerinin bakış açısını yansıtan bu yazı 1926 yılında basılan Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin üçüncü cildinde V. Gurko-Kryajin imzasıyla ve Ermeni Sorunu başlığıyla yayımlanmıştır.

http://gazete.halkcephesi.net/yazilar/index.php?option=com_content&view=article&id=293:rus-komuenistlerinin-ermeni-sorununa-baktyy&catid=30:ermeni-sorunu, son erişim tarihi: 10.04.2012. 19. yüzyılın merkezileştirme çabalarına karşı patlayan Kürt beylerinin isyanları, yüzyılın ortasına gelindiğinde bastırılmış, beyler yenilmiş fakat bu durumda, bunların eskiden beri yarı özerk hüküm sürdükleri alanlarda kaos hakim olmuştur. Bu kaos içinde eskiden Kürt beylerine yıllık haraç ödeyerek yaşamlarına devam eden Ermeniler, başsız kalan Kürt aşiretlerinin disiplinsiz saldırılarına uğramaya başlamıştır. Bkz. Baskın Oran, **“Son Tabunun Kökenleri: Türkiye Kamuoyunun Ermeni Sorunundaki Tarihsel-Psikolojik Tıkanışı”**, (yay. haz. Hale Şıvgın), Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2006, s.203.

⁹⁸ Günay Göksu Özdoğan, Füsün Üstel, Karın Karakaşlı, Ferhat Kentel, **“Türkiye’de Ermeniler: Cemaat-Birey-Yurttaş”**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.136.

⁹⁹ Louise Nalbandian, **“The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century”**, University of California Press, Berkeley, 1963, s.80-89.

2.1.1 Ermeni Reformları

Osmanlı Devleti'nin, Ermeniler de dahil yönetimi altında bulunan gayrimüslimlerle olan ilişkilerinin hukuki zeminini Zımmi¹⁰⁰ statüsü oluşturmaktaydı. 1821 Mora Rum isyanı, devletin Ermeniler için yeni bir yaklaşımına zemin hazırlarken, 1828 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası yeni oluşumların tohumu atılmıştı. Esasında Hristiyan unsurlar için idari-yapısal temel düzenlemeler Tanzimat (1839), Islahat (1856) ve Kanun-i Esasi/Anayasa (1876) dönemlerinde yapılarak, Ermenileri de kapsayan kanun ve tüzükler yürürlüğe sokulmuştu.¹⁰¹

1826 sonrasında başlayarak ıslahatçı çizgideki Osmanlı yönetici eliti gerek Müslümanlar ve gerekse Gayrimüslimler arasında devlete sadakati ve merkezi otoritenin meşruiyetini sağlayacak siyasi araç arayışına girdiler ve 1830'lu yılların sonuna doğru Osmanlıcılığı¹⁰² benimsediler. 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Humayunu bütün tebaaya ayırım güdülmeksizin adil davranılacağı sözünü verirken, 1856 tarihli Islahat Fermanı çok açık bir biçimde Müslim ve Gayrimüslimlerin yasa karşısındaki eşitliklerini ve yeni bir yaklaşım olarak da vatandaşlık ilkesini vurguladı.¹⁰³

Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla Ermeniler Osmanlı idaresi içerisindeki bazı idari düzenlemelere tabi tutuldular. 1863 yılında Ermeni Millet Meclisi kuruldu. Meclisin fermanında belirtilen görevi “*Ermenilerin idare-i emval ve umur-ı diniyyeleri*” ile ilgilenmekti.¹⁰⁴

Nizamname-i Millet-i Ermeniyan (Ermeni Milleti Anayasası), cemaat yönetiminde laik kesimin egemenliğini beraberinde getiriyordu. Dolayısıyla o zamana değin ruhban sınıfı kültür, eğitim ve okullar konusunda son sözü söylerken, bu durum 1863'de resmen değişti. Nizamnameye göre cismani meclis¹⁰⁵, yedi üyeden oluşan bir eğitim kurulu atayacaktı. Bu kurulun işlevleri arasında Ermeni milletinin eğitim kurumlarını finanse etmek ve denetlemek, okul öğretmenlerinin hayat şartlarını iyileştirmek ve mesleki seviyelerini yükseltmek, ders kitapları hazırlatmak, Ermeni kültür cemiyetlerinin yerel etkinliklerine destek sağlamak gibi

¹⁰⁰ Bu statü gayrimüslimlerin cizye (vergi) vermeleri karşılığında Osmanlı devletinde sürekli ikamet edebilmelerini ve gayrimüslimlerin can, mal, eğitim, ibadet gibi haklarının devlet güvencesi altına alınmasını ifade eder.

¹⁰¹ Ali Karaca, “*1915 Ermeni Tehcirine Giden yolda Gözden Kaçan İki Nokta: Projeler ve Müfettişlikler*”, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Nisan 2003, Yıl: 4, Sayı: 38

¹⁰² Osmanlıcılık kavramı Osmanlı imparatorluğu içindeki bütün ulusları Osmanlı vatandaşlığı çatısı altında birleştirmeyi ifade eder. Fransız devrimiyle birlikte ortaya çıkan milliyet farklılığına dayalı fikirler, çokuluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı devletini olumsuz etkilemiş ve Osmanlı devlet adamları bu gelişme karşısında devletin siyasi birliği ve bütünlüğünün korunması için Osmanlıcılık fikrini ortaya atmışlardır.

¹⁰³ Selçuk Akşin Somel, “*Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi*”, Sabancı Üniversitesi, Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar, No: 5, Ağustos 2007.

¹⁰⁴ Haluk Selvi, Efsaneden Gerçeğe Ermeni Soykırımı Tarih Yazımı, (Ed. Bülent Bakar, Necdet Öztürk, Süleyman Beyoğlu), “*Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*”, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 458.

¹⁰⁵ Dini işlerle meşgul olan ruhani meclislerin aksine siyasi konularla ilgilenen meclis.

görevler vardı. Eğitim Kurulu ayrıca her sene cemaat okulları bitirme sınavlarını organize edecek ve sınavlarda başarılı olan mezunlara diplomalarını verecekti. Diğer bir deyişle, cemaat eğitimi ruhban sınıfından dünyevi kesime geçmeye başlamıştı.¹⁰⁶

Meclis zamanla Ermeni Meclis-i Mebusanı mahiyetini almış ve bu mecliste politika görüşülmeye başlanmıştı. İngiltere bu meclisi Ermenistan'ın özerkliği için bir araç olarak görüyordu. Nitekim meclis, 1864 yılında bir heyet oluşturarak Petersburg'a gönderdi. Heyet Rus Çarından, Ermeni Katogigosunun görev ve vazifesine dair yeni bir nizamnamenin Osmanlı Devletine kabul ettirilmesini istedi. Patrik Nerses Efendi de padişaha müracaat ederek Ermenistan hakkında ıslahat yapılmasını istiyordu.¹⁰⁷

Ekonomik nedenlerle keskinleşen Ermeni sorunu, Rusya ve İngiltere gibi büyük ülkelerin reformlar çerçevesinde meseleye müdahale etmesiyle daha da büyüdü. Rus ticaret-sanayi sermayesi "*Hıristiyanların Müslüman Türkiye'nin egemenliğinden kurtarılması*" sloganlarıyla Karadeniz'i ve Boğazları gasp etmek istiyordu. Ermeni burjuvazisi bu sloganı milli-siyasi gelişimi için kullanıyor ve Rusya'ya yönelerek, bu sloganlarla Türkiye'deki Ermeniler arasında propaganda yapıyordu. 1870 yılına kadar süren Türk hükümetinin olumlu yaklaşımını, Ermeni burjuvazisinin bu tür tutumu tam tersine çevirdi. Bu ilişkiler, Rusya Ermenilerinin Kafkas Büyük Valisi'nden ve Patrik Nerses'in de başta olmak üzere Türkiye Ermenilerinin Rusya'dan resmi destek başvurularından sonra kesinleşti.¹⁰⁸

Mıgırdıç Hrimyan'ın 1869-1873 arasında İstanbul Patrikliği yaptığı sürede İstanbul Ermeniliği Doğu Anadolu Ermenilerinin içinde bulunduğu zor koşullara dair daha fazla bilinç sahibi olmuştu. Bu etkinin bir sonucu olarak 1870'lerin başında Ermeni Cemaat Meclisi, Babı Ali'ye kapsamlı bir reform layihası sundu. Bu belgede, Doğu Anadolu Ermenilerinin giderek kötüleşen iktisadi ve sosyal durumu dile getirilerek bölgede devlet otoritesinin sözünün geçmediği vurgulandı ve Hıristiyan ahalinin aşiret tasallutuna karşı can ve mal güvenliğinin sağlanması için Osmanlı idaresinin yerel makamlar üzerindeki otoritesini güçlendirmesi konusunda talepte bulunuldu. Ne var ki hükümetten olumlu veya olumsuz herhangi bir cevap gelmedi.¹⁰⁹

Yukarıda sözüedilen 1862 Zeytun İsyanı gibi olaylar Ermeni-Müslüman ilişkisini belirleyici nitelikte değildi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında kabul edilen Berlin

¹⁰⁶ Selçuk Akşin Somel, **a.g.m.**, s.7

¹⁰⁷ BOA. Yıldız Esas Evrakı (YEE), 91/42.'den aktaran: Doç. Dr. Haluk Selvi, **a.g.m.**

¹⁰⁸ http://gazete.halkcephesi.net/yazilar/index.php?option=com_content&view=article&id=293:rus-komuenistlerinin-ermeni-sorununa-baktyy&catid=30:ermeni-sorunu, son erişim tarihi: 18.04.2012.

¹⁰⁹ Selçuk Akşin Somel, **a.g.m.**, s.4

Antlaşması ise Osmanlı Ermeni cemaatini uluslararası ilişkilerin bir nesnesi durumuna sokmuştur. Antlaşmanın 61. maddesine göre Osmanlı devleti Doğu Anadolu'da yönetsel reformlar yapacak ve yöre Hristiyan halkını Çerkez ve Kürt saldırılarına karşı koruyacak önlemler alacaktı. “Düvel-i muazzama” bu maddenin etkin biçimde uygulanmasını gözetecekti.¹¹⁰

Bu madde Bab-ı Ali tarafından, Osmanlı varlığının Doğu Anadolu bölgesinde ortadan kalkış sürecinin bir ilk evresi olarak algılanmıştır. Daha önceki on yıllarda Sırbistan (1812, 1829, 1867) ve Cebel-i Lübnan'da (1861) görülen uluslararası müdahaleler söz konusu bölgelerin ya özerkleşmelerine, ya da fiilen kopmalarına neden olmuştu. Osmanlı Devleti'nin bu algılama biçiminden ötürüdür ki, uluslararası düzlemde Ermeni meselesinin ortaya çıkması aynı zamanda Osmanlı yönetici eliti ile Ermeni Kilisesi arasındaki gerginliğin istisnai olmaktan çıkıp bir süreklilik kazanması anlamına gelmiştir. Ermeni Kilisesi'nin Berlin Kongresi'ne temsilciler göndermesi, Bab-ı Ali tarafından, bundan böyle Ermenilerin siyasi geleceklerini Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrı göreceklarine dair zımnî bir tavır olarak algılanmıştır. Osmanlı Ermeni cemaatinin artık düvel-i muazzama tarafından korunacağına dair bir antlaşma koşulunun konması, Osmanlı devletinin gözünde Ermenileri daha bir şüpheli hale getirmiştir. Bundan dolayı 1878'den başlayarak Osmanlılar ile Ermeniler arasındaki ilişkiler, yöneticiler ve cemaat önderleri seviyesinden başlayarak, giderek kötüleşmiştir.¹¹¹

4 Haziran 1878'de imzalanan ve 15 Temmuz 1878'de de II. Abdülhamit tarafından tasdik edilen bir antlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'daki Ermeniler için İngiltere ile birlikte kararlaştıracağı bir ıslahat yapacaktı. İngiltere aslında Ermenileri değil, kendi çıkarlarını korumak için harekete geçmişti. Doğu Anadolu bölgesi ve Trabzon-Erzurum-Doğu Beyazıt güzergahı, Karadeniz'i İran'a ulaştıran ticaret yolu İngiliz çıkarları açısından son derece önemliydi çünkü 1840'lı yıllarla birlikte, Manchester'a yerleşen Ermeni tüccarlar, İngiltere'de üretilen pamuklu kumaşları sözü edilen hat üzerinden İran ve Türkistan'a ulaştırıyorlardı. Bu stokların erimemesi ve yeni üretilen ürünler için pazar bulunamaması durumunda, çok sayıda fabrikanın kapanması, iflasların birbirini takip etmesi gündeme gelebilir, böylece İngiltere'de işsizlik oranları had safhaya çıkabilirdi. Karadeniz'den İran'a uzanan güzergah, İngiltere'nin elindeki stokların eritilmesi açısından tek yoldu. İngilizler mal nakliyatının hızlanması için, Anadolu'daki Ermeni tüccarlarına sermaye ve kredi yardımıyla bulunuyorlardı. Bu tür ticari çıkar hesaplarının da etkisiyle, İngiltere, bu yolun Rusların

¹¹⁰ Yusuf Hikmet Bayur: Türk İnkılabı Tarihi. Cilt I Kısım 1. Üçüncü Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), 6-8'den aktaran: Selçuk Akşin Somel, **a.g.m.**, s.1

¹¹¹ **A.g.m.**, s.1

kontrolüne girmesini engellemek amacıyla, Ayastefanos Anlaşması'nın 19. ve 20. maddelerine itiraz ederek, Berlin Antlaşması'ndaki 16. maddeyle bu yerlerin tekrar Osmanlı devletinin hakimiyet alanına geçmesini sağlamıştır.¹¹²

Berlin Antlaşması'ndaki reform talebinin arkasındaki temel sebep, Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çıkarlarını kaybetmek istememeleriydi. Ermeniler, Ruslar açısından sıcak denizlere ulaşabilmenin yolu, İngiltere için sömürgelerine giden yolların güvenliği, Fransa için ise Akdeniz'in güvenliğinin sağlanması anlamına gelmekteydi. Ancak İngiltere, Berlin Kongresi'nde Rusya'nın Ermeniler aracılığıyla sıcak denizlere açılma politikasını, sömürgelerinin güvenliğini tehdit etmesi nedeniyle önlemek istediğinden, Ermeni sorununda daha aktif olmaya başladı. Berlin Kongresi sonunda, İngiltere'nin yeni başbakanı Gladston, yüz yıllık İngiltere politikasını değiştirerek, Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaktan vazgeçti.¹¹³

İngiltere hükümeti George Goschen'i İstanbul büyükelçisi olarak 28 Mayıs 1880 tarihinde İstanbul'a gönderdiğinde İngiliz büyükelçisi ilk iş olarak Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinin uygulanması işini takibe koyulmuştur. Bu işin içeriği, Doğu Anadolu illerinde reformların gerçekleştirilmesi olarak belirlenmişti. Goschen öncelikle Doğu Anadolu'daki nüfus ve etnik dağılımı belirlemek üzere doğu vilayetlerinde görev yapan Yarbay C. W. Wilson ve Binbaşı Henry Trotter'dan yararlanmıştır.¹¹⁴

Binbaşı Henry Trotter, Doğu Anadolu bölgesine 1879 yılında konsolos olarak tayin edildiği zaman yetkili olduğu alan Erzurum, Diyarbakır, Harput, Muş ve Van vilayetlerini kapsıyordu. Bu bölgede Ermeniler hak iddia ediyordu. Trotter, bu bölgede reformları yürütmek ve Ermenilerin İngiltere'ye yakınlık duymasını sağlamak üzere etkin bir rol alacaktı. Reformların karşılığında bu dostluğun kazanılması zaten bekleniyordu. Bu nedenle Trotter, Salisbury Markisine gönderdiği bir mektupta kendi makamının unvanının "*Türk Ermenistanı ve Kürdistanı Konsolosluğu*" olarak değiştirilerek Ermeni davasının tanınmasını savundu.¹¹⁵

Van ilinden İngiliz Konsolosu tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 21 Eylül 1904 tarihli raporda İngiliz Konsolos, Van'da Doktor adıyla bilinen bir ihtilalci ile yaptığı konuşmasını aktarırken bunlar hakkındaki intibalarını şu şekilde anlatmaktadır:

¹¹² Sait Aşkın, "*Asılsız Ermeni İddiaları ve Gerçekler*", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 55, Cilt: XIX, Mart, 2003 ve ayrıca bkz. <http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/makaleler/makale36.html>, son erişim tarihi: 16.04.2012.

¹¹³ Bilal N. Şimşir, "*British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: 3, Ankara, 1989, s.95-98.

¹¹⁴ Ahmet Kolbaşı, "*1878 Berlin Kongresi Sonrasında Ermenilerin Siyasi Kimlikleşmesi Sürecinde Rus ve İngiliz Etkisi*", Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı:14, Eylül 2009, s.33.

¹¹⁵ A.g.e., s.33.

“Sonuç şu ki: İhtilalciler biraz inatçı görünüyorlar ve sert tedbirlerin bir Avrupa müdahalesini doğuracağı fikrine bağlanmışlar”.¹¹⁶

2.1.2 Ermeni Devrimci Örgütleri

19. yüzyılın sonlarına doğru örgütlenen Ermeni devrimci partilerinden ilki 1885 yılında Van’da kurulan Armenakan Partisi’dir. Daha sonra Cenevre’de kurulan Hınçak Partisi (1887) ve Tiflis’te kurulan Taşnak Partisi (1890) ile kıyaslandığında, doğrudan Osmanlı topraklarında, özellikle Van ve Bitlis köylerinde faaliyet gösterdiği göze çarpan Armenakan Partisi’nin hedefi, tıpkı Hınçak ve Taşnak Partileri’nde olduğu gibi, Berlin Kongresi’nde vaat edilen reformların gerçekleşmesi için mücadele etmektir. Armenakan Partisi, özellikle Van’da, Ermeni köylülerine yönelik eğitim faaliyetine girişmiş, kırsal kesimde yaşayan Ermenilere devrimci ve milliyetçi bilinç aşılamaya çalışmıştır.¹¹⁷

1876’da bir Ermeni eğitim örgütü olarak kurulan Ararathian eğitim cemiyeti, daha sonra Armenakan Partisi’ni kuracak olan Portugalyan’ı Van’daki Ermeni okullarının idarecisi olarak görevlendirdi. Osmanlı yönetimi, burada askeri eğitimler yapıldığı gerekçesiyle, Van öğretmen okulunun faaliyetlerini 1881’de sonlandırdı. Bir süre sonra Portugalyan her ne kadar Van’da Ermeni Merkez Lisesi’ni açmış olsa da, bu okulda öğrencilere devrimci ve milliyetçi fikirler aşılandığı iddiasıyla Osmanlı idaresi 1885’te Portugalyan’ı Van’dan sürerek bu okulun faaliyetlerini de sonlandırmıştır. Mekertitch Portugalyan’ın öğrencileri tarafından kurulan ve devrimci eylemleri amaç edinen Armenakan Partisi’nin üyelerine yönelik tutuklamaların başlamasıyla birlikte, Portugalyan’ın Van’da ikamet etmesi yasaklanmış ve Portugalyan bazı yandaşları ile birlikte Marsilya’ya gitmiş ve burada 1885 yılı itibariyle Armenia adında bir gazete çıkarmaya başlamıştır.¹¹⁸

Armenakan Partisi, Ermeniler’in devrim gerçekleştirerek self determinasyon hakkını elde etmesini sağlama yolunda çeşitli yayınlara dayalı propaganda ve eğitim yoluyla devrimci fikirlerin yayılmasına gayret göstermek, kendini savunma bilincini kitlelere aşılama, silahlı mücadele için örgütlenmek, yabancı devletlerin desteğinin sağlanması yoluyla gerçekleştirilecek bir ayaklanmaya hazırlıklı olmak, fakat teröre dayalı yöntemlere girişmekten kaçınmayı öngörmekteydi. Başlangıçta parti programında daha çok savunma amacıyla Kürt aşiretlerinin saldırılarına karşılık vermek vurgulanmış olsa da zaman içinde

¹¹⁶ İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşivi, 1904: FO 195/2173’den aktaran: **a.g.e.**, s.33.

¹¹⁷Bkz. Louise Nalbandian, **a.g.e.**, s.90.

¹¹⁸ Nalbandian, **a.g.e.**, s.90-103.

partinin, çevredeki Kürt ve Türklerle birlikte yerel devlet yöneticilerini de hedef alan şiddet eylemleri gerçekleştirdiği görülmüştür.¹¹⁹

Osmanlı Emenileri'nin kurtuluşunu bir "kutsal görev" olarak gören ve bu amaçla örgütlenen Hınçak ve Taşnak partileri ise Kafkasya Ermenileri tarafından kurulmuştu. Armenakan Partisi'nden farklı olarak Rus popülizminden esinlenen ve sosyalist görüşlere yer veren bu partiler aynı zamanda Osmanlı toplumunda sosyalist hareketin önemli temsilcileri oldular. Osmanlı Ermenilerinin özgürlüğünü sağlamak için silahlı mücadeleyi ön plana çıkarmış ve özellikle 1890'larda uygulanan devrimci taktiklerde Bulgar çeteciliğini örnek almışlardı. Hınçak Partisi, diğerlerinden farklı olarak bağımsızlığı vurgulamış ve Osmanlı, Rus ve İran Ermenilerinin birleşmelerinden söz etmiştir. Taşnak Partisi ise esas olarak Osmanlı Ermenilerinin siyasal ve iktisadi alanda demokratik haklarının sağlanmasıyla özgürleşmesini savunmuştur.¹²⁰

Cemiyet, Osmanlı Devleti içerisinde ilk faaliyet alanı olarak Trabzon şehrini seçti. 1890 yılının Ocak ayının ilk günlerinde Ermeni okulunda öğretmen olarak çalışmak üzere ilk Hınçak grubu Trabzon'a geldi. Hınçak üyelerinin Trabzon'a gelmeleriyle birlikte, bu şehir, Cemiyetin Erzurum, Karadeniz Bölgesi ve İstanbul'da teşkilatlanması için bir merkez durumuna geldi. Aynı yılın Mayıs ayında da cemiyet üyelerinden bir grup¹²¹ İstanbul'a gelerek burada faaliyet göstermeye başladı. Bu gelişmelerin ardından Cemiyet, büyük bir hızla büyümeye başladı.¹²²

Kumkapı'da Patrikhane'nin önünde Sultan Abdülhamid'e karşı bir protesto gösterisi olarak girişilen ve çatışmaya dönüşen İstanbul'daki ilk eylemden (1890) sonra Bab-ı Ali gösterisi olarak anılan daha etkin bir gösteri 1895 Eylül'ünde gerçekleşti. Kumkapı'da Patrikhane'yi işgal ederek Patriği reform taleplerini içeren bir dilekçeyi Yıldız'da Sultan Abdülhamid'e götürmeye zorladıkları ilk girişimde, polis olaya müdahale etmiş ve çok sayıda Hınçak militanı ölmüştü. İlk kez payitahtta Hıristiyan bir grubun iktidara karşı meydan okumaya cesaret etmesi Hınçaklar için simgesel bir zafer oldu. 1895'teki eylemde ise amaç yine reformların yapılmasını talep eden bir dilekçe sunmak ve Batılı güçlerin bu konuya ilgisini çekmek olmuştu. Sultan'a hitaben yazılmış ve yabancı elçiliklere de gönderilmiş olan dilekçede eşitlikçi bir ilkeyle sadece Ermeniler için değil tüm Osmanlı tebaası için demokratik

¹¹⁹ Nalbandian, **a.g.e.**, s.90-103

¹²⁰ Günay Göksu Özdoğan..., **a.g.e.**, s.137.

¹²¹ İstanbul'a gelen cemiyet üyeleri şunlardır: Cenevre'den Tiflisli Şımanov, Trabzon'dan Rus Ermenisi Rupen Hanazad, Batum'dan H. Megavoryan, İran'dan S. Danielyan.

¹²² Orhan Doğan, "**Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksutyun: (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)**", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 20, 2008. s.314.

haklar talep edilmekteydi. Dilekçe aynı zamanda Sason isyanının bastırılmasında meydana gelen katliamı kınamaktaydı. Kumkapı'da Patrikhane önünde toplanan yüzlerce gösterici Bab-ı Ali'ye yaklaşırken kolluk kuvvetleriyle aralarında çatışma çıkmış, daha sonraki günlerde de İstanbul'un çeşitli mahallelerinde Ermenilere karşı saldırılar gerçekleşmişti.¹²³

Hınçakların İstanbul'daki ikinci eyleminin arkaplanında 1894'te Sason'da meydana gelen ayaklanmanın yol açtığı kriz yatmaktadır. Sason'da Kürtlerle Ermeniler arasında baş gösteren çatışmalar Hınçak Partisi ileri gelenlerinin yönlendirmesiyle 1894 Ağustos'unda gerçek bir isyana dönüşmüştü. İsyanın kanlı bir şekilde bastırılması da İngiltere, Fransa ve Rusya'nın tepkisini çekmiş, Batı kamuoyu da kendi ifadesiyle "Ermeni katliamı"na geniş bir yer vermişti. Bu devletlerin 1895 Ekim'inde Sultan'a verdikleri çok sert, sözlü bir nota doğu vilayetlerinde yapılmasını öngördükleri reformlara ilişkin bir program da içermekteydi. 12 Ekim 1895'te Hınçak Partisi'nin yönlendirmesiyle gerçekleşen ve 1896 Şubat'ına kadar süren Zeytun isyanı da Batı'da yankı yapmış ve sonuçta Batılı güçlerin diplomatik girişimiyle sonlandırılmıştı. Zeytun isyanının başlamasından hemen sonra Sultan Abdülhamid Batılı devletlerden gelen baskılara boyun eğerek bir islahat programı açıklayan iradeyi 17 Ekim 1895'te yayınlamış olsa da bu konuda ciddi bir adım atmadı ve beklenen uygulamalar hayata geçirilmedi. Diğer yandan Hınçakların Batılı devletlerden umud ettiği Osmanlı yönetimini zorlayıcı güç kullanan bir müdahalenin gerçekleşmemesi de hayal kırıklığı yarattı ve parti bu tür gösterilere ve ayaklanmalara son verilmesine karar verdi.¹²⁴

Taşnaklar ise, 3 Haziran 1895'te Van'da şiddet eylemlerine giriştiler. 3 Haziran 1896 gecesi, Van civarında devriye gezen müfrezeyle Ermeni çetecileri tarafından ateş açıldı. Nizamiye Yüzbaşı ile bir asker ağır şekilde yaralandı. Aynı gün akşamı Ermeni evlerinden Müslüman ahaliye ateş açıldı. Güvenlik güçleri müdahale edince, Ermeniler ateşle karşılık verdiler. 6 Haziran günü, İngiliz, Fransız, Rus ve İran konsolosları Ermeniler'e gönderilerek, silah bırakılması teklif edildi. Ermeniler, bu teklifi kabul etmediler. 8 Haziran'da ise, çatışma başladı. Haziran'ın 10. günü 780 kişilik grup, Hamidi kazasından geçip, İran'a doğru firar ederlerken bertaraf edilmişlerdir. Van isyanı 15-24 Haziran 1895 arasında devam etmiş; isyan sırasında 418 Müslüman ile 1715 Ermeni hayatlarını yitirmiş, 363 Müslüman ve 71 Ermeni de yaralanmıştır.¹²⁵

¹²³ Günay Göksu Özdoğan..., **a.g.e.**, s.137-138.

¹²⁴ **A.g.e.**, s.139.

¹²⁵ Mustafa Gül, "**1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler**", Gazi Üniversitesi, Sayı:8, 1997, s.143.

Van'da Rusya'nın konsolosluğunu yapan General Mayewski Vandaki Ermenilerle ilgili şunları yazmaktadır;

“1895'te, Van ihtilalcileri Avrupa'nın ilgisini Ermeni sorunu üzerine çekmek için yoğun bir çalışma başlatmışlar, zengin Ermenilere ölüm tehdidiyle para yardımı istenen mektuplar göndermişlerdir. Bu süre zarfında Van ihtilal komitesi kararı ile bazı politik cinayetler de işlenmiştir. Bu cinayetlerin en önemlisi 6 Ocak 1895 günü, yani Ermenilerin en büyük bayram günü, mukaddes ayini icra için Kiliseye gitmekte olan Papaz Bogos'un öldürülmesidir(...) Baharla birlikte ihtilal hazırlıkları hızlanmış, şehrin yakınlarında öldürülüp vücutları parçalanan insanlardan bahsedilmeye başlanmıştır. İhtilalciler, bu gibi cinayetlere karşı takibat yapılmadığını gördükçe, günden güne daha da cesaret kazanmışlardır.”¹²⁶

Hınçaklar'ın gerçekleştirdiği faaliyetlerin arzu edilen neticeleri doğurmadığı görülünce Cemiyet içerisinde bölünmeler yaşandı. Cemiyet üyelerinin bazıları, Cemiyet'in benimsediği Marksist ideoloji nedeniyle Avrupalı devletlerin destek vermemesi sebebiyle Marksist fikirlerden vazgeçilmesi gerektiğini savundular. Bu görüş ayrılığı nedeniyle Cemiyet, 1897 yılında, asıl Hınçaklar (Nazarbeg taraftarı) ve reforme (Veragazmiyal) Hınçaklar (Arpiaryan taraftarları) olmak üzere ikiye ayrıldı. Bu bölünme neticesinde, iki grup karşılıklı olarak birbirlerinin üyelerini öldürmeye başladılar. Van isyanını müteakip küçük gruplar haline geldiler ve Hınçak cemiyeti önemli bir güç olmaktan çıktı.¹²⁷

1896 yılında Taşnaklar, Batılı güçlerin müdahalesini gerçekleştirmek amacıyla Osmanlı Bankası'na bir saldırı düzenlediler. Eylemi gerçekleştiren Taşnaklar'ın istekleri arasında, Batılı güçler tarafından bölgede bir Ermenistan Yüksek Komiserliği'nin kurulması, vali, kaymakam ve mutasarrıfların bu Yüksek Komiserlik tarafından atanması, Avrupalı askeri yetkililerin komutası altında Ermeni halktan seçilecek bir jandarma ve polis gücünün oluşturulması, Avrupa sistemine uygun yargısal reformların yapılması, Ermenilerin beş yıl vergiden muaf tutularak mevcut borçlarının silinmesi, Ermeni politik suçluların genel affa uğratılması vs. gibi konular yer alıyordu.¹²⁸

Taşnaklar'ın gerçekleştirdikleri önemli eylemlerden biri de, 21 Temmuz 1905 yılında Yıldız Hamidiye camii önünde Sultan Abdülhamit'e yapılan suikast girişimidir. Bir araç içerisine 120 kg madde alacak demir bir sandık yaptırılmış ve patlayıcı maddeyi ateşlemek için, Padişahın kendi arabasına yürüyüş süresi hesaplanarak, 1 dakika 42 saniyelik devreli bir

¹²⁶ <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/sorun/isyan6.html>, son erişim tarihi: 18.04.2012.

¹²⁷ Orhan Doğan, “*Ermeni Komiteleri...*”, s.315.

¹²⁸ Nalbandian, “*The Armenian...*”, s.176-177.

saat kadranı hazırlanmıştır. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin padişahla görüşmesi ve onu birkaç dakika geciktirmesi sonucu Sultan hiçbir zarar görmemiş, civardaki halkın içinden 26 kişi ölmüş ve 58 kişi yaralanmıştır. Suikast girişimi gerçekleştikten sonra Belçika vatandaşı Edward Joris'in olayın lideri olduğu tespit edilmiş, Joris önce idama mahkum edilmiş olmasına rağmen, 2 yıl hapis yattıktan sonra serbest bırakılmıştır.¹²⁹

Sultan II. Abdülhamit, büyük devletlerin tıpkı Balkanlarda olduğu gibi Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet (Ermenistan) kurmak suretiyle Anadolu'yu parçalamak için hazırladıkları oyunların farkındaydı. Devletlere herhangi bir müdahale fırsatı vermemek için Doğu Anadolu'da olağanüstü tedbirler aldı. Erzurum'da sıkıyönetim ilan edilerek Ermenilerin güvenliğini sağlamak üzere buraya iki tabur gönderildi. Reform uygulaması ise geçici olarak askıya alındı.¹³⁰

2.2 Tehcir Kararına Giden Süreçte Türk-Ermeni İlişkileri

2.2.1 İttihatçılar, Taşnaklar ve Hınçaklar

1907 yılının son günlerinde Taşnakların çağrısıyla Paris'te toplanan kongrede II. Abdülhamid rejimine karşı güç birliği mücadelesi için bir araya gelen muhalif gruplar içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti de yer almış ve bu iki grup arasında Sultanı tahttan indirmek ve temsili hükümet kurmak amacıyla bir işbirliği başlamıştı. Hınçakların kuşkuyla karşıladığı bu işbirliği, 1908 Temmuz'unda ittifaka dönüştü ve Taşnaklar Osmanlıcılığın benimsenmesi ve Doğu Anadolu'da fedailerin silahlarını bırakmaları çağrısında bulundu. Hınçaklar ise daha 1908 öncesinde ulusal azınlıkların haklarının genişletilmesi ve adem-i merkeziyetçilik taraftarı olan Prens Sabahattin ve Jön Türklerin liberal kanadıyla sıkı ilişkiler kurmuştu. 1908 devriminin ardından Hınçak Partisi'nin sosyal demokrat merkez kanadı bağımsızlık fikrinden vazgeçerek yeni rejimin güçlendirilmesi doğrultusunda, Prens Sabahattin'in yandaşlarının kurduğu liberal Ahrar Partisi ile dayanışmaya girdi.¹³¹

Bu dönem yeni kurulan ve kurucuları arasında Armenakanlar'ın da yer aldığı Anayasal (Sahmanatragan) Ramgavar Partisi de bir yandan idari adem-i merkeziyeti savunuyor diğer yandan 1860 Ermeni Anayasası'nın gözden geçirilerek çağdaş gereksinimlere uydurulması ve

¹²⁹ New York Times Archive, "Tortured Two Years In A Turkish Cage", 19 January 1908.

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=980DE4DC1F3EE233A2575AC1A9679C946997D6CF>, son erişim tarihi: 21.04.2012. Esat Uras'a göre Joris 500 lira para karşılığı ajan olarak Avrupa'ya gönderilmiştir. Bkz. Esat Uras, "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi", Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.524.

¹³⁰ Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, İstanbul, 1999, s. 395.'den aktaran: Haluk Selvi, "Efsaneden Gerçeğe...", s.459.

¹³¹ Günay Göksu Özdoğan..., a.g.e., s.145.

uygulanmasını öngörüyordu. Osmanlı Anayasası yürürlüğe girdikten sonra legalleşen Hınçak ve Taşnak partilerinin, kiliseleri parti toplantı yerine çevirmelerinden ve Ermeni toplumu üzerindeki siyasal etkilerinden rahatsızlık duyan Patriklik, ruhani çevre ve Ermeni meclisi içinde çoğunlukta olan Hınçak ve Taşnak karşıtı bağımsızlar grubu Ramgavar Partisi ile yakınlaşma yoluna gitti.¹³²

Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki hükümetini en fazla uğraştıran meselelerden birisi Ermeniler ve Kürtler arasındaki arazi ihtilaflarıdır. Ermeniler Sason isyanı sonrasında Osmanlı vatandaşlığından çıktıklarına dair senet imzalayıp, arazi, mal ve mülklerini satarak bir daha dönmek üzere başta Rusya olmak üzere yabancı ülkelere göç etmişlerdi. Meşrutiyetin ilanından sonra bu muhacirlerin yeniden ülkeye dönerek vatandaşlığa kabulleri, arazi ve emlakleri üzerinde hak iddia etmeleri Meşruti idarenin Ermeni meselesinde ilk sınavlarından biri oldu. Arazi meseleleri eski ve yeni sahipleri arasında uzun yıllar sürecek olan huzursuzlukların çıkmasına sebebiyet verdi.¹³³

Ermeni patriği, muhacirlerin Rusya'ya gidişlerini ve vatandaşlıktan çıktıklarına dair imzaladıkları senetlerin mecburiyet karşısında gerçekleştiğini ileri sürerek, hem vatandaşlığa kabul edilmelerini hem de eski arazi ve emlaklarını yeniden elde edebilmeleri için yoğun çaba içerisine girdi. Aslında Ermeniler hak iddia ettikleri bu arazilerin bir kısmını daha önceleri de tapu kaydı olmadan kullanmışlardı. Tapulu arazilerini ise ülkeyi terk ederken gerçek değerine bakmaksızın satmış bulunuyorlardı. Kürt aşiretlerini, arazilerinin çoğunu düşük fiyatla veya zorla ele geçirmekle suçluyorlardı. Bunun haricinde yeni araziler ele geçirme peşindeydiler. Hükümet, tarıma elverişsiz bozkırların imar ve ihyası için yapacağı toprak dağıtım kampanyasında, topraklarına sınır olan yerlerin kendilerine verilmesini talep ediyorlardı. Halen tapusuz ise, bu yerlerde doğrudan hak iddia ediyorlardı.¹³⁴

İttihatçılar, iyiniyet göstergesi olarak Türkler, Ermeniler ve Kürtler arasındaki toprak sorunlarını adil bir şekilde çözmek için girişimde bulunurken, önce 31 Mart gerici ayaklanması ardından da bunun bir uzantısı olan ve 1850 müslüman ile 17000 Ermeninin ölümüyle sonuçlanan¹³⁵ Adana olayları patlamış, İttihatçılar ve Taşnaklar arasında Meşrutiyetin yarattığı yakınlık ve güven sarsılmıştır. Feroz Ahmad'a göre, İstanbul'daki 31 Mart Vakası ile Adana olayları birbiriyle yakından ilişkiliydi. İstanbul'daki gericiiler

¹³² A.g.e., s.145.

¹³³ Bkz. BOA, DH.SYS.23-1/Lef 130-134. Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne Gönderilen 22 Kasım 1910 Tarihli Rapor'dan aktaran: Fatih Ünal, '*II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri*', Ermeni Araştırmaları, Sayı: 20, Kış 2005.

¹³⁴ Fatih Ünal, a.g.m.

¹³⁵ Kamuran Gürün, a.g.e., s. 175-176.

İslamiyetin tehlikede olduğu söylentisiyle ayaklanırken, Adana'da da Ermenilerin ayaklanıp Müslümanları katledecekleri iddia ediliyordu.¹³⁶ Adana cemaatinin önderi Başpiskopos Muşeg, bu sırada Müslüman halka karşı şoven ve kışkırtıcı bir politika güderek, gericilerin ayaklanmalarından istifade etmiştir.¹³⁷ İstanbuldaki ayaklanmacıların hedefi meşrutiyeti devirmek, Adanadaki Ermenilerin hedefi ise bu esnada yabancı müdahalesini kışkırtmaktır.¹³⁸

Adana'daki gelişmelerin İstanbul'a yansımalarının ardından, Patrikhane ve Meclis-i Mebusan 'da ciddi bir tepki ortaya çıkmıştır. Gerek Patrikhane yetkililerinin söylemlerinde gerekse Meclis-i Mebusan'daki görüşmelerde, pek çok benzer yönler bulunmakla birlikte ağırlık, olayların sorumlularının bir an evvel yakalanarak cezalandırılması konusunda belirmiştir. Adaletin ivedilikle sağlanması için, yerel değil, merkezden atanacak, tarafsız bir Divan-ı Harp oluşturulması düşüncesi ısrarla savunulmaktaydı.¹³⁹ Adana Olayları, uygar dünyada da geniş yankılar uyandırmış, bir anlamda İttihatçıların korktukları başlarına gelmiş, olaylardan İttihat ve Terakki sorumlu tutularak, Sultan II. Abdülhamit döneminin siyasal ve sosyal yapısının devam ettiğini gösteren bir kanıt olarak değerlendirilmiştir. Avrupa kamuoyu olayları dinsel bir perspektiften değerlendirdiğinden, İttihatçıların ciddi bir prestij kaybına uğradıkları söylenebilir. İttihat ve Terakki'nin modern çağın gereği olarak, merkezi ve güçlü bir devlet kurma, çeşitli dinlere ve etnisitelere mensup insanları eşitlikçi bir anayasal çerçeve içinde bütünleştirme politikası, Ermenilerin de içinde bulunduğu unsurlar tarafından, asimilasyon siyaseti olarak algılanmaktan kurtulamamıştır. Böylece yakın geçmişte Balkanlarda yaşanan ayrılıkçı deneyimler ve I. Dünya Savaşı içinde yaşadıkları gerçekler, onların Türkçü kimliklerinin ön plana çıkmasında önemli bir rol oynayacaktır.¹⁴⁰

1912-1913 Balkan Savaşları birçok açıdan meşrutiyetin sağladığı olumlu siyasal ortamın ortadan kalkmasına neden oldu. Bağımsızlığını yeni kazanmış Balkan devletlerinin Osmanlı'ya karşı giriştikleri ortak savaşın sonucunda Rumeli'nin büyük çapta kaybedilmesi¹⁴¹, Müslüman-Türk nüfusunun gerek savaş sırasında gerek göç ederken maruz kaldığı kıyım ve bu savaşlardaki yenilginin Rusya'nın Ermeniler lehine müdahalesi için yeni

¹³⁶ Feroz Ahmad, *"İttihat ve Terakki (1908-1914)"*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984, s.420

¹³⁷ Esat Uras, *a.g.e.*, s.810-829

¹³⁸ Ali Osman Öztürk, *"1909 Adana Ermeni-Olaylarına Bir Tanık: Kibarogullarının Ağıtı"*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Bahar 2009, s.12-13

¹³⁹ Turgay Akkuş, *"1909 Adana Olaylarına İlişkin Yargılama Süreci"*, Ermeni Araştırmaları, Sayı:10, Yaz 2003, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=57>, son erişim tarihi: 25.04.2012.

¹⁴⁰ **A.g.m.**

¹⁴¹ Balkan savaşlarında ortaya çıkan toprak kaybının hızı ve boyutu o kadar büyüktür ki, 1912 yılında sadece bir iki hafta içinde Rumeli topraklarının %83'ü, nüfusunun da %69'u Osmanlı hakimiyetinin dışında kalmıştır. Bkz. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *"Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye"*, E Yayınları, çev. Mehmet Harmancı, Cilt:2, İstanbul, Mayıs 2008, s.359.

bir diplomatik hamleyi gündeme getirmesi İttihatçıların Osmanlıcı politikadan giderek uzaklaşmalarına yol açtı. Balkan savaşlarından sonra Osmanlıcılık politikası yerine kısmen İslamcılık ama ağırlıklı olarak da Türkçülük getirilmiştir. Anadolu Türklerinin çevresinde biçimlenen bir Türk milliyetçiliğinin tohumları da 1914'te atılmıştır.¹⁴²

İttihat ve Terakki Partisi, 1911 Selanik Kongresi'nde kabul ettiği programla birlikte parti, Osmanlıcılık siyaseti yerine Ziya Gökalp'ın fikir önderliğini yürüttüğü Türkçülük akımına yönelmeye başlamış olsa da, özellikle 1913 Bab-ı Ali baskını ile Harbiye Nazırı'nın öldürülmesi ve Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa'nın tehditle istifa ettirilerek iktidarın ele geçirilmesi ile çok partili rejimi fiilen kaldırılmış, rejim bu partinin egemenliğine dayanan tekçi parlamenterizme dönüşmüş, Türkçü ideoloji resmîyet kazanmıştır.¹⁴³ Ermeni partileri de Balkan Savaşları'nın "Osmanlıcılığın mezarı olduğu" ve yeni bir savaşın çıkabileceği görüşünün hakim olduğu bu ortamda öz-savunmayı güçlendirme kararı alır ve silah sevkياتına girişir.¹⁴⁴

2.2.2 1914 Vilayet-i Sitte Reformu

1912-14 döneminde, her zaman gündemde olan ve özellikle Doğu vilayetlerinde toprak meselesi konusunda Ermenilere yönelik hak ihlalleri yapıldığı gerekçesiyle, Ermeni Patrikliği konunun çözümü için Bab-ı Ali'ye takrirler vermeye başlamıştır.¹⁴⁵ İttihat ve Terakki hükümeti, meselenin çözümü için adım atmışsa da, bölgede söz sahibi olan Müslüman unsurun sert tepkisiyle karşılaşmış ve hükümetin çabaları sonuçsuz kalmıştır.¹⁴⁶

Diğer yandan Eçmiyadzin Katogigosu, Rus Çarlığı'na başvurarak Osmanlı Ermenileri'ne yardım edilmesini talep etti ve aynı zamanda Mısırlı bir Ermeni devlet adamının oğlu olan Bogos Nubar Paşa başkanlığında bir delegasyonu Ermeni sorununu Avrupa'da tanıtip Rusya önderliğinde reform yapılması yönünde kamuoyu oluşturmak üzere görevlendirdi.¹⁴⁷ 1913

¹⁴² Günay Göksu Özdoğan..., **a.g.e.**, s.147.

¹⁴³ Durdu Mehmet Burak, "**Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri**", Ankara Üniversitesi, Sayı: 14, 2003, s.313 ve ayrıca bkz. Tarık Zafer Tunaya, "**Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi**", 1. Cilt, Hürriyet Vakfı Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1984, s.437.

¹⁴⁴ Günay Göksu Özdoğan..., **a.g.e.**, s.149

¹⁴⁵ Örneğin Anadolu Vilayat-ı Osmaniyesindeki Arazi Meselesine Dair Ermeni Patrikhanesi'nden 7 Temmuz Sene 327 Tarihiyle Makam-ı Sami-i Sadaret-Uzma ile Dahiliye ve Adliye Mezahib-i Nezaret-i Celilelerine Arz ve Takdim Kılınan Takririn Sureti,(İstanbul: Dikran Doğramacıyan Matbaası,1328/1912). Bu rapora göre, hükümetin kamulaştırdığı Ermeni arazi ve mülkleri şunlardır; Milli mülkler:13 manastır, 27 kilise, 16 mezarlık, 18 gayrimenkul. Hususi mülkler:7000 mülk ve bağ-bahçe. Bilgi için bkz. Rober Koptaş, "**Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden, 1914 Ermeni Reformu ile İttihatçı-Taşnak müzakereleri**", Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, Sayı: 5,Bahar 2007, İletişim Yayınları, s.159-178

¹⁴⁶ **A.g.e.**, s.159-178.

¹⁴⁷ Günay Göksu Özdoğan..., **a.g.e.**, s.149.

Nisan'ında Taşnak, Sosyal Demokrat Hınçak ve Ramgavar Partileri'nin Van şubeleri Sadrazam'a ortak bir mektup göndererek reformların bir an önce yapılmasını talep ettiler.¹⁴⁸

Reform meselesi özellikle 1913'ün bahar ve güz aylarında uluslararası görüşmelerin konusu oldu ve Balkan Savaşı'nın sonuçlarıyla ilgili görüşmelerin yürütüldüğü Londra Konferansı sırasında Rusya reform meselesini görüşmek üzere bir konferans toplanması teklifinde bulundular. Temmuz ayında Avusturya-Macaristan elçiliğinin Yeniköy'deki yazlık binasında altı devletin büyükelçilerinin katılımıyla toplanan konferansta, görüşmeler bir süre sonra iki tarafın katı tutumu nedeniyle tıkanı. Üzerinde görüşülen Ermeni-Rus reform taslağı, altı vilayete yabancı bir genel müfettiş atanmasını, bu bölgede idari ve askeri görevlere Ermeniler'in ve müslümanların eşit sayıda alınmasını, kolluk güçlerinin ve vilayet encümenlerinin yarı yarıya Ermenilerden oluşmasını öngören bir projeydi. Almanya bu projeyi radikal bulmuş ve Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına müdahale olarak görmüştür.¹⁴⁹

Rusya İstanbul'da büyük güçlerin sefirlerinin katıldığı bir toplantıya bir reform tasarısı sundu. Ancak Almanya, meydanı Rusya'ya terketmek niyetinde değildi ve Üçlü İtilaf ile Üçlü İttifak devletleri arasında süren uzun tartışmalardan sonra Rusya'nın ilk taleplerinden bazı ödünler vermesi sonucunda Osmanlı Devleti Rusya ile 1914 Şubat'ında bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmaya göre doğu vilayetleri iki bölgeye bölünecek ve iki yabancı genel müfettiş tarafından denetlenecekti. Nitekim nisan ayında biri Norveçli diğeri Hollandalı iki müfettiş seçildi.¹⁵⁰

8 Şubat 1914 tarihinde Sait Halim Paşa ile Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Constantin Goulkevitch arasında imzalanan ıslahat projesi, Ermeni isteklerinin de göz ardı edilmediği bir belge olmuştur. Şarki Anadolu vilayetlerinde yürütülecek ıslahat hususlarını açıklığa kavuşturan bu mutabakat tarihe Yeniköy Antlaşması olarak geçmiştir.¹⁵¹

Kimlerin müfettiş olarak atanacağı konusunda yapılan çalışmalardan sonra Hollandalı Westeneck; Sivas, Erzurum, Trabzon, Norveçli Binbaşı Nikola Hoff ise; Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır bölgesi müfettişliklerine atanmışlardır. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine durumun gözden geçirilmesinden sonra meclise bir tezkere

¹⁴⁸ A.g.e., s.150.

¹⁴⁹ Rober Koptaş, a.g.e., s.159-178. Rusya'nın Osmanlı devletinin bağımsızlığına yönelik müdahaleci tutumuna İngiltere'nin göz yummasının nedeni, İngiltere'nin 1878 Berlin Antlaşması döneminden sonra Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunma politikasını terk etmesidir çünkü 1870'lerden sonra dünya uluslar arası siyasi rekabet arenasına Almanya da dahil olmuştur. Bu yeni emperyalist güç ancak Rusya'yla birlikte hareket ederek dengelenebilecektir.1. dünya savaşına uzanan süreçteki bu ittifaklar denklemi için bkz. Oral Sander, '*Siyasi Tarih : İlkçağlardan 1918'e*', İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

¹⁵⁰ ''Türkiye'de Ermeniler: Cemaat-Birey...'', s.150.

¹⁵¹ Erdem Karaca, '*Hüseyin Cahit Yalçın'ın Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913-1914)*', Akademik Bakış Dergisi, Cilt 4, Sayı 7, Kış 2010, s.172.

sunmuştur. Buna göre; savaş ilanı sebebiyle yapılmak istenen ıslahatın o an için yapılamayacağı, müfettişler ile katiplerine protokol gereği tazminat verilerek, savaş bitiminde esaslı bir ıslahat işine girilmek üzere görevlerine son verilmiş olacaktı. 24 Aralık 1914 tarihinde onaylanan tezkere ile ıslahat yapılmasıyla ilgili faaliyetler durdurulmuştur.¹⁵²

Genel olarak değerlendirilecek olursa, çiftçilik, ticaret ve zanaatkarlık faaliyetleriyle geçim sürdüren Doğu Anadolu Ermenileri'nin bölgedeki diğer unsurlara oranla görece ekonomik refaha sahip olduğu bir atmosferde, özellikle Kürt aşiretlerinin Ermeni topraklarına elkoyması ve yağma girişimlerine karşılık, bölge Ermenileri'nin Patrikhane ve Saray'a olan şikayetleri, Ermeni Millet Nizamnamesi'nin kabul edilmesiyle birlikte dikkate alınmaya başlanmış, Patrikhane'nin taşraya olan duyarlılığı sayesinde (özellikle Hrimyan'ın etkisiyle), Ermeni eğitim ve kültür faaliyetleri İstanbul dışında, taşrada da yaygınlaşmış, bu okullarda yetişen aydın kesimlerde devrimci ve ulusçu fikirlerin oluşmasıyla (örneğin bir öğretmen olan Portugalyan'ın faaliyetleri) milliyetçilik hareketi örgütsellik ve kitlelilik kazanmış, Osmanlı hükümetinin batılı güçlerin baskısıyla gerçekleştirdiği reformları (1856 Islahat Fermanı ve 1876 reform taahhüdü) yetersiz ve göstermelik bulan Ermenilerin, Kafkasya Ermenileri ile ilişki kurması Taşnak ve Hınçak devrimci örgütlerinin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur.

Sözüedilen örgütlerin Makedonya modelini benimsemesi (silahlı mücadele-iç karışıklık-dış müdahale), Ermeni terör dönemini başlatmıştır. Abdülhamid'in istibdat rejimine muhalif olan İttihat ve Terakki'nin anayasacılık hareketleri sonucunda, 1908'de Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Türk-Ermeni ilişkileri konusunda her ne kadar yeni bir umut ortaya çıkmış, Taşnaklar ve İttihatçılar meclise birlikte girmişlerse de, 1913 darbesiyle İttihatçılar tek parti rejimini ilan etmiş, Rumeli'nin kaybedilmesinin yarattığı travmaya 1914'te doğu vilayetlerinde gündeme gelen Ermeni reformu eklemlenince, imparatorluğun dağılması endişesi ortaya çıkmıştır. İttihat ve Terakki hükümeti böyle bir atmosferde, Balkanlarda kaybedilen toprakların geri kazanılacağı umuduyla Birinci dünya savaşına girecek, Ermeni reformu meselesini de savaş esnasında çözümlenmeyi düşünerek, müsadere yoluyla milli ekonomi, sürgün yoluyla homojen Anadolu politikası yürütecektir.

2.2.3 Tehcir Kararına Uzanan Süreç

Ağustos 1914'te Avrupa'da savaş başladığında, Osmanlı yönetimi seferberlik ilan eder. Eçmiadzin Ermeni Katogigosu ile Kafkasya Çar naibi, Osmanlı Ermenilerine Rus saflarında

¹⁵² Karaca, a.g.e, s.173.

savaşmak için çağrıda bulunurlar. Topyekün seferberlik Osmanlı toplumu için yeni bir olaydır ve özellikle askerlik yapmaya alışmamış olan gayrimüslimler tarafından tepki ile karşılanır. 1893-1894 olaylarından bu yana devlete karşı tepkilerini sürdüren Ermenilerin yoğun olduğu dağlık bölgelerde, Haçin, Zeytun ve Sason'da askerden kaçanlar çevre dağlarına sığınır. Rus sınırına yakın olanların bir kısmı Taşnak yöneticilerinin yardımıyla da karşı tarafa kaçarlar ve Ruslar onlardan dört tane gönüllü tabur oluşturur. Bunlar, sayıları fazla olmamalarına rağmen öncü kuvvetler olarak önemli bir rol oynayacaklardır.¹⁵³ Kasım'da savaş başladığında Ruslar Osmanlı topraklarına önce dört Ermeni gönüllü taburunu sürerler. Bunlar özellikle sınıra yakın bulunan kendi köyleri çevresindeki müslüman köylerine saldırırlar. Çoğu zaman da, seferber olmuş bu köylerin halkı askerden kaçarak kendi köylerini savunmaya gelirler. Bu durumda 1914-1915 kışında, Erzurum-Van arasındaki yöre, oradaki Türk, Kürt ve Ermeni köylülerinin çatışma alanı haline gelir.¹⁵⁴

Sarıkamış hareketinin arifesinde Osmanlı ordusunun Kafkasya'yı istilasından korkan Ruslar, İngiliz ve Fransızlardan, Ocak 1915'te Osmanlı'ya karşı ikinci bir cephe açılmasını isterler, İngiliz Harbiye Bakanı Lord Kitchener, bunu, İngiliz himayesi altında bir ‘Arap Krallığı’ kurulması için fırsat olarak görür ve ikinci cephenin İskenderun körfezinde yapılacak bir çıkarma ile açılmasını önerir. Bu proje tartışılırken Kitchener, söz konusu çıkarma esnasında Kilikya bölgesinin dağlık yörelerindeki asker kaçağı Ermenilerin beşinci kol vazifesi görebileceklerini düşünür ve Kahire'deki Intelligence Service'in görevlilerine bu konuda talimat gönderir. Onlar da Kahire'deki Ermeniler aracılığıyla Haçin ve Zeytun Ermenilerine mektuplar gönderirler. Mektuplar Osmanlı makamlarının eline geçer ve bu durumdan aynı zamanda haberdar olan Maraş ve yöresinin Müslüman eşrafı da endişelenir; onlar için tehlike oluşturan Zeytun ve çevresindeki Ermenilerin oradan uzaklaştırılmasını isterler. Böylece, Şubat 1915'te, daha bu konuda genel bir karar alınmadan ve büyük olasılıkla bir politika oluşturulmadan yerel tehcirler başlar. Ancak, tehcir edilenlerin nereye gönderileceği bilinmemektedir. Bağdat hattı trenlerine bindirilerek Anadolu'nun içerisine Konya'ya doğru yola çıkarılırlar.¹⁵⁵

¹⁵³ Osmanlı devletinden kaçıp Rus ordusuna hizmet eden Ermeni sayısı 5 bin-8 bin civarındadır. Bkz. Michael Mann, *‘The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing’*, University of California, Cambridge University Press 2005, s.135. Türkkiye Ataöv'e göre Türkler'e karşı, müttefik ordularının içinde 200 bin Ermeni savaşmıştır. Bkz. <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=3464114&tarih=2005-10-31>, son erişim tarihi: 01.05.2012. Sözkonusu rakamın Rus Çarlığı vatandaşı olduğu için Rus ordusunda istihdam edilen Ermenilerin sayısı veya savaş esnasında Osmanlı ordusu da dahil silah altında bulunan bütün Ermenilerin sayısı olması muhtemeldir.

¹⁵⁴ Stefanos Yerasimos, *‘Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu’*, Toplumsal Tarih, Sayı: 105, Eylül 2002, s.10-18.

¹⁵⁵ A.g.m., s.10-18.

Osmanlı hükümeti tarafından, bölgenin savaşa hazırlanması kapsamında, yabancı şahsi ve tüzel kişiliklere ait -özellikle Ermeniler için açılmış- okul, hastane gibi kurumlar kapatılır. Bu kurumların yetkilileri ve diğer misyonerler 31 Ekim'de bölgeden uzaklaştırılırlar.¹⁵⁶ Ayrıca ülke dışı yapılacak iletişimleri engellemek için, Ermeni dinsel-sivil kurumlarında ve hanelerinde bulunan, başta telgraf cihazları olmak üzere, tüm iletişim araçlarına el konulur.¹⁵⁷

Sarıkamış operasyonunun beşinci günü Emniyet Umum Müdüriyeti tarafından, "şer olmaları melhuz bulunan" ve "kendilerine itimat kalmamış olan", polis, komiser ve memur Ermenilerin görevlerine son verilmesi emri verilir.¹⁵⁸ 10 Ocak 1915'teki Sarıkamış hezimetini, ordunun ne kadar -özellikle Rus ordusu karşısında- zayıf olduğunu açığa çıkarmıştır. Almanya'nın yanında saf tutmak bile, iki yüzyıllık Rus tehdidini bertaraf etmemiş, üstelik ciddi bir askeri kayba da neden olmuştur. Konumuz açısından en önemli sonucu ise, bölgedeki Ermeni nüfusun ciddi bir tehdit olarak algılanmasına yol açmasıdır. Savaş, artık sadece iki ordu arasında değil, nüfusun hesaba katıldığı bir savaş halini alacaktır. Osmanlı istihbarat birimleri Ermeni toplumuna yönelik istihbarat faaliyetlerini yoğunlaştırır ve takibat artırılır. Ele geçen Ermenice, Fransızca, Rusça evraklar muhtemel bir ihtilal işareti sayılır. Ve tüm vilayetler ve sancaklar bu yönde uyarılır.¹⁵⁹

Sarıkamış'takine benzer bir umutla hazırlanmış askeri operasyon olan Süveyş Kanalı Harekatı, aynı şekilde bir hüsrana sonuçlanır. 2-3 Şubat 1915 tarihli bozgun sonrası kuzeye, karargahına çekilme için Cemal Paşa yola koyulur. Şubat ortalarında Ermeni yerleşim yerleri olan Zeytun ve Dört Yol'da ardısıra olaylar patlak verir. Sarıkamış'takine benzer gelişmeler burada da yaşanır. Nasıl hezimet sonrası doğu bölgesindeki Ermeni nüfusu hedefe alındıysa, bu bölgede de aynı süreç devrededir. Alman askeri savaş stiline uygun yıldırım saldırıları ile Rus ve İngiliz ordusu çökertilmeye çalışılmış ama büyük hezimetler sonrası bölgedeki sivil nüfus hedef haline gelmiştir. Cemal Paşa, önce Dört Yol'da düşman denizaltılarına ihbarda buldukları gerekçesiyle, ardından Zeytun'da Ermeni asker kaçaklarını takip gerekçesiyle, Ermenilere yönelik operasyonları başlatır. Zeytun dağlarına, bireysel kararlarla askerden kaçıp sığınmış Ermeniler, bir dizi çatışmaya yol açar.¹⁶⁰

Akdeniz kıyısındaki Dört Yol, düşman gemilerinin olası çıkartmaları için elverişli bir nokta olarak değerlendirilir. Şubat 1915'te Ermenilerin düşman denizaltılarına bilgi sızdırması

¹⁵⁶ DH.ŞFR 46.119 (31 Ekim 1914).EUM'den Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Ma'muretü'l-aziz, Diyarbakır, Musul'a. Fuat Dündar, "Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği, 1913-1918", 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s.262

¹⁵⁷ DH.ŞFR 47.60 (17 Kasım 1914).EUM'den Van'a, a.g.e., s.262

¹⁵⁸ DH.ŞFR 48.166 (26 Aralık 1914).EUM'den Erzurum, Van ve Bitlis'e., a.g.e.,s.263-264

¹⁵⁹ A.g.e., s.265.

¹⁶⁰ A.g.e., s.265-266.

gerekçesiyle operasyon başlar. Artık iş sıradan bir asker kaçağı operasyonundan çıkmış, her iki taraf için yeni adlandırmaları hakedecek bir boyuta ulaşmıştır. Osmanlılar için artık sözkonusu bir isyandır; Ermeniler için ise İttihatçıların önceden aldıkları Ermenilerin imhası kararının ilk adımıdır. İstanbul ve akabinde bu sürgünlerden haberdar edilen Ermeni partilerinin yurtdışı komitelerinde büyük bir endişe başlar. Osmanlı karşıtı güçlere bir dizi isyan/işbirliği teklifi yapmaya başlarlar. 20 Şubat 1915'te, Taşnak Bulgaristan Temsilciliği, Britanya Savaş Karargahı'na, 20 Ermeniden oluşturulacak birliklerin Kilikya kıyılarına çıkması teklifinde bulunur. Teklif net bir biçimde reddedilerek, ‘Plan uygulanabilir değildir ve Ermeni komitesini cesaretlendirmekten sakınmalısınız’ cevabı verilir.¹⁶¹

Benzeri bir teklif, The Assembled Armenian Committees of Europe tarafından, ‘Ermeni halkının kesinlikle Türk boyunduruğundan kurtarılması’ arzusuyla 21 Nisan 1915'te İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e iletilir. Ardından dünyanın dört bir tarafındaki Ermeniler (Kanada, Mısır, Norveç, ABD) gönüllü birlikler oluşturarak İtilaf Devletleri safında savaşa katılma teklifinde bulunurlar. Ama tüm bu teklifler, Osmanlı Ermenilerinin zarar göreceği kaygısıyla Büyük Britanya Savaş Karargahı tarafından net bir biçimde reddedilir.¹⁶²

Bu sırada Enver, Cemal ve Talat Paşa'lar arasında bir dizi şifreli görüşme yapılmış, ardından ilk sürgün kararı 8 Nisan 1915'te Cemal Paşa tarafından verilmiştir. Cemal Paşa, Enver Paşa'ya gönderdiği ve sürgün yerinin Konya olarak belirlendiği telgrafta, Zeytun ve Maraş'ta ikameti muzır olanların Konya'ya gönderilmesinin zorunlu olduğunu, aksi halde düşmanın bu bölgedeki mevcudiyeti halinde sırf asayiş maksadıyla bu taraflarda birçok kuvvet bulundurmaya mecbur kalacağını vurgular.¹⁶³

Ailelerin sürgün kararıyla birlikte artık Ermenileri kaçak askerlere yönelik küçük çaplı takip olayı şeklinde inandırmak mümkün değildir. Ermeni sivil halk, direnişçilerin saflarına katılmaya başlar. Sürgünler arttıkça direnişlerin çapı genişler; olaylar ‘sürgün-direniş-sürgün’ şeklinde kör bir sarmala girer.¹⁶⁴

O arada Londra'da, Fransızların ve Donanma Bakanı Churchill'in itirazıyla İskenderun çıkarmasından vazgeçilir ve Çanakkale operasyonu kararlaştırılır. Sarıkamış muharebesinde Osmanlı ordusunun yok olmasından sonra ise Ruslar karşı bir saldırıya hazırlanırlar. Nisan ayında dört gönüllü Ermeni birliği Erivan'da toplanmış ve o kış Anadolu'dan Kafkasya'ya kaçan Ermenilerden bir beşinci birlik kurulmuştur. Bunlara verilen vazife Van'a karşı

¹⁶¹ A.g.e., s.266-268.

¹⁶² A.g.e., s.271

¹⁶³ A.g.e.,s.271-272

¹⁶⁴ A.g.e., s.272-273.

yürümektir. Bu saldırıyı desteklemek için de Van'da yoğunlaşmış olan Ermeniler Nisan'ın ortasında ayaklanır. Ayaklanma haberleri İstanbul'a vardığında tehcir kararı alınır.¹⁶⁵

2.2.4 24 Nisan 1915

24 Nisan 1915 (11 Nisan 1331) tarihinde Ermeni Komite Merkezleri'nin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve elebaşlarının tutuklanmasını öngören ve 14 valilikle 10 mutasarrıflığa gönderilen genelge¹⁶⁶ ile İstanbul'da 240 Ermeni ileri geleni gözaltına alınır, iki gün içinde bu rakam 2.345'e yükselir.¹⁶⁷ Bir kısmı Ayaş, Çankırı gibi Orta Anadolu bölgelerine gönderilir.¹⁶⁸ Osmanlı vatandaşı Ermenilerin yurtdışına çıkışları yasaklanır.¹⁶⁹

Mısır'daki İngiliz Askeri Ofisi'ne Dedeâğaç üzerinden ulaştığı ifade edilen haberde, "24 Nisan 1915 gecesi üç Ermeni din görevlisi ile aralarında Ermeni gazetesi 'Puzantion'un sahibinin de olduğu toplam 1800 Ermeni yakalanmıştır. Tutuklular Ankara'ya gönderilecektir. Tutuklananların 500'ü Taşnak, 500'ü Hınçak ve kalanları da Ramgavar partizanlarıdır" denilmektedir.¹⁷⁰

Tutuklanan Ermenilerin "Müttefik ordularına hizmet eden Ermeni gönüllüler ve ya Müslüman katliamı sorumluları" olduğu İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral'e gönderilen şifre telgraflarda da kaydedilmektedir¹⁷¹. Aynı tutuklamalar Fransız belgelerine de yansımıştır. 1 Mayıs 1915 tarihinde Fransız Büyükelçiliği'nden Ledoulx'un Dışişleri Bakanı Delcasse'ye gönderdiği raporda, 25 Nisanda Türk polisi tarafından çok sayıda Ermeni'nin tutuklandığı, bu tutuklananlar arasında doktor, din adamı ve müzisyen gibi önemli şahsiyetlerin de mevcut olduğu ve bunlardan bir kısmının Taşnaksutyun ve Hınçak Cemiyetleri'nin üyeleri olduğu bildirilmektedir.¹⁷²

¹⁶⁵ Stefanos Yerasimos, **a.g.m.**, s.10-18.

¹⁶⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 91, Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı, (1878-1920), Ankara 2007.

Babiali-Dahiliye Nezareti-Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Kalemi, Dosya 52/96-98/.

¹⁶⁷ Esat Uras, "Tarihte Ermeniler...", s.620.

¹⁶⁸ BOA/DH.ŞFR.NO: 52/102 (25 Nisan 1915).EUM'den Ankara'ya çekilen şifre telgraf.

¹⁶⁹ BOA/DH.ŞFR.NO: 52/95 (24 Nisan 1915).EUM'den tüm vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen şifre telgraf.

¹⁷⁰ UK ARCHIVES FO 371/2485, No. 115866; Albay Mark Sykes'ten Sir John Maxwell'e mektup, Kahire, 3 Ağustos 1915' den aktaran: Yusuf Halaçoğlu, "Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları", Babiali Kültür Yayıncılığı, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s.34

¹⁷¹ UK ARCHIVES, FO 608/78, (75631), No. 869; Amiral Carthorpe şifre telgraf, 20 Mayıs 1919 ve UK ARCHIVES, FO 608/78, No. 1094; Amiral Carthorpe şifre telgraf, 21 Mayıs 1919'dan aktaran: Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, "Ermeniler: Sürgün ve Göç", Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Baskı, Ankara 2004, s. 62.

¹⁷² **A.g.e.**, s.34-35.

Tutuklular, 25 Nisan 1915 tarihinde Ayaş ve Çankırı cezaevlerine sevk edilmişlerdir¹⁷³. Buna rağmen isyanların devam etmesi üzerine, Almanya'nın da yönlendirmesiyle Ermenilerin, savaş alanı dışında bulunan, ancak Osmanlı topraklarından olan Suriye'ye nakli kararı alınmıştır.¹⁷⁴ Bu durum Avusturya-Macaristan diplomatik belgelerinde özetle şu şekilde yer almaktadır. *“Sert tedbirlerin alınmasının suçu Ermenilerindir. Ermeniler savaş başladıktan sonra Türk memurlarına ve Türk ordusuna karşı, akla gelebilecek her türlü düşmanca faaliyetlerde bulundular. Ayrıca Rusların gelmesinden sonra Van vilayetinde Müslümanları acımasızca katlettiler.”*¹⁷⁵

Osmanlı arşivinde sözkonusu tutukluların mahkemeye çıkarıldıklarına ya da haklarında suçlama yapıldığına dair bir belge mevcut değildir. 24 Nisan gecesini götürülenlerden Rahip Krikoris Balakian'a göre, tutuklular ertesi gün Sarayburnu'ndan gemiyle Haydarpaşa'ya, oradan trenle Anadolu'ya götürülmüşler ve ayın 27'sinde Sincanköy'e indirilmişlerdir. Bir grup Ayaş'a, bir grup Çankırı'ya sevk edilmiş olup, Ayaş'a gönderilen 70 kadarı daha sonra Suriye'deki toplama merkezi Derzor'a yollanmış ve bunların 58'i öldürülmüştür. Çankırı'ya gönderilen 150 kadar tutukludan 81'i haziran'da üç kafile halinde sürgüne yollanmış ve bir daha kendilerinden haber alınmamıştır. Tutuklulardan yaklaşık 20 kadarının üst düzey bağlantıları (büyükkelçilik aracılığıyla vs.) sayesinde İstanbul'a döndüğü bilinmektedir.¹⁷⁶

24 Nisan'da tutuklananlardan Mikayel Şamdancıyan'a göre ilk gruptan, yaptığı başvurular neticesinde İstanbul'a dönebilen tek kişi Protestan kilisesine mensup Baronyan'dır. İkinci kafileden Andonyan, Çankırı'dan Ankara'ya giderken bacağı kırıldığından yürüyememiş bir hastaneye bırakıldığı için kurtulmuştur. Andonian'a göre 24 kişi Elmadağı eteklerinde öldürülmüş ve buraya gömülmüştür. Doktor Rupen Sevag Çilingiryan ve diğer 8 doktor arkadaşı, Çankırı'da öldürülmüş ve bu olay üzerine Vali Reşit Paşa 11 köylüyü Çankırı Cezaevi'ne attirmiştir.¹⁷⁷ Şamdancıyan'ın anılarında belirttiğine göre gerçek katiller cezaevine atılan köylüler değildir.

Kelekyan'ın eşi Alman Elçisi Wangenheim aracılığıyla hükümetten eşinin hayatı konusunda güvence almıştır fakat Alman Elçisi Wangenheim'in damar sertliği nedeniyle

¹⁷³ BOA, DH, ŞFR, No. 52/102'den aktaran: Halaçoğlu, *“Sürgünden Soykırma...”*, s.35.

¹⁷⁴ Turquie/Vol. 862, 863'den naklen Hasan Dilan *“Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları”*, 1914-1918, Cilt I, Ankara 2005, I, s. XCI, Belge 215'den aktaran **a.g.e.**, s.35.

¹⁷⁵ **A.g.e.**, s.35.

¹⁷⁶ Rahip Krikoris Balakian'ın konuyla ilgili derlemelerinden aktaran: Baskın Oran, *“24 Nisan 12 Eylül'ün atası mı?”*, son erişim tarihi: 04.05.2012.

<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=852964&CategoryID=42>

¹⁷⁷ Mikayel Şamdancıyan'ın 1919'da yayımlanan anılarından aktaran: Teotoros Lapçinyan, ‘Huşartzan Abril 11'i’ (11 Nisan Anı Kitabı)'dan özet çeviri Rafi Şirvanyan, 20 Nisan 2007 tarihli AGOS gazetesi'nden aktaran: Ayşe Hür, *“24 Nisan 1915'te Aslında Ne Oldu”*, <http://www.taraf.com.tr/ayse-hur/makale-24-nisan-1915-te-aslinda-ne-oldu.htm>, son erişim tarihi: 04.05.2012.

ölüm haberi gelince Kelekyan tutuklanmış ve Divan-ı Harp'te yargılanmak üzere Çorum'a götürülmek üzere yola çıkarıldıktan sonra kendisinden bir daha haber alınamamıştır. Kelekyan'ın yola çıkarılmasından üç hafta sonra, geride kalanlar Kastamonu Ermenileri tehcir edildiği sırada onlarla birlikte sürülmüş ve aralarından yalnızca üç kişi sağ kalabilmiştir.¹⁷⁸

Sağ kurtulanlardan birisi de, 24 Nisan 2003'te Fransa'da Canada meydanına 'soykırım anıtı' olarak heykeli yapılan, Kütahya doğumlu kompozitör ve koro şefi Gomidas Vertabed'dir. Vertabed sürgün yolculuğu esnasında akli dengesini yitirmiştir. Yakın dostları Halide Edip Adivar ve Mehmet Emin Yurdakul'un'un Talat Paşa nezdindeki girişimleriyle Ankara'ya nakledilen Vertabed, İstanbul'da La Paix hastanesi'ne yatırılmış, depresyonu atlatamayınca Paris'e gönderilmiştir. 20 yıl akıl hastanesinde yaşayan Vertabed 1935'te psikiatr kliniğinde ölmüştür.¹⁷⁹

Ermeni ileri gelenlerinden öldürüldükleri bilinen iki kişi de Osmanlı Meclis-i Mebusanından İstanbul milletvekili Krikor Zohrab ve Erzurum milletvekili Vartkes Hovhannes'dir. 21 Mayıs 1915 yılında ikisi birlikte tutuklanarak Diyarbakır'da Divanı Harp önüne çıkarılmak üzere Önce Konya'ya, ardından Adana ve Halep'e gönderilen iki milletvekili, Halep'te, yakın arkadaşları olan vali Celal Bey tarafından bir otele yerleştirilmiş ve İstanbul'a dönebilmeleri için Celal Bey tarafından Talat Paşa ve Cemal Paşa'lar nezdinde girişimler başlatılmıştır. Daha sonra Urfa'ya gönderilen iki milletvekilinin yolları çeteci Çerkes Ahmet ve arkadaşı Halil tarafından kesilmiş, iki milletvekili öldürülmüştür.¹⁸⁰

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden, Diyarbakır vilayetine çekilen 'Urfa'ya gönderilen vilayet makamı yaveri Halil Bey ve Sirozlu Çerkez Ahmed ile çetelerinin liva asayişini bozacak harekatta bulunmaları sebebiyle geriye celpleri ve Halil Bey'in hüvviyeti hakkında malumat itasına dair'¹⁸¹ telgraftan anlaşıldığı kadarıyla sözkonusu kişiler Diyarbakır valisinin hizmetindedirler.

24 Mayıs 1915'te, Ermenilerin öldürüldükleri haberlerinin Avrupa'ya ulaşması üzerine, İngiltere, Fransa ve Rusya ortak bir açıklama yaptılar; 'Türkiye'nin insanlık ve medeniyet aleyhine işlediği bu suçların ışığında, Müttefik Devletler Bab-ı Ali'ye açık olarak bildirirler

¹⁷⁸ Ayşe Hür, a.g.m.

¹⁷⁹ Michael Churc, 'Komitas Vardapet: Forgotten Folk Hero', The Guardian.

<http://www.guardian.co.uk/music/2011/apr/21/komitas-vardepet-folk-music-armenia>, son erişim tarihi: 04.05.2012.

Rafi A. Hermonn, 'Gomidas Heykeli Kin Anıtı Değil', 12.05.2003.

<http://bianet.org/bianet/bianet/18880-gomidas-heykeli-kin-aniti-degil>, son erişim tarihi: 04.05.2012.

¹⁸⁰ Ahmed Refik Altınay, 'Kafkas Yollarında: İki Komite İki Kıtıl', Temel Yayınları, İstanbul, 1998, s.174-177.

¹⁸¹ DH.ŞFR. No:55/132, 10/L/1333.

ki, Osmanlı Hükümet üyelerini ve onların katliama karışan elemanlarını bu suçtan dolayı kişisel olarak sorumlu tutacaklardır.'¹⁸²

---

¹⁸²Taner Akçam, *'Sevr ve Lozan'ın Başka Tarihi'*, (Ed. Erik Jan Zürcher), İmparatorluktan Cumhuriyete: Türkiye'de Etnik Çatışma, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2011, s.58.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ TEHCİRİ

3.1 Tehcir Kanunu

“Tehcir Kanunu” olarak bilinen; resmi adıyla “Savaş Zamanında Hükümet Uygulamalarına Karşı Gelenler İçin Asker Tarafından Uygulanacak Önlemler Hakkında Geçici Kanun”, 27 Mayıs 1915’te Meclis-i Vükela’da kabul edildi. Altında Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Sadrazam Said Halim Paşa’nın imzaları olan ve Sultan Mehmed V. Reşad tarafından tasdik edilen dört maddelik geçici kanunun içeriği şu şekildedir;

1. Savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine, yurt savunmasına, asayişin korunmasına ilişkin işlere ve düzenlemelere muhalefet, silahla saldırı ve direnme görürlerse bunu önlemeye mezun ve mecburdurlar.
2. Ordu, müstakil kolordu ve tümen kumandanları askerlik icaplarından dolayı veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu olarak diğer mahallere sevk ve iskan ettirebilirler.
3. İşbu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir.
4. İşbu kanun hükümleri yürürlüğe Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur.¹⁸³

Sevk ve iskan şeklinde tanımlanan Ermenilerin zorunlu göç kararının hemen ardından, 28 Mayıs 1915 tarihinde vilayetlere gönderilen talimatnameyle, göçe tabi tutulanların hangi şartlarda ve nasıl bir uygulamayla nakledilecekleri belirlenmiştir. Onbeş maddelik bu talimatnamenin maddelerinin tümü, şu şekildedir;

“Savaş ve olağanüstü siyasi zaruret dolayısıyla başka bölgelere nakilleri gerçekleştirilen Ermenilerin yerleştirilmeleri, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının temini hakkında talimatname”.

Madde 1- Nakli gereken halkın sevk edilmeleri, o bölgedeki devlet memurlarınca yerine getirilecektir.

¹⁸³ Takvim-i Vekayi Gazetesi (Resmi Gazete) 19 Mayıs 1311.

Madde 2- Nakledilecek Ermeniler, bütün kıymetli taşınabilirlerini ve hayvanlarını birlikte götürebileceklerdir.

Madde 3- İskan bölgelerine sevk edilen Ermenilerin, yolculukları sırasında, can ve mallarının korunması, yiyeceklerinin ve rahatlarının sağlanması, yolları üzerinde bulunan vilayet görevlilerine aittir. Bu konudaki herhangi bir gecikme ve ihmalden her kademedeki devlet görevlileri sorumludur.

Madde 4- İskan bölgelerine varan Ermeniler, durum ve şartlara göre, ya bireysel olarak mevcut köy ve kasabalara eklenecek evlere veya hükümet tarafından belirlenecek köylere yerleştirileceklerdir. Yeni kurulacak köylerin sağlığa zararlı olmayacak ve ziraat yapılabilecek yerlerde kurulmasına bilhassa dikkat edilecektir.

Madde 5- İskan bölgelerinde, şayet köy kurulması için boş veya boşaltılmış devlet arazisi bulunamazsa, devlete ait çiftlik ve köyler bunun için tahsis edilecektir.

Madde 6- Ermeniler'in yerleştirilecekleri köyler ve kasabalar ile yeniden kurulacak köylerin sınırlarının, Bağdat demiryoluna yirmibeş kilometre uzakta bulunması şarttır.

Madde 7- İlave suretiyle köy ve kasabalara yerleştirilen Ermeniler ile yeni kurulan köyde iskan edilenlerin nüfus kayıtlarına esas olacak şekilde, her bir ailenin ismi, tanındıkları lakapları, hangi sanata sahip oldukları, iskan bölgesine ne zaman geldikleri, ayırt edilmeksizin bütün bireyleri tek tek kaydedilerek defter haline getirilecektir.

Madde 8- Kararlaştırılan yerleşim bölgesine ulaşan bir kimsenin, bağlı bulunduğu komisyonun bilgisi olmaksızın ve devletin güvenlik güçlerinden belge almaksızın başka bölgelere gitmesi yasaktır.

Madde 9- Kararlaştırılan bölgelere ulaşan ahalinin, yerleştirilinceye kadar yiyecek ve içeceklerinin temini, muhtaç durumda bulunanların evlerinin yapılması, muhacirin tahsisatından karşılanmak üzere kesin olarak hükümetçe yerine getirilecektir.

Madde 10- Yiyecek-içeceklerinin temini, yerleştirilmeleri ve bununla ilgili uygulamalar ile halkın sıhhati konusunda itina gösterilmesi, ayrıca sevk edildikleri için gönüllerinin hoş tutulması, buldukları bölgenin en üst düzeydeki idarecileri başta olmak üzere Muhacirin Komisyonu'na aittir. Muhacirin Komisyonu bulunmayan yerlerde kuralına uygun olarak kurulacaktır.

Madde 11- Yiyecek-içecek ve yerleştirme işlerinin aksatılmadan yerine getirilmesi için gerekli memurların tayini valilere aittir.

Madde 12- Yerleştirilen her aileye, ekonomik durumu ve ihtiyacı göz önüne alınarak yeterli miktarda toprak verilecektir.

Madde 13- Arazinin niteliği ve tahsisi işleri, Muhacirin Komisyonu tarafından yerine getirilecektir.

Madde 14- Tahsis edilen arazinin sınırı ve kaç dönüm olacağı belirlenecek ve sahibine geçici tahsis belgesi ile verilecek, daha sonra tapu ve emlak işlerine esas teşkil edecek şekilde düzenli olarak deftere kaydedilecektir.

Madde 15- Ziraat yapan veya sanat sahibi olan ihtiyaç sahiplerine, belli miktarda sermaye veyahut alet-edevat verilecektir'.¹⁸⁴

Yukarıda belirtilen talimatname, Ermeni tehcirinin son derece sistemli bir iskan politikası olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Nitekim tarihçi Azmi Süslü, bu ve benzeri talimatnamelerin, ‘*tehcir işinin lalettayin gari-insani ve sadece mahalli idarecilerin tasarruf ve hislerine terk edilmiş bir uygulama olmadığını*’ gösterdiğini belirtmektedir.¹⁸⁵

3.1.1 Tehcirin Uygulanması

29 Ağustos 1915 tarihinde vilayetlere gönderilen şifre telgraflarda da sürgünün sebebi şu şekilde açıklanmaktadır;

‘Ermenilerin buldukları yerlerden çıkarılarak tayin edilen mıntikalara şevklerinden hükümetçe takib edilen gaye, bu unsurun hükümet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını ve bir Ermenistan Hükümeti teşkili hakkındaki milli emellerini takib edemeyecek bir hale getirilmelerini temin esasına matuftur. Bu kimselerin imhası söz konusu olmadığı gibi, sevkiyat esnasında kabilelerin emniyeti sağlanmalı ve muhacirin tahsisatından sarfiyat yapılarak iaşelerine ait her türlü tedbir alınmalıdır. (...) Daha önce de tebliğ edildiği gibi asker aileleriyle ihtiyaç nisbetinde sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin sevk edilmemesi hükümetçe kesin olarak kararlaştırılmıştır. Ermeni kabilelerine saldırıda

¹⁸⁴ Vilayetlere yollanan talimatname için bkz. TTK Arşivi, NP. D : 1, B : 6-3. Ayrıca bkz. ‘*Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*’, Cilt 1, s. 428, 430-431’den aktaran: Halaçoğlu, ‘*Sürgünden Soykırma...*’, s.38.

¹⁸⁵ Azmi Süslü, ‘*Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*’, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, No: 5, Ankara, 1990, s.113.

*bulunanlara veya bu gibi saldırılara önyak olan jandarma ve memurlar hakkında şiddetli kanuni tedbir alınmalı ve bu gibiler derhal azledilerek Divan-ı Harblere teslim edilmelidir. Bu gibi olayların tekrarından vilâyet ve sancaklar sorumlu tutulacaklardır''.*¹⁸⁶

Hem Osmanlı arşiv belgelerinde, hem de konsolos raporlarındaki bilgilere göre Ermenilerin tümü sürgün edilmemiştir. 27 Mayıs 1915 tarihinde Ankara Vilâyeti'ne gönderilen gizli şifrede *''Ermeniler hakkında hükümetçe alınan tedbirler, sırf memleketin âsâyiş ve inzi-batını temin ve muhafaza mecburiyetine müstenittir. Ermeni unsuruna karşı hükümetin imhakâr bir siyaset takip etmediği, şimdilik tarafsız bir vaziyette kaldıkları görülen Katolik ve Protestanlara dokunmamış olması göstermektedir...''*denilmektedir.¹⁸⁷

Öte yandan İstanbul ve Batı Anadolu şehirlerindeki Ermenilerden ise, örgüt üyeleri hariç tamamının tehcir dışı tutulduğu gözlenmektedir. İç Anadolu ve Doğu Anadolu Ermenileri'nden ise, devlet görevinde bulunanlar (doktorlar ve orduda görevli olanlar), yaşlılar, hastalar, çocuklar, Protestan ve Katolik mezhebi mensupları ile örgütle alakası olmayan esnaf Ermeniler tehcir edilmemiştir.¹⁸⁸ Tehcir kapsamı dışında kalanlar hakkında bir rapor yazan Almanya'nın Halep konsolosu, *''Batı Anadolu'da 27.200, İstanbul ve Edirne'de 164.000, Suriye, Filistin ve Bağdat'ta 13.500 olmak üzere toplam 204.700 kişinin sürgünden muaaf tutulduğunu''* bildirmektedir.¹⁸⁹

Bergfeld 9 Temmuz 1915 tarihli raporunda şunları aktarır:

*''Vali benim dostane ilişkiler çerçevesindeki düşüncelerimi dikkatle dinledi ve büyük oranda fikirlerime katıldığını belirtti. Bunun üzerine ilk önce şunlar hariç bırakıldı: 10 yaşın altındaki bütün çocuklar, dul ve yetimler ve herhangi bir erkeğin koruması altında olmayan bütün kadın ve kızlar; bunlara silah altında olan Ermenilerin aileleri de dahil oluyordu, hastalar, hamile kadınlar ve Katolik Ermeniler. Bunun haricinde hastaların ve hamile kadınların kendi evlerinde kalmalarına ve kendilerine bakmak için aile fertlerinden bir kadın veya kızın yanlarında kalmasına müsaade edildi. Çocuklar tanıdıklarının evlerinde kalabileceklerdi. Nihayet, sürgüne gönderilenlerin emniyet müdürlüğünden müsaade alarak değerli eşyalarını ve ev eşyalarını satmalarına izin verildi.*¹⁹⁰

¹⁸⁶ BOA/DH. ŞFR. NO: 55/292.

¹⁸⁷ BOA/DH. ŞFR. NO: 53/4.

¹⁸⁸ BOA/DH. ŞFR. NO: 55/18.

¹⁸⁹ Hikmet Özdemir, ..., *''Ermeniler: Sürgün ve Göç''*, s.94.

¹⁹⁰ Konsolos Bergfeld'in, Trabzon,, 9 Temmuz 1915 tarihli raporu, DE/PA-AA/R14086'dan aktaran: Hikmet Özdemir, **a.g.e.**

Ermeni sevki esnasında sevk edilen Ermeniler'in, iskan edildikleri yerlerde toplu halde bulunmalarına izin verilmemiş, Ermeniler'in küçük birimler halinde dağıtılarak yerleştirilmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı arşivlerinde bulunan çeşitli belgelerden, tehcirin bir homojen iskan politikası olarak ortaya çıktığı sonucu çıkartılabilir.

5 Temmuz 1915'te, "Ermenilerin iskan edilecekleri bölgelerin Kerkük Sancağı'nın İran hududuna 80 km. mesafedeki kasaba ve köyler dahil olmak üzere, Musul Vilayeti'nin güney ve batı kısmı, Halep Vilayeti'nin güney ve doğu bölümü ile Suriye Vilayeti'nin Havran ve Kerek sancakları dahiline kadar genişletildiği, bu bölgeye Müslüman nüfusun % 10'u nisbetinde Ermeni yerleştirilmesine" karar verilmiştir.¹⁹¹

Aynı gün, "Ermenileri iskan etmek için tahsis edilmiş olan yerlerinin genişletilerek, Kerkük, Diyarbakır ve Halep bölgesindeki yerleşim planının tamimi ve iskanın Müslüman nüfusun % 10'unu geçmeyecek şekilde uygulanması" hususunda Dahiliye Nezareti'nden çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara şifre telgraf gönderilmiştir.¹⁹² Benzer biçimde, 12 Temmuz 1915 tarihinde, "iskan edilecek Ermenilerin, % 10 nisbetini aşması sebebiyle yeniden Zor Sancağı'na sevkleri münasip olamayacağından durumun sevkıyat muamelesini yürüten memurlara tebliğ edilmesi" istenmiştir.¹⁹³

Tehciri esnasında yürütülen uygulamalardan bir diğeri de, Balkanlardan gelen muhacirlerin, sistemli olarak Ermenilerden boşalan bölgelere yerleştirilmesidir.

Konuyla ilgili olarak, "(...) Ereğli, Karaağaç, Ilgın, Akşehir, Saideli, Karaman kazalarındaki 64 hane Arnavud ve 181 hane Boşnakların Diyarbakır, Sivas vilayetinde boşalan köylerde iskan edilmek üzere mahallerinde ile bi'l-muhabere sevkleri ve salifü'z-zikr kazalarda mevcud 78 hane Türk muhacirin de Adana vilayetine gönderilmelerine"¹⁹⁴ ilişkin telgraf ve benzer biçimde "(...)muhacirlerin bi'l-muhabere Halep ve Adana ve Urfa'da Ermenilerden hali (boş, sahipsiz) kalan mahallere yerleştirilmek üzere i'zam edilecekleri(...)kendiliklerinden hane inşasına gerek olmadığına"¹⁹⁵na ilişkin telgraf örnek verilebilir.

¹⁹¹ BOA/D.H. ŞFR.NO: 54/301, 5 Temmuz 1915, Zor Mutasarrıflığı'na.

¹⁹² BOA/D.H. ŞFR.NO: 54/308, 12 Temmuz 1915, Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul Vilayati'na, Adana Emval-i Metruke Komisyon Riyaseti'ne, Zor, Maraş, Canik, Kayseri, İzmit Mutasarrıflıkları'na, Halep Emval-i Metruke Komisyon Riyaseti'ne.

¹⁹³ BOA/D.H. ŞFR. NO: 54/420, 12 Temmuz 1915, Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Mamuretülaziz, Urfa, Kayseri, Canik, İzmit Vilâyet ve Mutasarrıflıkları'na.

¹⁹⁴ BOA/DH. ŞFR. NO:54/246, Dahiliye Nezareti İAMM'den Konya Vilayetine, 30 Haziran 1915.

¹⁹⁵ BOA/DH. ŞFR. NO:54/95, Dahiliye Nezareti İAMM'den Suriye Vilayetine, 22 Haziran 1915.

Ermeniler'in tehcirin başlangıcında din değiştirerek ikamet ettikleri bölgede kalması ve tehcire tabi tutulmaması durumu sözkonusuydu. *“Vilayetiniz/livanızdan cenuba sevk edilen Ermenilerden münferiden ve müctemian ihtida edenlerin (din değiştirenlerin) alıkonulması ve müctemi (toplu halde) bulunanların vilayet/liva dahilinde dağıtılması ve bu tebligatımızın icab edenlere hususi surette tefhimi ile işbu telgrafname kopyasının telgrafhaneden ahz ettirilerek imhası”*¹⁹⁶ şeklindeki çeşitli vilayetlere yollanan direktiften, başlangıçta Ermenilerden din değiştirenlerin sürgün edilmeden vilayet içerisinde dağıtıldıkları anlaşılmaktadır.

Fakat Ermeniler'in tehcir uygulamasından kurtulmak için toplu olarak din değiştirmeye başlamasıyla, *“İhrac olunan Ermenilerden bazılarının müctemi'an veya münferiden arz-ı ihtidâ etdikleri ve bu suretle memleketlerinde kalmak çaresini te'mine çalıştıkları anlaşıldığından(...)ihtidâ etseler bile yine tayin olunan mahallere sevklerinden sarf-ı nazar olunmaması”*¹⁹⁷ gerektiği bildirilmiştir.

Uygulamalardan bir diğeri de, Ermeniler'den din değiştirdiği için veya farklı sebeplerle gönderilmeleri ertelenenlerin İçişleri Bakanlığı'ndan özel izin alınmadıkça bulunduğu ilçelerden dışarı çıkmalarının ve yolculuk etmelerinin yasaklanmasıdır. Tehcir esnasında, *“Sevkleri te'hir olunan yerli ve vilâyât-ı saireden gelen yabancı Ermenilerden bir kısmının bazı mahallerde memurîn-i mülkiyeden aldıkları vesikalarla vilâyât dahilinde geşt ü güzâr etmekte oldukları haber alındığından ba'demâ hiçbir Ermeni'nin nezâretten istîzân ve müsaade istihsâl olunmadıkça (izin verilmedikçe) bulunduğu kazadan harice çıkmasına kat'ıyyen müsaade edilmemesi ve bu takyîdâtın bunlardan ihtidâ etmiş olanlara da tatbiki”* istenmiştir.¹⁹⁸

En dikkat çekici uygulama da, Ermeni çocukların, Ermeniler'in bulunmadığı müslüman köylerine dağıtılmalarına ve İslam esaslarına göre yetiştirilmelerine, kadın ve kızların da müslümanlarla evlendirilmelerine yönelik politikadır.

“Kimsesiz ve himayesiz kalan ailelerin ecnebi ve Ermeni bulunmayan köy ve kasabalara dağıtılarak iaşelerinin temini ile genç ve dul kadınların evlendirilmeleri ve çocukların

¹⁹⁶ BOA/DH. ŞFR. NO: 54/100, EUM'den, Van, Trabzon, Erzurum, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Sivas vilayetiyle, Canik Mutasarrıflığı'na; 22 Haziran 1915.

¹⁹⁷ BOA/DH. ŞFR. NO: 54/254, EUM'den Erzurum, Adana, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul, Van, Urfâ, Kütahya, Maraş, İçel, Eskişehir Vilâyet ve Mutasarrıflıkları'na, 1 Temmuz 1915.

¹⁹⁸ BOA/DH. ŞFR. NO: 60/216, EUM'den Edirne, Aydın, Beyrut, Suriye, Kastamonu Vilâyetleri'yle, Bolu, Teke, Çatalca, Kale-i Sultaniye, Maraş, İçel Mutasarrıflıkları'na, 13 Şubat 1916.

darüleytam ve öksüz yurtlarına yerleştirilmesine dair''¹⁹⁹ telgraf ve benzer biçimde, *'Mu'insiz ve kimsesizlerin i'aşeleri ve çocukların erbab-ı İslamiye üzre terbiye edilmek şartıyla Ermeni ve ecnebi bulunmayan Müslüman köylerine ve darül-eytamlara i'tası genç kadın ve kızların da Müslümanlara tevzici (evlendirilmesi) muktezidir*''²⁰⁰ içerikli telgraf, ya da *'Erkekleri nakledilen Ermeni ailelerinin Ermeni ve ecnebi bulunmayan köy ve kasabalara bi't-tevzi' müteferrik suretde iskânlarının icrasıyla buldukları mahallerde temessül etdirilmeleri*''²⁰¹ gerektiğine dair telgraf sözkonusu durumu açıklayan çok sayıda belgeden birkaçıdır.

3.1.2 Tehcir Esnasındaki Çete Saldırıları

Max von Scheubner-Richter²⁰², Alman Büyükelçiliği'ne 2 Haziran 1915'te gönderdiği raporunda; Ermenilerin göç ettirilmesi hakkında Başkomutan Enver Paşayla yaptığı görüşmenin olumlu sonuçlanmadığını bildiriyor ve Erzurum yaylalarındaki tüm Ermeni halkının Zor Sancağı'na gönderileceğini, büyük ölçekteki bu göçün katliamla eş değerde olacağını, çünkü yanlarına alacakları malların azlığından, ulaşım araç ve gereçlerinin yetersizliğinden ötürü sürgünlerin ancak yarısının gidecekleri yere sağ ulaşabileceğini, Müslüman olan Ermenilerin ise göç ettirilmeyeceğini yazıyordu.²⁰³

Scheubner'in 18 Haziran'da Alman Büyükelçiliği'ne gönderdiği raporda ise Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerin yollarda intikamcı unsurların saldırısına uğradıkları belirtiliyor, sonrası için ne yapılması gerektiği vurgulanıyordu:

'Erzurum yaylasından sürülen Ermeniler, Erzincan üzerinden Harput'a giden yolda Kürtler ve benzeri ayak takımı tarafından saldırıya uğradılar. Erkeklerin ve çocukların büyük bir bölümü katledildi, kadınlar kaçırıldı. Hükümet sürgünlerin korunması için ya hiçbir şey

¹⁹⁹ BOA/DH. ŞFR. NO: 63/42, , Dahiliye Nezareti İAAM'den Adana, Erzurum, Konya, Trabzon, Canik, Urfa ve sair vilayetlerle İzmit, Canik, Eskişehir, Karahisar-ı Sahip, Kayseri ve sair mutasarrıflıklara, 31 Mart 1916.

²⁰⁰ BOA/DH. ŞFR. NO:59/150, Dahiliye Nezareti İAMM'den Niğde Mutasarrıflığı'na, 30 Aralık 1915.

²⁰¹ BOA/DH. ŞFR. NO: 63/60, İAMM'den Kastamonu Vilayeti'ne, 20 Nisan 1916.

²⁰² Erzurum'daki Alman Konsolos Yardımcısı (Görev süresi 17 Şubat-6 Ağustos 1915)

²⁰³Dr.Johannes Lepsius, Deutschland und Armenien 1914–1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke, Der Tempelverlag, (Potsdam: 1919), sf: 80, Paul Leverkuehn, Posten auf ewiger Wache: aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter, (Essen: 1938), s.41-42'den aktaran: Selami Kılıç, *'Büyük Savaşta Erzurum'da Bulunan Almanların Bölgedeki İzlenimleri'*, Atatürk Üniversitesi, Ermeni Araştırmaları, Cilt 2, Sayı 8, Kış 2003, s.75.

yapamıyor ya da yapmak istemiyor. Bu şartlarda ve daha sonraki kıyımları önlemek için hangi adımları atmalıyım.?’²⁰⁴

Erzurum Konsolosu 5 Ağustos 1915’te ise şunları rapor etmişti;

‘‘Mayıs ayı başında Van’da meydana gelen ve bilinen olaylar hükümet ve ordunun Ermenilere karşı sert önlemler almasına yol açtı. Orduda silahlı hizmette bulunan tüm Ermeniler ordudan uzaklaştırıldı ve çalışma taburlarına konuldu. Erzurum ve Pasin Ovası’nda bulunan ve sadece kadın, çocuk ve yaşlı erkeklerden oluşan halk zorla Mezopotamya’ya gönderilmek üzere köylerinden sürüldü. Askeri nedenlerle gerekçelendirilen bu önlemler gereksiz gaddar ve zalim bir biçimde yerine getirildi. Sürülenlere Erzincan yolunda, Mamahatun, Sansar, Fırat Köprüsü ve Perez’de Kürtler ve gönüllü Türkler tarafından saldırı düzenlendi, bu kişiler soyuldu ve öldürüldü. Ölenlerin sayısı 10 bin ile 20 bin arasında olabilir. Hükümet ölenlerin sayısını 3-4 bin arasında olduğunu duyurdu. Aynı tarihte Erzincan Ovası sakinleri Kemah geçidinden geçerken, aynı şekilde, birkaç istisna hariç, soyuldu öldürüldü, kadınlar ise kaçırıldı. Bana ulaşan haberlere göre, bu saldırıya Türk askeri, yani jandarma da katılmış’’²⁰⁵

Scheubner’in sözünü ettiği katliamlar İçişleri Bakanı Talat Paşa’nın Diyarbakır, Ma’muretü’l-aziz ve Bitlis vilayetlerine gönderdiği telgraflara da şu şekilde yansımıştır;

‘‘Erzurum’dan ihrâc olunan Ermenilerden beş yüz nüfusluk bir kafilenin Erzincan ile Erzurum arasında Kürdler tarafından katledildiği Erzurum Vilâyeti’nden iş’âr olunmuştur. İhrâc olunan Ermenilerin yollarda muhâfaza-i hayatlarına imkân nisbetinde çalışılması ve esnâ-yi sevklerinde firâra tasaddî edenlerle muhâfazalarına me’mûr olanlara karşı taarruzda bulunacakların te’dîbi tabîûdir. Fakat buna hiçbir zaman ahali karıştırılmayacak ve beyn-el-anâsır mukateleyi intâc edecek ve aynı zamanda harice karşı da pek çirkin görüne cek vakayi’ tahaddüsüne kat’iyyen meydan ve imkân bırakılmayacaktır. Binâen-aleyh o tarikle gelecek Ermenilerin güzergâhlarında bulunan aşâir ile köylülerin taarruzuna karşı her türlü esbâb ve

²⁰⁴ A.g.m., s.75. Soykırım tezini savunan Dadrian’a göre ise, üstlerinin örtülü planları ve amaçlarının farkında olmayan Alman devletinin bu alt düzeyli memurları, üst kurumlarını yayılan kitle katliamlarının ayrıntılarıyla ilgili olarak tam anlamıyla bir rapor bombardımanına tuttular; benzer raporlar Türkiye’nin içinde görev yapan Alman subayları tarafından Almanların Türkiye Askeri Misyonuna gönderildi. Bkz. Vahakn N. Dadrian, ‘‘İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı Toplu Makaleler 3’’, Çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, 2006, s.112-113.

²⁰⁵ Almanya Erzurum Konsolosu Scheubner Richter’in 5 Ağustos 1915 Tarihli Raporu’ndan aktaran: Taner Akçam, ‘‘Bir Kitap Ya da Cinayetın Anatomisi’’, Birikim Dergisi, Sayı 191, 2004.

vesâitin istikmâliyle müdâfaası ve katl ve gasba cür'et edeceklerin şiddetle te'dîbi lâzımdır.'²⁰⁶

Tehcirin uygulanması esnasında, birtakım çetelerin Ermenilere yönelik katliam gerçekleştirdikleri, 12 Temmuz 1915'te Talat Paşa'nın Diyarbakır valisi Mehmed Reşid Bey'e gönderdiği telgraftan anlaşılmakta ve bu duruma derhal son verilmesi gerektiği bildirilmektedir;

“Son zamanlarda vilâyet dahilindeki Ermeniler ile bilâ-tefrîk-i mezheb Hıristiyanlar hakkında katliâmlar tertib olunduğu ve ez-cümle ahîren Diyarbakır'dan sevk olunan eşhâs vasıtasıyla Mardin'de murahhasa ile Ermenilerden ve diğer Hıristiyan ahaliden yedi yüz kişinin geceleri şehirden harice çıkarılarak koyun gibi boğazlatdırıldığı ve şimdiye kadar bu katliâmlarda maktûl olanların iki bin kişi tahmin olunduğu ve buna serî' ve kat'î bir netice verilmezse civar vilâyâtdaki ahali-i İslâmiye'nin de kıyâm ederek bilumum Hıristiyanları katletmelerinden korkulduğu istihbâr edilmiştir. Ermeniler hakkında ittihâz edilen tedâbîr-i inzibâtiye ve siyasiyenin diğer Hıristiyanlara teşmîli kat'iyen gayr-ı caiz olduğundan efkâr-ı umumiye (kamuoyu) üzerinde pek fena te'sir bırakacak ve bilhassa ale'l-ıtlâk Hıristiyanların hayatını tehdid edecek bu kabîl vekâyi'e derhal hitâm verilmesi ve hakikat-ı hâlin iş'ârı.'²⁰⁷

Katliamların devam etmesi üzerine, Talat Paşa, Vali Reşid Bey'e 2 Ağustos 1915'te, *“vilayet dahilindeki çetelerin Hıristiyanları takip ve katle devam etmelerinin caiz olmadığı ve çetelerin ortadan kaldırılması için gerekli tedbirler alınması aksi takdirde ise çetelere isnad olunan her olaydan vilayetin sorumlu tutulacağına dair”* şifre telgrafı gönderir.²⁰⁸

Halep'e bir saat mesafede Meskeneye kadar olan yollarda da, Urban aşiretinin gasp için yaptığı saldırılar sonucu ikibine yakın Ermeni'nin öldürüldüğü, Diyarbakır'dan Zor'a ve Suruç'tan Menbiç yoluyla Halep'e sevk edilen Ermenilerden de ikibin kadarının yine Urban aşiretlerinin saldırılarına maruz kalarak soyuldukları anlaşılmıştır.²⁰⁹

9 Ağustos 1915 yılında Ankara'ya çekilen telgraftan, *“şimdiye kadar Boğazlıyan kasabasıyla kurası dahilinde bulunan Ermenilerden Boğazlıyan kaymakamı vasıtasıyla üç bin*

²⁰⁶ BOA/DH. ŞFR. NO: 54/10, Nazır Talat'tan Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Bitlis Vilayetleri'ne, 14 Haziran 1915.

²⁰⁷ BOA/DH. ŞFR. NO: 54/413, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne, 29 Haziran 1331.

²⁰⁸ BOA/DH. ŞFR. NO: 54/A-248.

²⁰⁹ D.H. ŞFR. NO: 59/244'ten aktaran: Halaçoğlu, *“Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)”*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s.59.

yüz altmış Ermenin katledilmiş olduğunun haber alındığı’’²¹⁰ anlaşılmaktadır ve telgrafta olayın tahkik edilerek sonucun bildirilmesi istenmiştir.²¹¹

Talat Paşa daha sonra yazacağı anılarında, ‘‘Esas olarak askerî bir ihtiyat tedbirinden başka bir şey olmayan tehcir, vicdansız ve seciyesiz insanların elinde bir *facia* şeklini almıştır. Maksadım bu hareketlerin çirkinliğini gizlemek değildir’’²¹² demektedir. ‘‘Ben bu kanunun tamamıyla tatbiki aleyhindeydim. Jandarmalar tamamen, polisler ise kısmen ordu hizmetine alınmış ve yerlerine milisler konulmuştu. Tehcirin bu vasıtalarla yapılması durumunda çok çirkin neticeler elde edileceğini biliyordum. Binaenaleyh, istikbali düşünerek, bu kanunun tatbik edilmemesinde ısrar ettim ve yürürlüğe girmesini de geciktirmeye muvaffak oldum(...)’’²¹³

Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla, Talat Paşa’nın anılarında bahsettiği milislerin insan kaynağını hapisanelerden salınan mahkumlar, Çerkezler ve Kürt aşiretleri oluşturmaktadır. Tarihçi Guenter Lewy’ye göre, merkezin gücündeki zayıflık nedeniyle cinayetlerin bir kısmı bazı şehirlerde bir tür gölge hükümet kurmuş olan İttihat ve Terakki fanatikleri tarafından organize edildi. Lewy’e göre yerel memurlar İstanbul’dan aldıkları direktifleri dikkate almamışlar veya merkezi hükümetin emirlerini özel olarak sert bir biçimde yorumlamışlardır.²¹⁴

Sözkonusu milisler Kafkasya’da Ruslar’a karşı çetecilikte istihdam edilmek üzere özellikle Lazlar ve Çerkezlerden oluşturulmuş²¹⁵, hapisanede bulunanlardan birçok kişi de çetecilikte faydalanılmak üzere serbest bırakılmış,²¹⁶ hatta bazı bölgelerde kendilerine askeri rütbe verilmiş, ücretleri emval-i metruke tahsisatından ödenmiş, nüfuzlarını kötüye kullanmalarına meydan verilmemesi gerektiği özellikle vurgulanmıştır.²¹⁷ Ermenilere soykırım yapıldığını iddia eden kaynaklar, çetelerin iç politikaya yönelik oluşturulduğunu iddia etseler de, çetelerin Ermenileri katletmekle görevlendirilmiş olma iddiası bir yana, görevlerini suistimal eden kişilerin Divan-ı Harbe sevk edildiğine dair Osmanlı belgeleri, bu tür bir iddiayı geçersiz

²¹⁰ BOA/DH. ŞFR. NO: 54/A-326, Talat Paşa’dan Ankara Vilayeti’ne, 9Ağustos 1915.

²¹¹ Belge ilk okunduğunda katliamı kaymakamın yaptırdığı izlenimi doğmaktadır. Halbuki ‘‘vasıtasıyla’’ ifadesi katliam için değil haber alma için kullanılmaktadır. Diğer bir deyişle, Ermenilere katliam yapıldığı kaymakam vasıtasıyla haber alınmıştır. Bu yanlış okumalarda, Osmanlı belgelerinde o dönemde noktalama işaretlerinin kullanılmamasının etkisi büyüktür.

²¹² Alpay Kabacalı, ‘‘Talat Paşa’nın Anıları’’, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s.77.

²¹³ A.g.e., s.67.

²¹⁴ Guenter Lewy, Guenter Lewy, ‘‘The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide’’, University of Utah Press, Utah, 2005, s.231.

²¹⁵ D.H.ŞFR., NO: 47/196, 26 Kasım 1914,

²¹⁶ D.H.ŞFR., NO: 47/245, 29 Kasım 1914., D.H.ŞFR., NO: 48/281, 29 Ağustos 1915, D.H.ŞFR., NO: 48/189.

²¹⁷ D.H.ŞFR., NO: 54/A-354.

kılmaktadır. Ancak bilinçli ve imha kastını taşıyan merkezi bir öldürme politikası olmasa da, tehcirin birçok bölgede katliama dönüştüğünü kabul etmek gerekir.

Guenter Lewy, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin ayaklanma çıkartmak amacıyla Kafkasya ve İran içlerine gönderildiğini, cinayetleri işleyenlerin Kürtler, jandarmalar ve Ermeni konvoyu soygununa katılan başıbozuk çeteler olduğunu, yani cinayetlerin merkezi bir plan doğrultusunda gerçekleşmediğini belirtmektedir.²¹⁸ Bu birlikler genellikle yerel otoriteler tarafından, çoğunlukla İttihat ve Terakki klüplerindeki militanlar tarafından örgütlenmişlerdir.²¹⁹

Donald Bloxham, 2003 yılında *Past & Present* dergisinde yayımlanan makalesinde 1915'te yaşanan katliamların önceden planlanmış bir soykırımın hayata geçirilmesi ile ilişkili olmadığını belirtmektedir. Bu makalenin iddiası; "soykırım" için İttihatçılar tarafından önceden belirlenmiş bir şablon olmadığı, Ermeni katliamının, bölgesel düzeyde alınan bir dizi sınırlı tedbirin, süreç içinde "kümülatif olarak radikalleşen bir uygulamaya" dönüşmesinden ortaya çıktığı şeklindedir.²²⁰

Prof. Dr. Stefanos Yerasimos'a göre savaşın çıktığı ilk aylarda, Avrupa da dahil olmak üzere savaşın kısa, en fazla kışa kadar süreceği ve bu tarihte kaybeden tarafın barış isteyeceği kanaati yaygındı. Bu bağlamda, ancak uzun bir savaşın getirdiği tecrit koşulları içinde planlanabilecek bir tehcir ve yok etme politikasının 1914'ün sonundan önce düşünülmüş olması ihtimali azdır. Bununla birlikte, Bahaeddin Şakir ya da Dr. Nazım gibi İttihat ve Terakki'nin bazı ideologları Anadolu'yu, yabancı unsurlardan kurtarma projeleri geliştirmiş olabilirler. Böylece 1915 olayları, tehcir esnasında fiilin niyeti aşığı, merkezi olmayan fakat yukarıdan aşağıya doğru olgunlaşan bir süreç olarak ele alınabilir.²²¹

Halaçoğlu'na göre, kabilelerin hangi güzergahtan gideceği, toplanma mahallerinin önceden tespiti ve nakilde tren istasyonlarının merkez olarak seçilmesi gibi bütün özellikleriyle Ermeni tehciri asrın en sistemli yer değiştirme hareketidir.²²² Akçam'a göre, sürgüne ilişkin merkeze ulaşan düzenli bilgi akışı içinde iç savaş olarak tanımlanabilecek, Ermeni toplumu veya

²¹⁸ Bkz. Guenter Lewy, *a.g.e.*, s.228.

²¹⁹ *A.g.e.*, s.223.

²²⁰ Donald Bloxham, 'The Armenian Genocide of 1915-1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy,' *Past & Present*, no. 181, Kasım 2003. s. 143. Ayrıca, aynı yaklaşımın daha gelişmiş versiyonu için bkz. Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. New York: Oxford University Press, 2005.'den aktaran: Abdülhamit Kırmızı, Ayhan Aktar, '**Bon pour l'Orient : Fuat Dündar'ın kitabını deşifre ederken**', Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar ,Sayı 8 ,Bahar 2009, s.163.

²²¹ Stefanos Yerasimos, 'Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu' Toplumsal Tarih, Sayı: 105,Eylül 2002,s.10-18.

²²² Yusuf Halaçoğlu, '*Ermeni Tehciri*', Babıali Kültür Yayıncılığı, 1. Baskı, İstanbul, Mart 2004, s. 112

çeteleri ile yapılan çatışmalara ilişkin bilgilere rastlamak mümkün değildir.²²³ Bunun bilinen tek istisnası, İskenderun bölgesi Samandağ Bucağı'na bağlı yedi Ermeni köyü halkının Musa Dağı'nda toplanması ve İskenderun kıyılarında bulunan bir Fransız savaş gemisinin köylüleri gemiye alarak Port Said mülteci kampına nakletmesi olayıdır.²²⁴

3.1.3 Tehcir Esnasındaki Açlık ve Hastalık

Birinci Dünya Savaşı'nda yaklaşık 40 milyon insan hayatını kaybetmiştir. Bunların büyük kısmı, hastalık ve açlığa bağlı kayıplardır. Osmanlı Devleti'nin bu savaştaki kaybı ise üç milyon civarındadır. Bunların çoğu, savaş döneminde salgın halinde yayılan bulaşıcı hastalıklar ve yine savaş ortamında hasadın kaldırılamamasından doğan yiyecek sıkıntısından kaynaklanmıştır. Buna bağlı olarak savaşın cereyan ettiği bölgelerden kaçmak durumunda kalan Ermenilerden de pek çok insan hayatını kaybetmiştir.²²⁵

Örneğin 17 Ekim 1915'te tifüs ve dizanteri sebebiyle Hama'da günde yetmiş seksen kişinin ölmekte olduğu haber alındığından muhacirlerin bir an evvel yerlerine sevk edilmeleri²²⁶ istenmiş, Re'sülayn'dan Musul'a sevk edilecek Ermeni muhacirler arasında Tifüs hastalığı yayıldığından hastalığın askerlere bulaşmasını önlemek için sevkîyatın Re'sülayn-Musul hattına uğratılmadan yapılması²²⁷ gerektiği belirtilmiştir.

Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld, 29 Haziran 1915 tarihli, 5 nolu telgrafında, kalacak yer ve yiyecek yokluğunda, 300 kilometre boyunca Tifüs salgının yaygın olduğu bir bölgede, insanların yüzlerce kilometre yürütülmesinin, kadın ve çocuklar arasında büyük kayıplara yol açacağını anlatmaktadır.²²⁸ Harput Amerikan konsolosu Leslie Davis bir milyon Ermeni'nin nakledildiğini ve bunlardan ancak %15'inin iskan sahalarına vardıklarını bildirmektedir.²²⁹

6 Ekim 1915 tarihinde İngiliz Lordlar Kamarası oturumunda Ermeni mültecilerin durumu görüşülürken, Kafkasya ve Urumiye bölgesine Ermeni, Keldani ve diğer mültecilerin akın

²²³ Taner Akçam, *"Ermeni Meselesi Hallolunmuştur"*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2010, İstanbul, s.271. Yazar, bu hususu, Justin McCarthy'nin "toplumlararası savaş" veya "karşılıklı öldürme" tezi diyebileceğimiz iddiasına bir karşı iddia olarak dile getirmiştir.

²²⁴ İhsan Sakarya, *"Belgelerle Ermeni Sorunu"*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1984, s. 245-246. Baskın Oran'a göre, 15 Kasım 1916'da kurulan Fransız Şark Lejyonu'na (La Legion d'Orient) katılan ilk gönüllüler Musa Dağı'ndan kaçan mülteci Ermeniler'dir. Bkz. Hale Şıvgın, *a.g.e.*, s.192.

²²⁵ Bkz. Halaçoğlu, *"Ermeni Tehciri ve Gerçekler"*, s. 59-60.

²²⁶ BOA/D.H. ŞFR. NO: 57/24., EUM'den Halep'te bulunan muhacirin müdürü Şükrü Bey'e, 17 Ekim 1915.

²²⁷ BOA/ D.H. ŞFR. NO: 60/199., EUM'den Zor Mutasarrıflığı'na, 3 Şubat 1916.

²²⁸ Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld'e ait 29 Haziran 1915 Tarihli Belge, DE/PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd. 169/MF7248/73-75'den aktaran: Taner Akçam, *"Bir Kitap Ya da Cinayetın Anatomisi"*, Birikim Dergisi, Sayı 191, 2004.

²²⁹ Hikmet Özdemir, ..., *a.g.e.*, s.70-71.

ettikleri, Malazgirt ve Van'dan gelen büyük sayıda mültecinin Eçmiadzin ve Erivan'ın farklı yerlerine vardıkları, 160.000 kadarının Iğdır ve Eçmiadzin yönüne geçtikleri, hastalıktan ve açlıktan dolayı durumlarının çok kötü olduğu ve günde yüz kişinin öldüğü, Ağrı Dağı'nın ötesindeki 9.000 mültecinin de diğerlerinden daha iyi bir vaziyette bulunmadığı açıklanmıştır.²³⁰

Bizzat sevkiyat güzergâhında görev yapan ve tehcir hareketini izleyen Amerika'nın Mersin konsolosu Edwart I. Nathan, 11 Eylül 1915 tarihli raporunda²³¹, 30 Ağustos 1915 tarih ve 478 numaralı gönderiyi yazdıktan sonra, kuzeyden buraya daha binlerce Ermeni ulaştığını ve Halep bölgesine transfer edildiğini belirtmektedir. Nathan, Morgenthau'ya gönderdiği rapora, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün güzergâhların Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden çektikleri zahmet ve sefalet karşılığında hükümetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu da eklemiştir.²³²

Fransa'nın Halep eski konsolosu M. Guys, 11 Eylül 1915 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye gönderdiği raporunda, ‘...*taşrada 700 bin Ermeni'nin sürgüne hedef olduğunu, 400 bininin bundan kurtulduğunu...*’²³³ bildirmektedir.²³⁴

3.2 Ermeni Malları

30 Mayıs 1915'te tehcir kanunun yürürlüğü girmesiyle, tehcirin nasıl yürütüleceğine ilişkin yayınlanan talimatnamede, boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunan Ermenilere ait taşınmaz malların sayımı yapılacağı ve bunların cinsleri, miktarları ve kıymetleri tespit edildikten sonra bu köylere yerleştirilecek muhacirlere verileceği, muhacirlerin kullanamayacakları mallar, yani zeytinlik, dutluk, bağ ve portakal bahçeleri, han, fabrika, depo ve dükkan gibi gelir getirecek taşınmaz malların arttırma ile satılacağı veya kiralanacağı ve bu gelirlerin sahiplerine verilmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedileceği belirtildi.

²³⁰ UK ARCHIVES FO 371/2488, No. 143153; Konsolos P. Stevens'ten Dışişlerine, Batum, 16 Eylül 1915'ten aktaran: **a.g.e.**, s. 89.

²³¹ US ARCHIVES NARA 867.4016/193: Copy no: 484 ve Ara Sarafian, *United States official Documents on the Armenian Genocide*, Vol II, The Perip heries, Watertown, Massachusetts 1994, s. 87-88.'den aktaran: Halaçoğlu, ‘*Sürgünden Soykırma...*’, s.41-42.

²³² **A.g.e.**, s.43.

²³³ Hasan Dilan, ‘Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları’, *1914-1918*, Cilt I, Ankara 2005, s. XIII, belge 68'den aktaran: **a.g.e.**, s.44.

²³⁴ Mann'e göre, Der-Zor'a da birçoğu yaşlı ve yaklaşık %10'u erkek olmak üzere 180 bin Ermeni sağ olarak ulaşmıştır. Bkz. Michael Mann, ‘*The Dark Side of Democracy...*’, s.140.

Karar, aynı zamanda, Osmanlı Dahiliye Nezareti'ne bağlı İskan-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti'nin (İAMM) tehciri düzenlemesini ve tehcir edilenlerin mülklerini emniyet altına almasını öngörüyordu.²³⁵ İlk olarak belirtmek gerekir ki, Ermenilerden kalan malların satışından elde edilen gelir, Ermeniler'in sevki için gerekli masraflarını karşılamak için kullanıldı.²³⁶

3.2.1 10 Haziran 1915 Nizamnameleri

İAMM'nin 30 Mayıs 1915 tarihli talimatları kabine kararının tamamını kapsamadığı için, daha açık nizamnamelere gerek duyuldu. 6 Haziran 1915'te Erzurum'daki yerel yetkililer daha fazla talimat talep etmişlerdi. Tehcirin başlamasından beri, yerel bir komisyon Ermenilerin taşınır mallarını, Erzurum Valisi Tahsin Bey'in izniyle idare ediyordu. Bu talebe cevap olarak, Dahiliye Nezareti valiye, talimatların postalanmış olduğunu bildirdi.²³⁷ 10 Haziran 1915'te ise Osmanlı hükümeti yerel yöneticilere, Ermeni mülkleri meselesini ayrıntılı bir şekilde ele alan başka nizamnameler gönderdi. Bunlar, Ermeni mülklerinin idaresi için özel komisyonlar kurulması koşulunu getiriyordu. Komisyon kurulmayan yerlerde mülki idare nizamnameleri uygulanacaktı. Dahiliye Nezareti komisyonların faaliyetlerini yakından takip edecekti. Aralarında mali ve diğer idari personelin bulunduğu komisyon üyeleri, Nezaretin onayından geçecekti ve İAMM'den maaş alacaklardı. Bu üyeler, gözetimleri altında bulunan para ve mülklerden kişisel olarak sorumluydular. Komisyonların başkanları, merkezdeki yetkililer ile yerel yetkililer arasında irtibatı sağladılar. Faaliyetleri hakkında en az on beş günde bir rapor vermek zorunlulukları vardı. Komisyonlar, tabii ki, Ermeni mülklerini devralan muhacirlerin iskanını kolaylaştırmakla da yükümlüydüler.²³⁸

Hükümet, Ermeni mallarının titiz bir biçimde kaydının tutulmasını öngörmüş ve bu talimatnameyle her komisyonun Ermenilere ait olan binaları, içindeki eşyalarla birlikte mühürlenmesi ve korunması amacıyla memur tayin edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu talimatnameye göre müsadere edilen taşınabilir mallar, türüne, miktarına ve değerine göre sınıflandırılacak ve deftere kaydedilecekti. Çiftlik hayvanlarının yanı sıra sebze, meyve gibi bozulabilen gıda maddeleri açık artırmayla satılacak, açık artırmadan elde edilen gelirler,

²³⁵ Hilmar Kaiser, *“1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku Ve Milliyet Politikaları”*, (Ed. Erik Jan Zürcher), İmparatorluktan Cumhuriyete: Türkiye'de Etnik Çatışma, İletişim Yayıncılık, 6. Baskı, İstanbul, 2011, s.133.

²³⁶ BOA/DH.ŞFR NO: 58/24, 17 Kasım 1915., BOA/DH.ŞFR NO: 57/350, 8 Kasım 1915, BOA/DH.ŞFR NO: 57/342, 8 Kasım 1915.

²³⁷ Nezaretten Erzurum vilayetine,9 Haziran 1915,İAMM 200 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Evrakı, DH.ŞFR. NO: 53/303'den aktaran: Hilmar Kaiser, *a.g.e.*, s.134.

²³⁸ *A.g.e.*,s.135.

satılan malın sahipleri adına kaydedilecekti. Emval-ı Metruke komisyonları ve yerel yetkililer tutulan kayıtların birer nüshasını muhafaza etmekle yükümlüydü.²³⁹

Nizamnameler muhacirlerin iskanıyla ilgili ayrıntılı maddeler içerirken, alacaklıların yararına olan ifadeler açık değildi. İzleyen aylarda, çok sayıda yabancı şirket ve banka, borçlularının ortadan kaybolduğunu ve yatırımlarının fiilen boşa gittiğini farketti. Giderek artan zararlar yüzünden, Alman şirketleri İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'ne şikayet dilekçeleri yazdılar. 8 Ağustos 1915'te,yapılan gayriresmi açıklamaların sonuç vermemesi üzerine, elçiliğin hukuk müşaviri Dr.Theodor Weber Talat Paşa'yla görüştü. Weber Talat Paşa'yı, Alman kayıpları karşısında önlemler alınması için uyardı. Talat Paşa, kayıpları tartışma konusu yapmadı. Fakat, Türk unsurunun güçlendirilmesi gibi büyük bir amacın başarılabilmesi uğruna, bu tür kayıpların sineye çekilmek durumunda olduğunu savundu. Bu gizli görüşmede Talat Paşa, kanundışı herhangi bir Ermeni faaliyetinden veya yakın diğer tehlikeden bahsetmedi. Nazır, tasfiye komisyonlarının alacaklıların menfaatini dikkate alacağını ekledi. Dahası, Osmanlı yönetimi nihai kayıplar için tazminat teklif etmeye çalışacaktı. Buna karşın Weber, şimdije kadar tasfiye işiyle ilgili yaşananların pek de umut verici olmadığını söyledi ve Alman elçiliğinin tüm kayıplardan Osmanlı yönetimini sorumlu tutacağını ekledi.²⁴⁰

Osmanlı Hükümeti'nin açıklaması ne Alman Büyükelçiliği'ni ne de özel şirketleri tatmin etti. Sonuçta müteşebbisler, elçiliğe yardım talebiyle dilekçe yazmaya devam ettiler. 13 Eylül 1915'te, Osmanlı Hükümeti'nin Alman çıkarları hususundaki aldırılmaz tavrı karşısında öfke duyan elçi vekili Ernst von Hohenlohe Langenburg, Babıaliye resmi bir muhtıra gönderdi.²⁴¹

Olayları değerlendiren Alman elçiliği, Alman ticari çıkarlarının korunması için bir hükümet müdahalesi istedi. Dr.Weber'in beyanatını yineleyen elçilik, bir kez daha, bütün Alman kayıplarından Osmanlı hükümetini sorumlu tutacağını bildirdi. Elçilik, Deutsche Bank ve Deutsche Orient Bank'ın dilekçelerinin özetlerinden oluşan iki örnek de ekledi. Dilekçe, tasfiye komisyonlarının faaliyetlerinin hukuka aykırı olduğunu belirtiyordu, çünkü tehcir edilen kişilere ait mülkün mecburi satışını meşru kılan bir kanun yoktu.²⁴²

²³⁹ Talimatname için bkz. '*Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*', Sayı:81, Aralık 1982, s.147.

²⁴⁰ Hilmar Kaiser, *a.g.e.*, s.137.

²⁴¹ *A.g.e.*, s.138.

²⁴² *A.g.e.*, s.138

3.2.2 Emval-i Metruke (Terkedilmiş Mallar) İle İlgili Kanun

Alman muhtırasına karşılık, Osmanlı yetkilileri oluşturdukları plana göre hareket etmeye devam ettiler. 26 Eylül 1915'te, hükümet, tehcir edilen kişilerin mülkleri, borçları, kredileri ve bilançolarıyla ilgili geçici bir kanun çıkardı. Böylece, kanun, tıpkı 27 Mayıs 1915 kanunu gibi, geriye dönük uygulamalar için çıkarılmış oldu. Kanunun uygulanması için Evkaf ve Şeriye, Dahiliye, Adliye ve Maliye nezaletleri görevlendirildi.²⁴³ Özel komisyonlar, 27 Mayıs 1915 kanununa göre tehcir edilmiş olanların ve şirketlerinin varlıklarını, borçlarını ve kredilerini tasfiye edecekti. Diğer bir deyişle, tasfiye komisyonlarının varlığı artık aleni bir şekilde onaylanıyordu. Kanuna göre, Maliye Nezareti, vakıflar haricinde bütün mülklerin kaydını tutacaktı. Bu durumda vakıf mülklerinin kayıtlarını, Evkaf ve Şeriye Nezareti tutacaktı. Resmi olarak, satışlardan elde edilen bütün gelir, satılan mülkün sahibi adına paraları emniyet altına alacak olan Maliye Nezareti'ne aktarılmak zorundaydı. Ancak, sahipler mevcut durumun sona ermesinden sonra paralarını talep edebilirlerdi. Böylece, ödeme bilinmeyen bir zamana ertelendi. Kanun, aynı zamanda, Evkaf ve Şeriye ile Maliye nezaletlerine kaydedilmiş olup da dinsel vakıf kategorisine giren binaların ve toprağın müsadere yolunu resmi olarak açmış oldu. Bu mülkler muhacirlere dağıtıldı.²⁴⁴

Alman müdahalesi kanunun bir an önce çıkmasında etkili olmuş görünmektedir. Bundan sonra sıra, alacaklıların haklarına geldi. Bunlar, taleplerini kişisel olarak, iki ay içinde, tasfiye komisyonlarına sunacaklardı. Ülke dışında yaşayanların dört ay zamanı vardı. Talepte bulunanlar, komisyonun bulunduğu yere gelmek zorundaydı. Komisyonlar, taleplerin geçerliliğini kontrol edecek, borçlunun mevduatlarının ve borçlarının bir bilançosunu çıkaracak ve onları devletin en yüksek hukuk görevlisinin makamına iletceklerdi. Daha önemli olan, davalarını kazanmış olanlar, bu kanuna dayanarak müsadere edilmiş mülkleri talep edemeyeceklerdi. Kanunun geriye dönük uygulanabilme özelliği düşünülürse, bu madde, hükümetin kabul etmediği bütün talepleri fiilen geçersiz kılmış oldu. Davalarını kaybetmiş olanlar ise, on beş gün içinde karara itiraz edebilirlerdi. On beş gün sonra mahkeme davayla ilgili kararını vermiş oluyordu. Bu karar nihai karardı. Kanun, ayrıca, yeterli para olmaması durumunda ilk olarak öncelikli borçların ödeneceği hükmünü getiriyordu. Bundan başka, kanun tehcir edilenlerin mülkleriyle ilgili daha önce verilmiş mahkeme emirlerini de hükümsüz ilan etti. Komisyonlar, sonuçlanmamış bütün davaları çözecekti.²⁴⁵

²⁴³ A.g.e., s.139

²⁴⁴ A.g.e., s.139.

²⁴⁵ A.g.e., s.140.

3.2.3 8 Kasım 1915 Nizamnamesi

8 Kasım 1915'te, Osmanlı hükümeti, 26 Eylül 1915 tarihli kanunun icrasıyla ilgili nizamname çıkardı.²⁴⁶ Osmanlı yetkilileri, açıkça, önceden varolan nizamnameler hakkında sessiz kalmayı tercih ettiler. Yeni nizamnamenin icrasından, Dahiliye, Maliye ve Adliye nezaretleri sorumluydu. Yeni nizamname tasfiye komisyonlarının çalışmasında görülen pek çok kuralı basitçe tekrarlar, yeni metin özellikle Ermeni gayrimenkullerine ilişkindi. Yeni nizamname, Ermeni mülklerinin kaydıyla ilgili daha ayrıntılı talimatlar içeriyordu. Şüphesiz, bu değişiklik geçmiş aylardaki müsadereler sırasında kazanılan deneyimleri yansıtıyordu. Böylece, komisyonlar, taşınabilir malları mümkün olduğu kadar gerçek değerinden satmak için, açık artırmanın yapılacağı uygun bir zaman seçmek zorundaydılar. Tablolar ve dinsel eşyalar kaydedilecekti ve güvenli bir şekilde depolanacaktı. Yeni nizamname, böylece, bu eşyaları sahiplerine ulaştırmak iddiasından vazgeçiyordu. Artık maarif yetkilileri Ermeni okullarını, manastırlarını ve herhangi bir okulun demirbaşlarını kullanma hakkına sahipti.²⁴⁷

3.2.4 Müsaderenin Uygulanması

Başbakanlık Osmanlı arşivleri belgelerinden anlaşıldığı üzere, Ermenilerden kalan malların müsaderesinin başta gelen amacı Türk-müslüman sermayedara dayalı şirketlerin kurulmasıdır. Örneğin 5 Ocak 1916'da *''Ermenilerden kalan emval-i menkulenin İslam ahalisi arasında kurulacak şirketlere dağıtılarak, sermayenin yabancıların ellerine geçmesinin önlenmesi''* istendi.²⁴⁸ Bu amaçla müsadere edilen Ermeni malları güncel değerleriyle satılmak zorunda olmasına rağmen, hükümet potansiyel müşterilere kredi verme, ödemelerin ertelenmesi vb. gibi konularda Müslüman girişimcilere hükümet desteği sağladı.²⁴⁹

30 Temmuz ve 11 Ağustos 1915'te çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara, Ermenilerden kalan taşınır malların elden çok ucuza çıkarıldığı, yok pahasına satıldığını belirtti ve tahliye edilen yerlere yabancıların girmesine izin verilmemesi, ucuza mal alınmış ise satış işleminin iptal edilmesi ve Ermenilerden kalan eşyalardan götüremedikleri varsa satılması yönünde şifreli

²⁴⁶ A.g.e.,s.142

²⁴⁷ A.g.e., s.142

²⁴⁸ BOA/DH. ŞFR. NO: 12/45, 5 Ocak 1916.

²⁴⁹ Talat Paşa'dan tasfiye komisyonlarına, 16 Mayıs 1916, İAMM, İskan Şubesi, 209, BOA/ DH.ŞFR NO: 64/39.

telgraflar gönderdi.²⁵⁰ 30 Temmuz tarihli telgrafla, Talat Paşa komisyonlardan, emval-i metrukeden yabancıların arazi ve eşya satın almalarının yasaklandığını belirtti.²⁵¹

Müsadere edilen Ermeni mülklerini satın alma yasağı gayrimüslim Osmanlılara da uygulandı. 6 Ocak 1916'da, Talat Paşa Osmanlı ekonomisinin sadece müslüman bir ekonomi olacağını kesin bir şekilde ifade etti. Ermeni mülklerinin müslüman ellere geçmesi gerekliliğini bildirdi. Bu amaca ulaşmak için hükümet, Müslüman şirketlerin sayısını artırmak niyetindeydi. Sınırlı sayıdaki potansiyel müslüman sanayiciyi ve büyük ölçekli girişimciyi hesaba katarak hükümet, anonim şirketlerin kurulmasını teşvik etti. Yeni şirketler, yabancı sermaye kontrolü altına girmekten korunmak zorundaydı. Bu nedenle hükümet onları denetleyecekti. Ayrıca, yeni şirketleri sadece saygın kişiler yönetmeliydi; bu sayede, gelecekte başarılı olmaları sağlanabilecekti. Bu amaçlar doğrultusunda, Ermeni mülkleri bireysel müşterilere ve şirketlere ucuz bir fiyatla aktarılmalıydı. Zanaatkarların ve köylülerin satın alabilmeleri için, anonim şirketlerden küçük hisseler çıkaracaklardı. Yabancılar tarafından alınmasını engellemek için de, hisse sahiplerinin adları kaydedilmek zorundaydı. Yeni şirketler özel veya anonim girişimler olacağından, hayır kurumlarını destekleme amaçlı şirketlerin kurulması istenmedi ve buna uygun yasaklar getirildi. Projenin önemini belirterek, merkezi hükümet, bu konuyla ilgili katedilen mesafeyi sürekli rapor etmeleri için yerel yetkililere talimat verdi.²⁵²

Ermeni mülkleri açık artırmada satılarak elde edilen gelir, müslüman nüfusun giysi ve diğer eşyalar gibi günlük hayattaki eksiklerini tamamlamak için de kullanıldı.²⁵³ Ayrıca İAMM, tehciri ve Ermeni mülklerinin tasfiyesini düzenlediğinden, mülkleri tehcirin maliyetini karşılamak amacıyla da kullandı. 2 Ekim 1915'te, Sivas'taki yetkililer, müslüman arabacıların tehcir sırasında uğradığı zararların Ermeni mülkleriyle karşılanması için yetkili kılındı. Mülk değerinin yetersiz kalması durumunda, İAMM üstünü tamamlama vaadinde bulunuyordu.²⁵⁴

Ermeni malları ayrıca ordu ihtiyaçlarını finanse edebilmek amacıyla kullanıldı. Örneğin Samsun'a Dahiliye Nezareti'nden 8 Şubat 1916'da gönderilen telgrafta, bölgede mevcut

²⁵⁰ Salahi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar Konusunda, Ermeni Propagandası Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", Belleten, Cilt: XLI, Sayı: 161, Ocak 1977, s.139'dan aktaran Tayfun Eroğlu, '*Tehcir'den Milli Mücadele'ye Ermeni Malları 1915-1922*', Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2008, s.35

²⁵¹ A.g.e., s.35.

²⁵² Hilmar Kaiser, a.g.e., s.146.

²⁵³ A.g.e., s.149

²⁵⁴ A.g.e., s.149

Emval-i Metrukeden olan bütün dükkanların askeriye devri istendi.²⁵⁵ 25 Ağustos 1915'te çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta, gönderilmekte olan Ermenilerden kalanlar arasında hububat gibi tarım ürünlerinin askeriye verilmesi istendi.²⁵⁶ Malların devri işleminin yanı sıra, malların satışlarından elde edilen gelirlerden de askeri giderler karşılanıyordu.²⁵⁷

Ermeni mülk sahipleri, malları başkalarına aktarmak yoluyla, ne kadarını kurtarabilirlerse kurtarmaya çalıştılar. Bazen bu işlerin anlaşılmaması için takma isimler kullanıldı.²⁵⁸ Genellikle, Ermeniler mallarını Osmanlı vatandaşı olmayan diğer Ermenilere aktarıyor gibi görünmekteydi.²⁵⁹ Bu tür aktarmaları ve satışları önlemek amacıyla, Trabzon'daki yerel yetkililer, böyle faaliyetlerde bulunacak olan Ermeniler'in Divan-ı Harp'te yargılanacağını ilan ettiler.²⁶⁰ Osmanlı yetkililerinin el koymasından kaçınmanın diğer bir yolu, değerli eşyaları Amerikan misyonerlerine ve konsoloslara vermektir. Planları, tehcir edilenlerin mallarının daha sonra gittikleri yerde posta yoluyla almalarıydı. Tehcir edilenin ölmesi durumunda, mallar ülke dışındaki yakınlarına gönderilebilirdi.²⁶¹

Yabancı sigorta şirketlerinin poliçeleri bulunan Ermeni varlıkları daha karışık bir soruna yol açtı. Osmanlı yetkilileri, bu varlıklara sahip olmak için yabancı şirketlerin işbirliğine ihtiyaç duydu. Diğer bir deyişle, Osmanlı hükümeti, isteklerini mütemadiyen reddetmekte olduğu yabancı şirketlerden bir tür yardım istedi. 11 Ocak 1916'da, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyette bulunan yabancı sigorta şirketlerine bir genelge yolladı. Şirketlere, varlıklarının, borçlarının, ipoteklerinin ayrıntılı bir listesini vermelerini istedi. Ortaya çıkan çekişme, ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau'yla Talat Paşa'yı karşı karşıya getirdi. Talat Paşa'nın taleplerine büyük bir tepki gösteren diplomat, Talat Paşa'nın isteğini reddetti.²⁶²

Ermeni mallarıyla ilgili son olarak belirtmek gerekir ki, hem Emval-i Metruke, hem Tasfiye Komisyonları'nın tuttuğu defterler, hem de bunların merkeze gönderilmesi gereken birer kopyaları ortada yoktur. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nün, Osmanlı dönemine ait tapu kayıt bilgilerini TARBİS (Tapu Arşiv Otomasyonu) kapsamında Türkçeleştirerek elektronik ortama aktarma ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne devretme ile ilgili projesi, MGK

²⁵⁵ Eroğlu, **a.g.e.**, s.90.

²⁵⁶ **A.g.e.**, s.90.

²⁵⁷ **A.g.e.**, s.90

²⁵⁸ Hilmar Kaiser, **a.g.e.**, s.151

²⁵⁹ Nezaretten çeşitli tasfiye komisyonlarına, 28 Ağustos 1915, İAMM 499 DH/ŞFR. NO: 55/280.

²⁶⁰ **A.g.e.**, s.151-152

²⁶¹ **A.g.e.**, s.152

²⁶² **A.g.e.**, s.152-153

Seferberlik ve Savaş Hazırlıkları Planlama Daire Başkanlığı tarafından, Tuğgeneral Tayyar Elmas imzalı bir yazıyla, ülke menfaatleri açısından zararlı bulunarak engellenmiştir.²⁶³ Dolayısıyla Ermeniler'den ne kadar mal kaldığı, malların türü ya da satış fiyatları vb. konularda elimizde hiçbir belge bulunmamaktadır. Sözkonusu defterlerin hem yerel idarelere, hem Tapu Kadastro'ya hem de merkeze yollanan kopyalarının günümüzde kayıp olması, bu belgelerin halen devlet tarafından korunduğunu veya çeşitli nedenlerden dolayı henüz ortaya çıkarılmadığını düşündürmektedir.

---

²⁶³ Ayşe Hür, '*Ermeni Mallarını Kimler Aldı*', 02.03.2008. <http://www.taraf.com.tr/ayse-hur/makale-ermeni-mallarini-kimler-aldi.htm>, son erişim tarihi: 20.05.2012.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEHCİR SONRASI DÖNEMDE ERMENİ SORUNU(1918-1923)

4.1 İşgal Döneminde Ermeni Sorunu

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra (30 Ekim 1918) İstanbul'u fiili olarak işgal eden İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nden, Ermenilerin sevk ve iskanında görev alan ve bu sırada onların öldürülmelerine yol açan İttihatçıların cezalandırılmalarını istemişlerdir. İşgal altında bulunan Osmanlı Devleti de, iç ve dış baskılar sonucu 16 Aralık 1918 tarihinde İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerini kurmuştur.²⁶⁴

Bu mahkeme sonucunda çıkan kararlarda, İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki düşmanlığın, İtilaf Devletleri'nin hükümete ve mahkemeye yaptığı baskının ve işgal altındaki durumuna bir çıkış yolu arayan mütareke hükümetlerinin üzerindeki baskının etkisi büyüktür. Siyasi amaçlarla kurulan bu mahkemelerin objektif ve tarafsız bir yargı organı olarak hüküm vermiş olmasını beklemek yanıltıcı olur. Diğer yandan, mahkemelerin siyasi karaktere sahip olmasından dolayı, mahkemede verilen ifadelerin veya mahkemeye konu olan belgelerin bir anlam ifade etmediği gerekçesiyle dikkate alınmaması da inceleme konusunun perspektifi açısından eksiklik oluşturur. Bu nedenle, Ermeniler'e karşı suç işlediği iddia edilen İttihat ve Terakki hükümeti yöneticileri ile Ermeni tehciri esnasında görev alan bazı kamu görevlileri hakkındaki yargılamalara değinmek gerekir.

4.1.1 İttihat ve Terakki Partisi Yöneticileri Yargılamaları

İttihat ve Terakki Partisi yöneticileri davasında, mahkemece, İttihat ve Terakki mensuplarının Teşkilat-ı Mahsusa ünvanı altında, başlangıçta savaş katılmak amacıyla oluşturdukları fakat daha sonra iddianamede de bahsedildiği üzere encümen idaresi genel merkez üyelerinden Doktor Nazım Efendi, Bahattin Şakir Bey , Atıf Rıza Bey ve eski emniyet genel müdürü Aziz Beylerden oluşturulan suç teşkil eden işlerle iştilal ettirdikleri bir örgüt oluşturdukları, bunlardan Bahaddin Şakir Bey'in merkezi Erzurum olmak üzere doğu vilayetlerinde kuvvetlerin kumandasına gittiği ve Rıza Beyin Trabzon havalisinde dolaştığı

²⁶⁴ Feridun Ata, "Divan-ı Harbi Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamalarına İstatistiksel Bir Bakış", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi', Sayı:62, Cilt:21, Temmuz 2005.

esnada Aziz, Atif ve Nazım Beylerin İstanbul'da faaliyet yürüttükleri ve Merkez Kumandanı Cevad Beyin alınan kararları gerçekleştirmek ve uygulamakla görevli olduğu tespit edilmiş...;

Firari Talat Bey'in Diyarbakırda gerçekleştirilen katliam ve faciaları görmezden gelmesi, İçişleri bakanlığı özel kalem müdürü İhsan Bey'in Kilis kaymakamı olduğu sırada İstanbul'dan Halep'e gönderilen Abdulahad Nuri Bey'in tehcirin imha maksadına dayandığını ve *ben Tala`at Bey ile temâs etdim imhâ' emirlerini bi'z-zât aldım. Memleketin selâmeti bundadır* diyerek kendisini de iknaya çalıştığını [*evrâk-ı istintâkîye [sorgu evrakı] sahîfe [sayfa] 15*] belirtmiş...;

Teşkilat-ı Mahsusa ve ona katılan bazı jandarmaların Erzurum vilayetine bağlı olan Ermenilere tecavüz ettirmelerini ve bu olayı aydınlatan Vali Tahsin Bey'in [*Fâ'ik nâmında bir mülâzımın `Arabyân'ın dört kızını aldığını ve mülâzım Kâmil Efendinin de 1863 Lira ve otuz beş yük eşyâ' ve pek çok mücevherât çaldığını pâra ve kadın rezâletinin pek hacâlet-âver [utandırıcı] ve merdliğe muhâlif olduğunu [uymadığını] ve bu hâllere hâtîme [son] ve bi'l-hâssa Teşkilât-ı Mahsûsa nâmi altında türeyen çetelere her taraftan nihâyet verilmesi ve Ma`mûretü'l-`azîz vâlisi bütûn yollar kadın ve çocuk cenâzeleriyle doludur defn etmeğe yetişemiyoruz merdliğimizi târîh-ı millîmizi muhâfaza etsek iyi olur*] [*tertîb [sıra] 8 vesîka [belge] 4*] sözlerini içeren 15 Temmuz 331 tarihli şifreli telgrafı ve sözkonusu telgrafın Meclis-i Mebusan'ın beşinci şubesinde, firari Talat Bey'e ait evraklar arasında bulunmuş olması belirtilmiş...;

Samsun parti sekreteri Rüşdü imzasıyla İttihat ve Terakki genel merkezine çekilip Mithat Şükrü Bey tarafından Teşkilat-ı Mahsusa'da görevli Doktor Nazım'a 16 Kanun-ı evvel 330 tarihinde gönderilen telgrafın [*beşinci çete olarak Tufan Ağa kumandasıyla elli beş kişilik bir çetenin motor ile yola çıkarıldığına dair*] Teşkilat-ı Mahsusa ile cemiyetin irtibat ve ilişkisini meydana çıkardığını ve cemiyet şubelerinde ötedenberi çeteler oluşturmakla iştigal ettiklerini düşündürmüş ve yine bunu doğrulayan Balıkesir İttihat ve Terakki müfettişi Musa imzasıyla 20 Teşrin-i Sani tarihli Midhat Şükrü Bey'e gönderilmiş ve Doktor Nazım'a bırakılmış mektubun içeriği İçişleri Bakanlığı'yla cemiyetin bu işlerle meşgul olduklarını gösterdiği, keza Bursa Murahhaslığının 19 Kanun-ı evvel 330 tarihli Genel Merkeze resmi mektubu katillerin ve eşkiyaların Teşkilat-ı Mahsusa'ya kayıtlı olacaklarını ilan ettiği belirtilerek, bu çetelerin savaş hazırlıklarının başlangıcında savaşa katılacağı duyurulmuş ve gönlü temiz kişiler ikna edilmeye çalışılmışsa da daha sonra kısmen yukarıda bahsedildiği ve bildirildiği üzere tehciire tabi tutulan kabilelerin katledilmesi konusunda istihdam kılındıkları tespit edilmiş...;

Katliamların Talat, Cemal ve Enver Beyler'in emir ve bilgileri altında gerçekleştiği 21 Temmuz 331 tarihli Diyarbakır, Mamüretü'l-aziz, Urfa ve Zor valilerine *yollarda kalan emvât [ölüleri] defn etdirilerek ecsâdın [cesetlerin] dere ve göl ve nehirlere atdırılmaması ve yollarda terk etdikleri eşyâ'nın yakılması*) [tertîb [sıra] 11] hakkındaki Tala`at Beyin şifreli telgrafi ve dördüncü Ordu Komutanı Cemal Bey'in valisine acele ve kişiye özeldir işaretiyle 1 Temmuz 331 tarihli telgrafında *Fırat nehrinin cenûbuna [güneyine] doğru sürüklediği ecsâdın [cesetlerin] harekât-ı `isyânîyede [ayaklanmada] maktûl düşen [ölmüş olan] Ermenilerin cesedleri olması muhtemel bulunduğundan bahisle bunların mahallerinde defn etdirilmesi meydânda ecsâd [cesetler] bırakdırılmaması lüzûmu* belirtilmiş, [tertîb [sıra] 11 vesîka [belge] 3].Cevap olarak adı geçen Cemal Bey'e çekilen 3 Temmuz 331 tarihli ve kişiye özeldir işaretini içeren şifreli tegrifta [*Fırat vilâyetimizle pek az münâsebetdârdır. Sürüklenen ecsâdın Erzurum Ma`müretü'l-`azîz cihetlerinden gelmeleri muhtemeldir. Burada harekât-ı `isyânîyede [ayaklanmada] - maktûl düşenlerin ya metrûk [terkedilmiş] ve derin mağaralara atılmaları yâhûd ekseriyetle yapıldığı vechile [üzere] ihrâkları [yakılmaları] sûretiyle mu`âmele yapılmakda ve definleri bile pek müstesnâdır [azdır]]*] denilmekte olduğu belirtilmiştir.²⁶⁵

4.1.2 Diğer Kamu Görevlileri Hakkındaki Yargılamalar

Divan-ı Harbi Örfilerde İttihat ve Terakki Partisi yöneticileri dışında tehciri esnasında görev alan diğer kamu görevlileri de yargılanmıştır. Bunların içinde en önemli isim Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucularından Bahattin Şakir Bey'dir.

Harput Davasında yargılanan Bahaettin Şakir Bey'in, Mahkemece, Teşkilat-ı Mahsusa lideri sıfatıyla İstanbul'dan Trabzon ve Erzurum vilayetleriyle diğer bölgelere giderek hapishanelerden tahliye ettirilen suçlular topluluğundan ve diğer asi şahıslardan meydana getirilmiş olmak üzere hazırlanan ve kurulan çetelerin başına geçerek Ermenilerin tehciri esnasında muhtelif zaman ve bölgelerde işlenen, insanların öldürülmesi ve mülklerin yağmalanması facialarını, sözkonusu cemiyete saflık ve bilgisizliğin veya hırslarının sürüklemesi ve çıkarı için ile katılmış olan bazı şahıslara ve memurlara bazen sözlü ve bazen şifre ile yazılı ve gizli emirler vermek suretiyle emredilen fiili yerine getirdiği belirtilerek, Teşkilat-ı Mahsusa efradından bir kısmını Ermenilerin imhası emrinde istihdam etmiş olduğu;

²⁶⁵ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "*Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları: İttihat ve Terakki'nin Yargılanması, 1919-1922*", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008. Takvîm-i Vekâyi' 3604, s. 217-220: Karâr Sûreti'den sadeleştirilmiş derleme.

Bahattin Şakir Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyetinin Mamuretü'l-aziz parti sekreteri sanıklardan firarı Resneli Nazım Bey'e Mamuretü'l-aziz valisi Sabit Bey aracılığıyla Erzurum'dan çekmiş olduğu 21 Nisan 331 tarihli şifreli telgrafta [*oradan sevk olunan Ermeniler tasfiye olunuyor [temizleniyor] mu nefy [sürgün edildiğini] ve tagrîb olunduğunu [kovulduğunu] bildirdiğiniz eşhâs-ı muzırra [zararlı şahıslar] imhâ' ediliyor mu yoksa yalnızca sevk ve i`zâm mı olunuyor [gönderiliyorlar mı] vâzihan [açıkça] bildiriniz*] diyerek haber göndermesi ve ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi üyeleri hakkındaki dosya arasında bulunan belgelerden Erzurum Valisi Münir Bey'in *Erzurum'dan Kığı tarîkiyle [yoluyla] sevk olunan zenginler kâfilesinin Bahâ'e'd-dîn Şakir Beyin tertîb-kerdesi olan [düzenlemiş olduğu] çete efrâdı ve Dersimliler tarafından katl olunduklarını ve yağmalara maruz kaldıklarını* haber veren şifreli telgrafi delil olarak gösterilmiştir.²⁶⁶

Divan- Harbi Örfilerde yargılananlar arasında birçok vali ve muasarrıf da bulunmaktadır. İçlerinden idam cezasına çarptırılanlar hakkında sözkonusu mahkemece yöneltilen suçlar aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Trabzon valisi Cemal Azmi Bey, Trabzon davasında yargılanmış, Mahkemece, Ermenileri katletmek üzere gerekli düzenlemeleri kararlaştırıp birtakım kötü ahlaklı ve defalarca suç işlemiş kişilerden ve bunlarla işbirliği edebilecek jandarmalardan oluşturdukları kabile muhafızları aracılığıyla tehirden dolayı sevk ettirdikleri savunmasız Ermeniler'in şehirden uzaklaşıp gözden kaybolduklarında, gizli yerlerde, erkekler ve kadınları birbirinden ayırdıktan sonra, çeşitli kimselerden oluşturulmuş haydut çeteleri aracılığıyla, üzerlerinde bulunan eşyayı yağmaladıktan sonra çeşitli zulümler ile katlettirdikleri ve aciz kadınları dahi farklı yerlere götürerek keza ziynet eşyaları ve paralarından ve birçoğunu üzerlerinde bulunan elbise ve eşyalarından ayırarak birçoklarının ırzlarına tecavüz ettiği belirtildikten sonra, yaya olarak aylarca yollarda sürüklenme derecesinde yol yürütüp, sevkettirdikleri ve Trabzon'dan alıkoydukları bir kısım kadınlar ile baba evlerine ve hastanelere görünüşte koruma amacıyla dağıttıkları erkek ve kız çocukları, toplu olarak deniz yoluyla başka yerlere sevk ediliyor şeklinde mavna ve kayıklarla sevk ettirerek denize açıldıktan ve gözden kaybolduktan sonra denize atarak boğdurup mahvettirdiği belirtilmiştir.²⁶⁷

Derzor valisi Salih Zeki Bey, Derzor davasında yargılanmış, Zeki Bey hakkında yürütülen mahkeme sonucunda, Osmanlı memleketlerinin muhtelif bölgelerinden Zor sancağına tehcir

²⁶⁶ Birinci Divan-ı Harbi Örfi, Takvîm-i Vekâyi Nr. 3771, S. 3-6; Ma`mûretü'l-`azîz Taktîli Muhâkemeleri Karar Sureti. 21 Rebî'ül-âhir 338 ve 13 Kânûn-ı Sâni 336, a.g.e.'den sadeleştirilmiş derleme.

²⁶⁷ Divan-ı Harbi Örfi, Takvîm-i Vekâyi` 3616, S. 1-3: Trabzon Tehcîr ve Taktîli Muhâkemesi, Sâ 21 Şa`bân 337 ve Sâ 22 Mayıs 335, a.g.e.'den sadeleştirilmiş derleme.

ve iskan edilmiş olan birçok Ermeniler'i çetecilerden oluşturduğu atlı ve yaya çeteler aracılığıyla ve tekrar tehcir bahanesiyle diğer bölgelere sevk ederek yolda giderlerken kendisi de hazır bulunduğu halde mağdurlara alenen topluca hücum ile üzerlerinde bulunan nakitlerini ve altın ve benzeri ziynet eşyalarını ve mallarını yağmalamak ve birçoğunu da Habur Havzasının mecra yerlerinde gayet feci bir şekilde Müslüman ve gayrimüslim şahitlerin sırasıyla yeminli şahitlikleri, soruşturma evrakı içeriği, kendisinin firarda bulunması gibi deliller ve kanuni ipuçlarından oluşan vicdani kanaat ile gerçeklik derecesine ulaştığı kanaatine varılarak, Zeki Bey'in bu sebeplerle gasp ve yağma ve insanları katletmek suçlarının faili olmak üzere cezalandırılmasına karar verilmiştir.²⁶⁸

Yozgat tehciri ve taktili mahkemesinde yargılanan Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey hakkında, Mahkemece, tehciri emredilen Ermenilerin aciz kadınlarına ve yaşı küçük erkek ve kız çocuklarına varıncaya kadar resmi olarak bildirilen emirlerdeki istisnaları bile gözetmeksizin tehcir için sevkettikleri kabileleri oluşturanların hepsini, paraları ve kıymetli eşyalarından ayırdıktan sonra, kişi hukukunu dikkate almaksızın, yalnız şahsi hırslarının sevkiyle, bazı şahısların şeriata uymayan gizli tebliğ ve telkinlerini kabul ederek, adı geçenlerin rahat ve güvenli şekilde belirlenmiş olan yerlere gönderilmesi için alınması gereken önlemleri kesinlikle ve kasten dikkate almamak, korunmalarını güvence altına almamakla birlikte, kendini savunma imkanlarını ortadan kaldırmak için erkeklerin kollarını bağlatarak, tasarlanmış ve uygulama şekli belirlenmiş olan faciaların gerçekleşmesine meydan verdiği belirtilmiş, İslam'ın huzurunda büyük suçlardan sayılan öldürme çeşitleri, çapulculuk ve yağmalara sebebiyet vermiş olduğu tespit edilen Kemal Bey'in ileri sürdüğü gibi Van, Erzurum ve Bitlis taraflarındaki, Ermeniler'in Müslümanlara karşı reva gördükleri mezalimin sorumluluğunu, önemli bir ihtilal hareketinde bulunmadıkları anlaşılan Yozgatta yerleşmiş Ermenilere yüklemeye, hiçbir vicdan ve kanun izin vermediği halde, adı geçenlerin haklarında intikam hissi ve kişisel amaçlarını meydana getirmek ve hatta yalnız idaresi altında bulunan sancağın Müslüman ahalisini değil, bütün Müslümanların adı geçen millet aleyhine bir karşılık olarak katliam fikrinde bulunmalarını doğal ve adeta gerekli görmesi gibi suçlamalar yapılmıştır.²⁶⁹

²⁶⁸ Der Zor Davası Karar Sureti, 7 Şa'bân 338 ve 28 Nisan 336'dan sadeleştirilmiş derleme.

²⁶⁹ Takvîm-i Vekâyi` 3617, S. 1-2, Yozgad Tehcîr ve Taktîli Muhâkemesi, Karâr Sûreti, 6 Receb 337 8 Nîsân 335, **a.g.e.**'den sadeleştirilmiş derleme.

4.1.3 Meclis-i Mebusan Tartışmalarında 1915 Olayları

Osmanlı meclisindeki Ermeni meselesi ile ilgili tartışmalar İttihat ve Terakki hükümetlerinden hesap sorulması amacıyla verilen önergelerle başlamıştır. 4 Kasım 1918 tarihinde Meclis-i Mebusan Fındıklı'daki binasında toplandığında, Bağdad-Divaniye Mebusu Fuad Bey'in 28 Ekim 1918 günü verdiği önerge ile ilk suçlu arama çalışmaları başlar. Fuad Bey'in önergesinde Said Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin Yüce Divan'a sevkedilmeleri isteniyordu.²⁷⁰ On maddelik önergede Said Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin ülkeyi yıkıma götüren icraatları şöyle sıralanıyordu: Birinci Dünya Savaşı'na sebepsiz ve vakitsiz girilmesi, savaş ilanının sebepleri ve gidişatı hakkında meclise yalan beyanlarda bulunulması, savaş ilanından önce İtilaf devletleri tarafından yapılan önerilerin geri çevrilmesi ve Almanya'dan belli güvenceler almaksızın savaşa sürüklenilmesi, savaş esnasında sırf şahsi nedenlerle ve savaş ilminin kabul edemeyeceği çılgınca hareketlerle milletin hayat gücünün israf edilmesi, genel hukuk kurallarına ve Kanunu Esasi'nin ruhuna aykırı geçici kanunlarla memleketin bir fecaat sahnesine dönüştürülmesi, savaşın gidişatının millettten saklanması, savaş yılları esnasında İtilaf devletleri tarafından yapılan münferid barış tekliflerinin reddedilmesi ve böylece şimdiki meş'um sonuca yol açılması, savaş yıllarında karaborsa ve ihtikar yollarının açık tutularak bazı kesimlerin zenginleşmesinin sağlanması ve ülkenin iktisadi hayatının batırılması, hiçbir kanuna dayanmadan sansür uygulayarak basın özgürlüğünün kısıtlanması. Önergenin 10. maddesi ise doğrudan Ermeni tehcirine gönderme yaparak İttihat ve Terakki'nin konuyla ilgili faaliyetlerinden şu şekilde söz ediyordu;²⁷¹

*‘Dahili memlekette bir hercümerci idarî vücuda getirerek ve hürriyeti can ve mal ve ırza musallat bir takım çetelere müzaheret ederek ika eyledikleri fecayie iştirak eylemesi.’*²⁷²

Aynı oturumda Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi, İzmir Mebusu Vangel ve Çatalca Mebusu Tokinidis Efendilerden daha net ve somut iddialarla dolu yazılı bir soru önergesi geldi. Bu önergede eski İttihat ve Terakki hükümetlerinin icraatı hakkında yeni hükümetin yaklaşımı veya bu konularda hangi tedbirleri almayı planladığı soruluyordu. İttihat ve Terakki yöneticilerinin “icraat-ı hükümet'i” olarak sekiz maddede özetlenen cürümlerinin ilk

²⁷⁰ Ayhan Aktar, *"Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm"*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 66

²⁷¹ A.g.e., s.67.

²⁷² *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi 5, 11. İnikad, 4 Teşrinisani 1334 (1918)*, s.103

maddesi Ermeni milletine mensup olmaktan başka hiçbir cürümleri [suçları] bulunmayan bir milyon nüfus, kadınlar ve çocuklar ile istisna edilmeyerek katl ve itlaf edilmesiyle ilgiliydi.²⁷³

*‘Failler hakkında hükümeti cedidenin malumatı neden ibarettir, işin mahiyeti hakkında ne tasavvur etmektedir ve ittihaz edebileceği tedabire ne vakit mübaşeret eyleyecektir?. Bu noktaları hükümeti cedededen sual ederiz.’*²⁷⁴

Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi'nin soru önergesine cevap vermek üzere söz alan Dahiliye Nazırı ve İttihat-Terakki Fırkası'nın yerine kurulan Teceddüt Fırkası başkanı Fethi [Okyar] Bey azınlıkların yaşadığı felaketlerden Türk unsurun payına da önemli şeyler düştüğünü belirterek söze başladı:

*‘Filtvaki bilirsiniz efendiler, yaşadığımız dört sene zarfında bu memleketin havasından gayet fena gayet muzır bir takım cereyanlar geçmiş ve memleketin altını üstüne getirmiştir. Bundan dolayı Rum unsuru, Ermeni unsuru, Arap unsuru ne kadar mutazarrır olmuş ise, sizi temin ederim ki Türk unsuru da aynı veçhile ve belki de daha fazla derecede mutazarrır olmuştur. Arzu ederdim ki Emanuelidi Efendi Hazretleri bu anasır meyanında belki hepsinden ziyade, mutazarrır ve mağdur olan Türk unsurunu da ithal etmiş olsunlar. Onların istikbali ve saadeti hakkında Hükümetten istizahatta bulunmuş olsunlar. (Alkışlar).’*²⁷⁵

4 Kasım 1918 günkü celsede Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, Erzurum Mebusu Medetyan, Sivas Mebusu Dikran Barsamyan, İzmir Mebusu Onnik İhsan ve Maraş Mebusu Agop Efendilerin verdikleri soru önergesi hükümeti bu konuda kesin tavır almaya zorlayan nitelikteydi. Ermeni kökenli mebuslar tarafından verilen bu önergede İttihat ve Terakki yönetiminin 27 Mayıs 1915 tarihli tehcir kararı ve daha sonra 27 Eylül 1915 tarihinde çıkan Emval-i Metruke (terkedilmiş mal ve mülkler) hakkındaki kararnamelerin yürürlükten kaldırılmasını ve sürülenlerin yerlerine dönmesine izin verilmesini gündeme getiriyordu. Bu önergede tehcir edilen Ermenilerin mallarının yerel eşraf arasında paylaşılmasını kolaylaştıran yasal düzenlemelerin anayasanın ruhuna tamamen aykırı olduğu belirtiliyordu. Soru önergesinin son kısmı gayet vurucu bir üslupla kaleme alınmıştı. Önergede, çıkarılan kanun ve kararnameler ile *‘memlekette söndürülen ocakların, tepelenen namus ve muazzezatin [izzet ve şereflerinin]... ve failleri ile madum [yok olan] bunca tebai Osmaniyenin [Osmanlı vatandaşlarının] eytam ve eramili [yetim ve dulları]*

²⁷³ Ayhan Aktar, a.g.e.

²⁷⁴ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima senesi 5. Cilt 1, İçtima Senesi 5, 11. İnikad, 4 Teşrinisani 1334 (1918)*, s. 109.

²⁷⁵ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima senesi 5. Cilt 1, İçtima Senesi 5, 11. İnikad, 4 Teşrinisani 1334 (1918)*, s. s.110.

heder gaspolunan servet ve mukaddesatları hakkında tecelliye adalet [adaletin yerine gelmesi] için acaba hükümetimiz ne düşünmektedir?’’ sorusu ile hükümetin bu konuda alınmış tedbirleri açıklaması isteniyordu.²⁷⁶

18 Kasım 1918 günü Osmanlı meclisinde yapılan oturumda yeni kurulan Tevfik Paşa hükümetinin programı tartışılmaktadır. Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa tarafından okunan program barış ile ilgili olarak son derece genel bazı temennileri içermekte ve programda Ermeni tehcirine katılanlar ile ilgili olarak somut bir tedbir bulunmamaktadır. Bu oturumda söz alan Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi barış çabaları hakkında görüşlerini dile getirir. Yakında toplanacak olan Paris Barış Konferansı'na katılacak Osmanlı delegelerinin önüne gelmesi muhtemel olan Ermeni tehciri meselesini gündeme getirir.²⁷⁷

‘‘Efendiler, biliyorsunuz ki mütareke akd olundu. Sulh güneşi de altın başını ufuktan göstermeye başladı. Yakında galip, mağlup her millet sulh masasının etrafında çevrilecek. Bendeniz diyorum ki : O masanın başına bizim elimiz boş gitmeyelim. Kendimizi müdafaa edecek, hukukumuzu muhafaza eyleyecek bazı istihzarat ile gidelim. Açık söyleyelim: Efendiler, biliyorsunuz ki Türk Milleti aleml medeniyet ve aleml siyaset nazarında bugün bir müttehim mevkiinde bulunuyor. ("Haşa" sadaları) Müsaade buyurunuz da izah edeyim, sözümü dinleyiniz, sonra itiraz ediniz, isterseniz beni dövün ("asla" sadaları) fakat sözümü dinleyin. Bugün ortada Osmanlı Tarihinin en matemli ve en kızıl safhasını teşkil eden bir cinayeti azime vardır. Yerleri, gökleri titreten bu cinayeti azime, malumdur ki Ermeni kıtalidir, Ermeni faciasıdır. Türk Milletini bundan dolayı müttehim tutuyorlar Fakat asıl müttehim Türk Milleti değil, Türk Hükümeti veyahut idarei sabıkasıdır. ("Bravo" sadaları) Amma denilecek ki, Millet ne, Hükümet ne, bunun ikisi de bir değil mi? Milletle Hükümet birdir sözü, bu Mecliste kaç defa tekrar edilmiştir. Değil bu Mecliste, hatta Avrupa'da en meşhur adamların ağzından çıkmıştır. Fakat bu yanlış ve hatalı bir sözdür. Zira: Millet başka, Hükümet başkadır. Eğer bir bankanın direktörü, müdürü, memurini, ketebesini, hademesini ile o bankanın sermayesine sahip ve malik olan hissedarlar bir şey iseler, Hükümetle Millet de bir şeydir. Eğer çoban ile o çobanın idaresine tevdi edilen bir koyun sürüsü bir şey ise, Hükümetle Millet de bir şeydir. Hayır Hükümet başka şeydir, Millet başka şeydir...

Ben diyorum ki : Türk Milletini itham ettikleri o cinayati azime, idarei sabıka daha doğrusu, idarei çeteviye tarafından icra edilmiştir. Türklerin boynuna atılmış olan bu töhmet zincirinin en dehşetli halkası -ki Ermeni fecayi'idir- merkezde bulunan bir şirzime kelime ile,

²⁷⁶ Ayhan Aktar, **a.g.e.**, s.70-71.

²⁷⁷ **A.g.e.**, s.74-75.

o şirzimeî kalilenin Vilayette bulunan memurları; yani Valiler, mutasarrıflar, Kaymakamlardan, Jandarma Kumandanlarından, Polis Müdürlerinden tut da Jandarma Neferine kadar teşkilatı mahsusası felan, felanı tarafından yapılmıştır. Ben çok halim, selim, hamiyetkar, insaniyetşiar, dindar Türkler bilirim ki o fecayi zamanında benimle beraber kan ağlamışlardır. Ve bunu yapanlara lanethan olmuşlardır. ("Bravo" sadaları). Bunu yapan yalnız efrad mı?, öyle şehirler vardır ki onlar halis, muhlis Türk şehirleridir; bu şehirlerin Müslüman ahalisi, biçare ermeni vatandaşlarını bu tehcir zulmünden kurtarmak için Hükümetin vermiş olduğu emre, Memleketçe muhalefet eylemiştir. Fakat o verilen zalim emri bu veçhile ortadan kaldıramamışlar ve her kim Hükümetin emrine, icraatına muhalefet ederse onları kapısının önünde asmak gibi hareket karşısında bilahire bu zalimane emre serfuru etmişlerdir...

İşte Erzurum ahalisi, öyle şehirler vardır ki, kendi hemşehrileri olan Ermenileri himaye ettikten sonra, her taraftan oraya sevk edilen mazlumların bakiyetüssuyufunu da himaye eylemişlerdir. İşte Konya, işte Konya'nın halis, muhlis Türk, öz yavuz Türk olan dindar mütehasşıb Müslümanları!'.²⁷⁸

Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi'nin İttihat ve Terakki yönetimini çeteye benzeterek yapılanları açıklamaya çalışması ve ayrıca Paris Konferansı'ndan önce bütün bu işlere karışanların cezalandırılarak konferans masasına "eli boş" bir biçimde gitmemeyi önermesi Mecliste büyük bir tartışmayı başlatır. Tartışma esnasında Sivas Mebusu Dikran Barsamyan Efendi de yeni hükümetin bir an önce Ermeniler için bir şeyler yapmasını ister. Daha sonra Muş Mebusu İlyas Sami Bey söz alarak bütün bu olan bitenlerin ne anlama geldiğini açıklamaya çalışmıştır.²⁷⁹

"Efendiler; bu mesele bir katil mi idi, yoksa bir mukatele [karşılıklı öldürme] mi idi?. Bunu huzurunuzda tesbit edeceğim.[Artin Boşgezenyan Efendi] Türkleri tenzih ettiler. Bütün efradı milleti tenzih ettikleri o cinayeti azimeyi, resmi bir ağızla ben de tekrar ile tesbitini rica ediyorum. Bu cinayet mi idi, yoksa mukatele mi idi?. Bendeniz bütün vicdanımın sadasıyla bütün bütün beşeriyete hitab ederek diyorum ki, tali mesaili [ikincil meseleleri], furiatı [teferruatı], tafsilatı acı, elim, feci olmakla beraber, bunun mebadisini [başlangıcını],

²⁷⁸ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi 5, 14. İnikad, 18 Teşrinisani 1334 (1918), s. 141.*

²⁷⁹ Ayhan Aktar, *a.g.e.*, s.75.

zannederim ki kimse parmak basarak kayıt etmedi. Bu ahval mebdeinde [başlangıcında] bir mukatele idi.'²⁸⁰

Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi, İlyas Sami Bey'in Ermeni meselesinin Doğu Anadolu'da gerçekleşen bazı olaylar ve karşılıklı katliamlar ile sınırlı olduğu yolundaki beyanlarından hareket ederek, kendisine şu soruyu yöneltmiştir:

'İlyas Sami Efendiye sorarım; orada bir çete çıksa ve vukuat yapsa o civar sekenesi de bu vukuata iştirak etse ve teferruata müteallik gayri meşru bir takım hareketlerde bulunsa, acaba böyle bir halin vukuu ta Memleketin her noktasında ve en ücra köşesinde bulunanların, meselâ Edirne'de, İzmit'te ve sahilde bulunan üç Ermeniye varıncaya kadar umum Ermeniler'in kaldırılıp imha edilmesini, namusunun büsbütün heder edilmesini, emlakinin müsadere ve yağma edilmesini icab ettirir mi? Bu hal, kavaidi umumiyyeden hangisine temas eder?. Bugün buradan bağırlıyor, deniliyor ki, bu fecayii Umum Osmanlılar yapmadı, bir zümrei kalile yaptı ve bu Memleketi ve bütün Osmanlıları bu uçurumlara o zümrei kalile sürükledi: deniliyor, İlyas Sami Efendide bu sözü demin bu Mecliste tekrar etti. Biz bunda methaldar değiliz; diyoruz. Fakat böyle şeylerde mantıki bir kanun ve makul bir hizmet olmak lâzım gelir. Böyle bir zümrenin hırsı ile bir Millet'in imhası lâzım gelmez. Acaba bu Memlekete karşı efkârı umumiyyenin veya galip olan Milletlerin ne yapması lâzım gelir? Gösterilen kaide ve iddialar mantık ve hikmete muvafık ve makul olmalı, Kanunlar adl ve daddan doğmalı. İlyas Sami Efendiden beklerim ki, hikâyeye ettiği vakayii bitirdikten sonra hiç olmazsa bu suretle mahv edilen bir Millet'in mahvını intaç eden bir meseleden dolayı tayip etmeli idi...

Hükümet demek, hakkı hakimiyyeti, hakkı adaleti, evsafı hakimiyyeti haiz olan bir kuvvet demektir. Millet'in, Memleketin idaresini duşu mesuliyetine alan bir Hükümet efradı meyanında iyi, kötü, hain, sadık her nevi efradı Millet olduğunu bilerek meydana çıkar. Bunlar meyanında eğer bir mücrim varsa cezasını ve hizmet eden varsa mükafatını verir. Bu, kaidei umumiyyedir. Şimdi ben söylemiyorum, acaba böyle bir halin vukuunu Hükümetin görmesi ile umum Ermenileri mücrim ad ederek bunlar hakkında böyle bir karar ittihaz edilmesi ne dereceye kadar doğru idi?. Acaba heyecana mı gelmişler? Eşhas ve aşair hiddet ve heyecana gelir, fakat Hükümetlerin düsturu hareketleri daima adl ve itidalle idarei umurdur.'²⁸¹

²⁸⁰ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 1, İctima Senesi 5, 14. İnikad, 18 Teşrinisani 1334 (1918), s. 157.

²⁸¹ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 1, İctima Senesi 5, 14. İnikad, 18 Teşrinisani 1334 (1918), s. 160-161.

4.1.4 Ermeni Çetelerin Katliamları

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na dahil olduğunda açtığı ilk cephelerden birisi Doğu Cephesi idi. Bu cephede Rus birlikleri içerisinde onbinlerce Ermeni gönüllüsü vardı ve bunların çoğu Avrupa sınırından transfer edilmişti. Gönüllülerin görevleri, Rus düzenli birliklerine destek olmak ve bu bölgede onlara öncülük etmektir.²⁸² Gönüllü birliklerinin başında 1890 yılından itibaren Anadolu'da birçok isyan olayına karışmış Ermeni çete reisleri vardı. Bunlar, Osmanlı Devleti ile kesin bir şekilde yollarını ayırmış, siyasi suçlu durumunda olan ve aranan Ermenilerdi. Bu çeteler aşırı Ermeni milliyetçisi idiler, katı bir Türk düşmanlıkları vardı ve düzenli bir askeri eğitim almamışlardı. Bunlara göre bağımsız Ermenistan'ın kurulabilmesi için Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Türklerin temizlenmesi şarttı.²⁸³

Birinci dünya savaşının başlangıcında Ermenilere büyük önem veren, onlardan gönüllü alayları oluşturan Rusya, Doğu Anadolu'da ilerledikçe Ermenilere karşı güvensizlik duymaya başladı. 1915 yılının ilk aylarından itibaren Rus üst düzey komutanlarından gelen raporlar, Ermenileri kanunsuzluk ve yağmacılıkla suçluyordu.²⁸⁴

Rus komutanları bile bu Ermenilerin taşkınlıklarını önleyemiyorlardı. Van kıtaları komutanı General Nikolayev 1 Temmuz 1915'te Kafkas Orduları Komutanı'na gönderdiği telgrafında, Ermeni gönüllülerinden şikâyet ederek, devamlı yağma hareketinde bulduklarını ve her türlü cinayeti işlemekten zevk aldıklarını, bunların önüne geçmek için Van'da Divan-ı Harp kurulduğunu, disiplin birlikleri teşkil edildiğini ve artık gönüllü birlikler alınmamasını istedi.²⁸⁵

Çarlık Kafkas Orduları Karargahına bağlı askeri mahkemede görülen bir dava bu olayların boyutlarını göstermektedir. 3'üncü ve 4'üncü Ermeni Gönüllü Birliklerine bağlı Ermeni gönüllülerden Martisro Akopov, Karnik, Babinyants, Maksud Cezmeciyen, Seno Arutunyan, Kerob Manukov, Ayk Ohanyan, Sahak Olikyan ve Karapet Cemkoçyan'ın yargılandıkları davanın karar metni şu şekildedir;

'Azerbaycan-Van Birliğine bağlı Kolordu Mahkemesi, 1916 yılı 10 Eylül günü, gereken heyet toplanarak, 3'üncü ve 4'üncü Ermeni Gönüllü Birliklerine bağlı Ermeni gönüllülerden

²⁸² Haluk Selvi, *'Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Ermeni Politikaları'*, 2003 Dergisi, Nisan 2005.

²⁸³ **A.g.m.**

²⁸⁴ Muammer Demirel, *'Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri'*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996, s.70-71.

²⁸⁵ Azmi Süslü, *'Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim'*, Ankara, 1987, s. 27'den aktaran: Haluk Selvi, **a.g.m.**

sanıklar Seno Arutunyan, Hay Ohanyan ve diğerlerinden oluşan toplam sekiz kişiyle ilgili davayı görerek; onları Kürt kadın ve kızlara tecavüz, 26 kadın ve çocuğa kasıtlı olarak işkence etme ve ölümcül yaralayarak öldürme konusunda suçlu bularak, adı geçen sanıkların tümünün asılarak idam edilmelerine ve tüm imtiyazlarının alınmasına karar verdi. ²⁸⁶

Rus Orduları Kafkas Cephesi Başkumandanı Prjevalski'nin, Tiflis'teki Askeri Genel Valisi'ne gönderdiği telgrafta ise Rusya'dan gelen Ermeni göçmenlerin yakın zaman içerisinde Türk katliamı yapmaya hazırlandıkları belirtilmekte, Ermeniler tarafından böyle bir hareketin gerçekleşmesine izin vermemek için gerekli önlemlerin alınması emredilmektedir.²⁸⁷ Ayrıca önemli bir kısmı Rus tebaasına ait Ermeni göçmen ailelerinin kitlesel olarak cephe gerisinden gelerek Pasin Ovası köylerine yerleştirildiği ve bunların Türk kökenli ahalinin konutlarını, askeri birliklere ayrılan konutları ve aynı zamanda ekin alanlarını yerli Türk ahaliyi kovarak keyfi şekilde işgal ettikleri Çarlık raporlarına yansımıştır.²⁸⁸

12 Ocak 1915 tarihli Askeri Vali Podgurski'nin Sarıkamış, Oltu, Kağızman Bölgeleri komutanlarına gönderdiği telgraf ise şöyledir;

“Hıristiyan nüfus tarafından Müslümanlara karşı girişilen yağmanın ve çapulculuğun önlenmesi için her türlü kararlı önlemi alın. Ağır cezalarla korkutarak askeri mahkemeye verileceklerini bildirin; tutuklayınız, silahsızlandırınız, suçluları mahkemeye veriniz. Aşağı rütbelileri birliklerine teslim ediniz. Gelişmelerini bana bildirin. ²⁸⁹

Rus Kafkas Orduları Komutanı Odişelidze'nin aşağıdaki telgrafı da Osmanlı Devleti'nin karşısında savaşan bir ordunun komutanının tanıklığı olması bakımından önemlidir. Rus orduları geri çekilirken Ermeni birlikleri kitlesel vahşiliklere girişmişlerdir;

“Hâlihazırda Türk birliklerine karşı konuşlanmış olan Ermeni birlikleri, hatta eşkıya Kürt çetelerine karşı bile tamamen yeteneksiz, düzenli Türk birliklerine karşı kesinlikle dirençsiz, askeri emirleri ise aynen buralardan ayrılmış olan Rus birlikleri gibi yerine getirmemektedir: Bu birlikler hızla bozulmaktadır, kadınlar ve çocuklar dahil silahsız Türk halkına yönelik kitlesel vahşiliklerinin fiilen cezasız kalması bu durumu çok etkilemektedir. (...) Eğer ordu birlikleri ile 12.000'lik Ermeni halkı, çekilen Rus devrimci birliklerinin çölleştirdiği bu yolla geriye doğru hareket etmek zorunda kalırlarsa, açlıktan vahşileşirler ve bu durumda çevre

²⁸⁶ Mehmet Bora Perinçek, *“Sovyet Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri (1915-1923)”*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s.55.

²⁸⁷ A.g.e., s.56

²⁸⁸ A.g.e., s.56

²⁸⁹ A.g.e., s.57.

*halkının neler yaşayacağını ve ordunun kendi durumunun nasıl olabileceğini kestirmek zordur.*²⁹⁰

Ermeniler'in yaptığı katliamlar Tanin Gazetesi'nin 13 Mart 1918 tarihli nüshasında şu şekilde yer alıyordu:

*'... Rusya ile mütareke akdedildiği günden ve Rusya'nın muhtelif aksamına mensup Rus askerleri, Şarki Anadolu'da işgal ettikleri araziyi birer birer bırakıp çekilmeye başladıktan beri, Şarki Anadolu vilayetlerimizde Rus askeri kıyafetine giren ve Rus askerlerinin bırakıp gittikleri esliha ve mühimmatı elde eden Ermeni çeteleri, umumi bir sistem dahilinde pek feci' mezalim ika'ına girişmişlerdir. Bu mezalim içinde nev'i vardır: köyleri kamilen tahrip etmek, çoluk-çocuk, kadın-erkek, ihtiyar rast geldikleri insanları en feci' suretlerle katl eylemek, yahut bunları sürülerle toplayıp, öteye beriye doldurarak ateşle yakmak, çocukları benzine buladıktan sonra ateşe vermek, hetk-i urz, gasb-ı mal, hülasa katl ve tahrip namına ne kadar fecayi' ve mezalim varsa hiçbir şey ihmal edilmemiştir... Her şey isbat ediyor ki, Şarki Anadolu vilayetlerimizde yaşayan Müslümanlar, en müfteris bir hırs ve kin ile galeyan eden Ermeni çetelerinin şu birkaç hafta zarfında taşıp kuduran zulümleri altında pek feci' günler geçirmişler ve pek kanlı akıbetlere uğramışlardır...'*²⁹¹

Rusya'da meydana gelen 1917 ihtilali sonunda, Kafkaslarda oluşan boşluğun etkisiyle, Ermeni, Gürcü ve Azeri'ler 14 Kasım 1917 tarihinde merkezi Tiflis olan Maveray-ı Kafkas Hükümeti'ni kurdular. Bu hükümet kendisini Rusya'nın bir parçası sayıyordu ve hükümeti oluşturan milletler arasında da bir görüş birliği yoktu. Gürcüler, Ermeniler ve Azeriler her biri milli teşkilatlarını kurmuş ve milli amaçlarını gerçekleştirme yolunu tutmuşlardı. Ermeni'ler ve Gürcü'ler kısa süre içerisinde askeri teşkilatlarını tamamlama fırsatı buldular. Zira onlara hem Sovyet idareciler hem de İtilaf Devletleri yardımcı olmaya başlamışlardı.²⁹²

Rusya'da ihtilali başarıyla sona erdiren Bolşevikler, ihtilalin ertesi günü 26 Ekim 1917'de "Barış Bildirgesi" yayınladılar. Buna göre, savaştan bütün devletler hemen savaşa son vermeli, mütareke akdetmeli, hiçbir arazi parçası ilhak etmeksizin ve savaş tazminatı ödemeksizin, demokratik ve adil bir barış akdetmeliydiler.²⁹³

Rusya'nın savaştan çekilmesinden sonra, Rus askerlerinin kıtalarını terk ederek cepheyi boşaltmaları üzerine, yeni Sovyet makamları, Rus işgali altındaki bölgede derhal bir Ermeni

²⁹⁰ A.g.e., s.57

²⁹¹ Haluk Selvi, a.g.m.

²⁹² İzzet Öztoprak, "Maveray-ı Kafkas Hükümeti", Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, I, Ankara, 2003, sf: 127-128.'den aktaran: a.g.m.

²⁹³ A.g.m.

milisi teşkiline giriştiler. Rus Kafkas ordusu komutanı General Przhevalski, Aralık 1917'de Ermeni Kolordusunun kurulmasını sağladı. Kolordunun komutanlığına, Rus-Japon savaşında ve Birinci dünya savaşında büyük yararlılıklar gösteren Rus ordusu generallerinden Tovmas Nazerbekyan getirildi.²⁹⁴

Ocak 1918 sonunda Nazarbekyan'ın tümenleri, Erivan'dan Van ve Erzincan'a kadar olan bölgelerin belli başlı askeri menzil noktalarını işgal ettiler. Tümenlerden ayrı olarak Osmanlı Ermenileri'nin oluşturduğu çeteler Van, Erzincan ve Erzurum civarında toplanarak büyük gruplar oluşturdular. Ermeni kuvvetlerine, Rus ordusunun depolarında bulunan yiyecek, cephane stokları, haberleşme ve ulaşım malzemeleri ile sıhhiye araçları verilmişti. Bu sıralarda Rus ordu karargahı da, Erzincan'dan Erzurum'a nakledilmiş, Kafkas Cephesi Rus orduları komutanlığına da Yudeniç'ten sonra General Przhevalski getirilmiştir. Özellikle Rus ordugahının yerinin değiştirilmesinden sonra, Erzincan ve çevresindeki Ermeniler, bölgedeki Müslümanları katletmeye başlamışlardır.²⁹⁵

15 Aralık'ta Erzincan-Refahiye yolu üzerinde her iki taraf hatları arasında Türk ve Rus delegelerinin buluşup Erzincan'da görüşme yapmaları karara bağlandı. Bunun üzerine Erzincan'da, 3. Ordu Kurmay Başkanı Kurmay Albay Ömer Lütfü Bey'in başkanlığında bir heyet ile Rus heyeti arasında üç gün süren görüşmeler sonunda 18 Aralık'ta 14 maddelik Erzincan Mütarekesi imzalandı. Böylece Kafkas Cephesi'nde savaş sona ermekteydi.²⁹⁶

Erzincan Mütarekesi'nden sonra barış görüşmeleri 9 Ocak 1918 tarihinde Brest-Litovsk'ta başladı. Görüşmeler 3 Mart 1918'de imzalanan anlaşma ile sona erdi. Barış ile birlikte, İttifak Devletleri ile Rusya arasındaki savaş resmen sona erdi. Osmanlı Devleti bu barış ile 1877-78 harbinde Ruslara bıraktığı Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum)'u elde etmişti.²⁹⁷

Brest-Litovsk, Kafkasya'da önemli bazı siyasi gelişmelerin başlangıç noktası oldu. Bu barışın etkisiyle, 1918 baharında önemli siyasi ve askeri gelişmelere sahne olan Kafkasya, tüm Avrupa ülkelerinin ilgisini çekmeye başladı ve bu ilgi gün geçtikçe bir çıkar kavgasına dönüştü. Osmanlı Devleti ise, Kafkasya ile olan tarihi ve kültürel bağlarını koparmak istemiyor, bu yüzden Kafkasya'daki olayları yakından takip ederek yönlendirmek istiyordu.²⁹⁸

²⁹⁴ Recep Karacakaya, '*Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*', 1. Baskı, Nisan 2005, İstanbul, s.275-276.

²⁹⁵ **A.g.e.**, s.276.

²⁹⁶ Adnan Sofuoğlu, '*Genel Hatlarıyla Birinci Dünya Savaşında Erzincan'ın İşgali ve Ermeni Mezalimi*', Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Sayı:1, 2005.

²⁹⁷ Haluk Selvi, **a.g.m.**

²⁹⁸ **A.g.m.**

Vehip Paşa, Ermenilerin Doğu Anadolu bölgesinde yaptıkları katliamla ilgili eline ulaşan bilgilerin de yer aldığı bir telgrafı Rus Orduları Başkomutanı General Perjovalski'ye 29 Ocak 1919'da göndererek Ermenilerin yaptıklarının insanlık adına durdurulmasını istiyordu.²⁹⁹ Bütün uyarılara rağmen Rus Generali Odişelidze, Vehip Paşa'nın katliamlarla ilgili telgraflarını abartılı bulduğunu bildiriyor ve işin sorumluluğundan kurtulmaya çalışıyordu. 6 Şubat'ta ise gönderdiği bir telgrafında, Erzincan'da meydana gelen olaylardan üzüntü duyduğunu ve suçlular hakkında en şiddetli cezayı uygulayacağını bildiriyordu.³⁰⁰

Vehip Paşa'nın Ermeni katliamlarının durdurulması için General Przhevalski ve General Odişelidze'ye gönderdiği telgraflardan olumlu bir sonuç alınmamış, Ruslar'dan sadece oyalayıcı nitelikte cevaplar gelmişti. 10 Şubat 1918'de Brest-Litovsk'taki müzakereler, Almanların taleplerinin Ruslarca kabul edilmemesi üzerine kesilmişti. Bu durum karşısında Rus işgali altındaki bölgenin ancak askeri kuvvetlerle kurtarılacağına inanan Enver Paşa, bu konuda Vehip Paşa'ya gerekli talimatları göndermişti. Vehip Paşa 12 Şubat'ta Erzincan Mütarekesi ile tespit edilen hattı aşarak, Erzurum istikametinde ilerlemeye başladı. 13 Şubat'ta Erzincan, 12 Mart'ta Erzurum geri alındı. Erzurum alındıktan sonra Ermeni çetelerini takip eden Osmanlı birlikleri, 13 Mart'ta Hasankaleyi kurtarmışlardır.³⁰¹

Ermeni gönüllü birliklerinin en önemli liderlerinden Antranik, İngiliz desteğine güvendiğinden Şubat İhtilali sonrasında 29 Mayıs 1917'de Tiflis'teki Amerikan Temsilcisi Willoughby Smith ile görüşmüştü. Smith, Antranik'e Rus İhtilalinin başarısı durumunda Erzurum ve Bitlis'i nasıl elde tutacağını sormuştu. Antranik, Kıbrıs'tan İskenderun'a çıkacak İngiliz birliklerinin doğuya ilerlemesini, Müttefiklerin Türkiye Ermenilerinden oluşan bir birlik kurmalarını teklif etmiş, böylece Türklerin iki güç arasında ezileceklerini planlamıştı. Smith, Antranik'in teklifini Moskova'da bulunan Rus, Fransız ve İngiliz askeri ataşelerine anlattı. Antranik'in planı onaylandı. Ruslar erzak ve elbise vermeyi, İngilizler ve Amerikalılar para yardımında bulunmayı ve Ermeni askerlerinin ailelerini koruyacaklarını taahhüt ettiler. Ayrıca Ruslar Antranik'e madalyalar ve generallik rütbesi verdiler. Londra'da bulunan ve Ermenileri uluslararası alanda temsil eden Bogos Nubar Paşa da Antranik'e gönderdiği telgrafla, bütün güçleriyle Van, Bitlis ve Erzurum'u savunması gerektiğini ve maddi desteği garanti ettiğini bildirdi. Rus hükümeti Taşnakları aşarak direkt olarak Antranik ile görüşmeye başladı.³⁰² Bu durum Taşnak idarecilerini rahatsız etti. Böylece Ermeni çeteleri ile Erivan

²⁹⁹ A.g.m.

³⁰⁰ A.g.m.

³⁰¹ Muammer Demirel, *“Birinci Dünya Harbinde Erzurum...”*, s.77-79.

³⁰² Haluk Selvi, a.g.m.

idarecilerinin arası açılmaya başlıyordu. Bu problem Batum Antlaşması ile daha açık bir şekil alacaktır. Çünkü çeteler Batum Antlaşması hükümlerini kabul etmeyeceklerdi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Bakanlar Kuruluna milli hudutlar içerisinde bulunan, ancak mütareke hükümlerine uyularak, boşaltılan Kars, Artvin ve Ardahan'ın tekrar geri alınması konusunda yetki vermişti. Şark Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın 30 Mayıs ve 4 Haziran 1920 tarihli raporlarında da belirttiği üzere, Ermeniler ilk fırsatta Erzurum'u dahi ellerine geçirmek için teşebbüslerde bulunacakları, Ermeni ordusuna karşı hakim ve müsait bir vaziyet almanın zorunluluğu, Brest-Litovsk ve Batum anlaşmaları ile Türkiye'ye bırakılan Elviye-i Selase'yi işgal etmek üzere harekete geçmenin gerekliliğini açıklamış ve hükümetçe de bu durum uygun görülüş, taarruz için 7 Haziranda emir verilmişti. Ancak, Sovyet Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı'nın Ermenistan, İran ve Türkiye sınırlarının tespitinde Rus Sovyet Hükümetinin arabuluculuğu ile meselenin siyasi yollardan çözümünün mümkün olabilmesi üzerine, ordunun taarruzu gecikmişti. Bu gecikme sonucunda, Ermeniler doğu cephesinde, Türk topraklarına ve halkına tecavüze devam ederek Müslüman halkı öldürmeye devam etmiştir. Rusya bu duruma engel olamamıştır.³⁰³

Kafkas Cephesi Osmanlı Ordular Komutanı Ferik Vehip Mehmet Paşanın Rus Kafkas Orduları Başkumandanı Piyade General Perzuvalski Cenaplarına yazmış olduğu mektuptan bir kesit şu şekildedir;

*‘‘Bilhassa Rus Kafkas kolordusu karargahının Erzincan' dan hareketinden sonra Erzincan kasabasıyla civar köylerinde Ermeniler'in mezalimi yalnız تنها yerlerde tesadüf eylediklerini katl etmek, gece bir takım haneleri basarak ahabını öldürmek gibi fecayi' ve şenaat-i münferide halinden çıkararak bazı kur' anın kamilen ihraki, kadınların namusuna tecavüz ve yaktıktan köylerdeki ahalinin katliamı derecesine vardığının kemal-ı teesürle sima-ı devletlerine isalini vazifeden ad eylerim’.*³⁰⁴

Arşiv kayıtlarındaki belgelerde Ermeniler tarafından Türk ve Müslüman halkına yapılmış katliamlar ve işkenceler çok açık bir şekilde gözükmektedir. Üçüncü Ordu Komutanlığı tarafından tutulmuş olan kayıtlarda; 19.05.1918 tarihinde Ahirkelek Ermenileri büyük bir hazırlık yaparak civar Müslüman köylerine tecavüze ve taarruza başlamışlardır. Bu saldırılarda kadın, çocuk demeden herkesi işkence ile öldürmüş, çeşitli organlarını parçalamış, evleri ve yerleşim yerlerini yakıp yıkmışlardır. Avkam, Varavan, Koniya, ve Tok köylerinde

³⁰³ Hülya Yazar, ‘‘Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri’’, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 13, 2002, s. 43.

³⁰⁴ A.g.e., s.44.

de aynı işkenceleri yapmışlardır. Bu işkencelere dayanamayan ve hayatta kalanlar ise kaçmak zorunda kalmıştır. Ermenilerin işledikleri cinayetleri gösteren fotoğraflarla birlikte Erzincan'da bulunan 13'ncü Türkistan Alayına Mensup Yüzbaşı Vekili Kazmir kendi el yazısı ile Ermenilerin Erzincan'da yaptığı zulmü anlatmış, Ermenilerin 800 kadar Türk'ü katlettiğini, zulmün devam ettiğini ve şehri yağmalayıp, yakıp, yıktıklarına bizzat şahit olduğunu bildirmiştir.³⁰⁵

Sonuç olarak Ermeniler, Şark Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa tarafından mağlup edilmişlerdir. 3 Aralık 1920'de Ermenilerle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasında Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Fakat anlaşmadan bir gün sonra, Ermeni toprakları, Rus Kızıldusunun işgaline uğramış ve Erivan'da Sovyet Ermeni Cumhuriyeti Hükümeti kurulmuştur. Bu nedenle, Gümrü antlaşması onaylanamamıştır. Bunun yerine 16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Moskova'da bir antlaşma yapılmış ve bu antlaşma, 27 Mart 1921 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce de onaylanmıştır.³⁰⁶

4.2 Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu

4.2.1 Sevr Antlaşması Sürecinde Ermeni Sorunu

18 Ocak 1919'da Paris'te toplanan Paris Barış Konferansı'na, İttifak Devletleri ile savaşan veya onlara savaş ilan eden 32 devletin 70'e yakın temsilcisi katılmıştır. Paris Barış Konferansında iki Ermeni heyeti bulunmaktaydı. Bunlardan biri İtilaf Devletlerince resmen tanınan Bogos Nubar Paşa'nın bulunduğu Milli Ermeni Heyeti idi. Bu heyet Türkiye Ermenileriyle dünyanın çeşitli ülkelerindeki Ermenileri temsil ediyordu. Diğer heyet ise Avetis Ahoranyan başkanlığındaki 30 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsil ediyordu.³⁰⁷

Bu iki Ermeni heyeti, aralarındaki rekabet ve anlaşmazlığa rağmen Eçmiadzin kilisesinin yönlendirmesiyle tek bir grup gibi hareket ediyorlardı. Bu iki heyetten başka çeşitli ülkelere gelen kırk kadar bağımsız Ermeni heyeti Paris Barış Konferansı'nda yoğun bir lobi faaliyeti içindeydiler. Yüzlerce gazeteci, yazar, senatör, profesör ve eski bakan Ermeni davası lehinde faaliyette bulunuyorlardı. Wilson, Lloyd George ve Clemenceau'nun peşinden hiç ayrılmayan

³⁰⁵ A.g.e., s.44.

³⁰⁶ Ekrem Memiş, ''Ermeniler'in Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk Ermeni İlişkileri'', Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, s.10.

³⁰⁷ Süleyman Beyoğlu, ''Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu'', Gazi Üniversitesi, Akademik Bakış Dergisi, Kış 2008, Cilt 2, Sayı 3, s.126.

Ermeni delegeler devamlı olarak Ermenistan'a borçlu olduğunu, Akdeniz, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında uzanan büyük bir Ermenistan devletinin kurulmasını, Ermenilerin savaş sırasında İtilaf Devletleri'ni desteklediklerini ve galip tarafın yanında savaştıklarını belirterek konferansa katılan devlet adamları üzerinde etkili olmaya çalışıyorlardı.³⁰⁸

Konferansta söz alan Milli Ermeni Heyeti Bogos Nubar, Ermenilerin İtilaf Devletleri ile olan ilişkilerini kabul ederek daha fazla haklar elde etmek için açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamaları Time Dergisi, 30 Ocak 1919 tarihindeki yayınlamıştır. Bogos Nubar'ın konuşması şu şekildedir;

“Maalesef pek az sayıda kişinin bildiği gerçeği açıklayalım: Savaşın başlangıcından beri Ermeniler, her savaş kesiminde Bağlaşıklar safında çarpışmışlardır(...) Ermeniler, Türkiye'den yana geçmeyi öfkeyle reddettikleri günden bu yana fiili olarak savaşan bir taraf olmuşlardır. Gönüllülerimiz Fransız Yabancı Lejyonu mensubu olarak çarpışmış ve onur kazanmıştır. Doğu Lejyonunda 5000 'den çok Ermeni görev yapmış, Suriye ve Filistin'deki Fransız ordusunun yarısından çoğunu oluşturmuş ve General Allenby'nin kesin zaferine katkıda bulunmuştur. Kafkasya'daki Rus ordularında görev yapan 150.000 Ermeni bir yana, Antranik, Nazarbekof ve ötekilerin komutasındaki 50.000 Ermeni gönüllüsü Bağlaşıkların savı için dört yıl süre ile savaşmakla kalmamış, Rusya yıkıldıktan sonra, anlaşma imzalanıncaya kadar Kafkasya'da Türklerin ilerlemesini durduran tek mukavemet gücünü oluşturmuştu. Böylece Almanlarla Türklerin kendi askerlerini başka savaş bölgelerine göndermelerini engellemekle Mezopotamya'daki İngiliz askeri gücüne yardımcı olmuşlardır. Ulusal Ermeni Delegasyonu, tüm bu noktalar dikkate alınarak Ermeni ulusunun savaşan taraflardan biri olarak tanınmasını dilemiştir”.³⁰⁹

7 Mart 1919'da başkan Wilson'un en güvendiği danışmanlarından biri olan Edward M. House, Amerika'nın Ermeni ve İstanbul Mandaları'nı kabul edebileceği sinyallerini veriyordu. Ermenilerin Paris barış konferansındaki isteklerini sonuçsuz bırakmak için Sadrazam Damat Ferid Paşa, 30 Mart tarihinde İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'la görüşerek Osmanlı Devletinin İngiltere'ye tabi olarak Ermenistan'ın, İngiltere'nin arzusu ve diğer büyük devletlerin mutabakatıyla müstakil ve özerk bir cumhuriyet olarak ilan edileceğini vaat ediyordu.³¹⁰

³⁰⁸ A.g.e., sf:126.

³⁰⁹ A.g.e., s.126.

³¹⁰ A.g.e., s.127

17 Haziran 1919'da Osmanlı Devleti temsilcisi olarak Paris barış görüşmelerine katılan Sadrazam Damat Ferid Paşa, toplantıda yaptığı konuşmada; *'senelerden beri ittihat ve Terakki Komitesinin ribka-i tahakkümü altında kalmış olan Türklerin hali, bugün terhibkâr bir Bolşevik terörist idaresi altında bulunan Rusların vaziyetine müşabih olduğundan, biri hakkında ibraz edilen meveddet-i insaniyetkârâne ve hayırhâhâne, diğerinden diriğ edilmemelidir. Biri ihtilalcilerin efalinden me'sul tutulmadıkları halde muhâtab olması muvâfık-ı nısfet olamaz. Nur-ı hakikat bir müddetten beri Avrupa efkârı ammesine nufûz etmeğe başladı, İttihat komitesi aleyhinde Dersaadet'te cereyan eden muazzam dava, devletin en yüksek makamatını işgal etmiş olan rüesa-yı cemiyetin harb ve fecâyii meselelerindeki mes'uliyetlerini izhâr ve irâde eyledi. Bu hâl millet-i Osmaniye'nin beraatidir'* diyerek suçlamaları kabul etmiştir.³¹¹

İstanbul Hükümeti Paris Barış görüşmelerini sürdürürken, diğer yandan da Heyet-i Temsiliye ile yazışmalarda bulunmaktaydı. 2 Ekim 1919'da kurulan Ali Rıza Paşa hükümeti, Sivas kongresinden sonra kurulan Heyet-i Temsiliye ile görüşmelerin gerçekleşebilmesi için öne sürdüğü şartlardan ilki *'İttihatçılıkla münasebet bulunmadığı'*, üçüncüsü ise *'Harp esnasında yapılan her nevi cinayet faillerinin cezayı kanuniyeden kurtulmayacakları'*dir.³¹²

Mustafa Kemal, ilk şarta ilişkin olarak, *'Müslüman olmayan unsurlarla İtilaf hükümetlerinin politik amaçlarla körükledikleri ille de İttihatçılık düşmanlığını gerçekte doğru bulmadığını'* belirtmiş, *'İttihatçılardan kötü yönetim ve yolsuzluklarıyla memleketi yıkıma sürükleyenler çok küçük bir azınlıktır ki, asıl millet ve bizim nazarımızda suçlu olan bunlardır'* diyerek, *'yoksa İttihat ve Terakki üyelerinden olup yansızlığını korumuş, kötülüğe alet olmamış namuslu kimselerin böyle bir suçluluk kuşkusu altında bırakılmasını doğru bulmadığını(...)'* belirtmiştir.³¹³

Bahsedilen diğer şarta ilişkin olarak ise, İstanbul hükümetine verilen cevap ise, *'Savaş sırasındaki kötü yönetimlerin ortaya çıkarılıp cezalandırılması, vatanımızda sorumluluğun büyük ve küçüklere eşit yüklendiğini, kanun döneminin tam yansızlık, adalet ve hak düşüncesiyle başladığını görmek en içten dileğimizdir. Ama biz bunu birçok tartışmalara neden olacak olan, kağıt üzerinde reklam biçiminde yayımlardan çok, bilfiil uygulamalarla dostu düşmana gösterilmesini daha uygun ve yararlı görüyoruz'* şeklindedir.³¹⁴

³¹¹ A.g.e., s.127

³¹² Gazi Mustafa Kemal, *'Nutuk'*, Cilt 3, Vesika 141, s.1079.

³¹³ A.g.e., Vesika 142, s.1080.

³¹⁴ A.g.e., Vesika 142, s.1081.

İstanbul Hükümetinin temsilcileriyle, 20-22 Ekim 1919'da gerçekleştirilen Amasya Mülakatında yapılan ilk üçü açık ve imza edilmiş beş protokolden (Amasya Protokolleri) açık ve imzalı olan ilkinin 4. Maddesi, *“Tehcir dolayısıyla irtikab-ı cürm edenlerin (suç işleyenlerin) kanunen mücazati adlen ve siyaseten elzemdir”* şeklindedir. Açık ve imzalı protokollerin üçüncüsü, toplanacak Meclis-i Mebusanla ilgili seçimlere Anadolu Hareketinin müdahale yetkisi ile ilgilidir ve *“İçtima edecek heyet-i meb'usan meyanında şahsiyetleri İttihatçılığı mesavisıyla alakadar ve tehcir ve taktil mesailiyle ve menafi-i hakikiye-i millet ve memlekete münafi sair mesavi ile lekedar olan kimselerin bulunması caiz olmadığından bu cihete mani olmak için mümkün olan esbaba tevessül edilebilir”* denmiştir. Diğer bir deyişle ilgili madde tehcir ve taktil meselesiyle lekelenen İttihatçıların Meclis-i Mebusan'a seçtirilmemesini öngörmektedir.³¹⁵

İngiliz başbakanı Llyod George, Wilson'a bir mesaj göndererek Londra Konferansında (12 Şubat- 10 Nisan 1920) belirlendiği üzere Amerika'nın Ermeni mandasını kabul etmese bile Ermeni-Türk sınırını uygun bulduğu biçimde yeniden çizmeye davet etti. Bu talep üzerine Başkan Wilson muhtemel büyük Ermenistan'ın sınırını çizdi. Wilson'un sınırları Erzurum başta olmak üzere Erzincan ve Trabzon'u Ermenistan'a bırakıyordu.³¹⁶

Bahsedilen Ermeni heyetleri bu konferansta da isteklerini İtilaf devletlerine benimsetmeyi başardılar. Bu arada Milletler Cemiyeti, Ermeni sorununu görüşerek Ermenilerin himaye isteğinin kabul edilmesinin mümkün olmadığına karar verdi. Amerika'nın Anadolu'ya ilgisi giderek arttı.³¹⁷ Bu arada Erivan ve çevresinde bağımsızlığını ilan eden (30 Mayıs 1918) Ermenistan Cumhuriyeti 19 Ocak 1920 tarihinde İngiltere, Fransa ve İtalya, 23 Nisan 1920 tarihinde Amerika tarafından tanındı. General Harbord başkanlığında Anadolu'da incelemelerde bulunan Amerikan heyetinin verdiği rapor üzerine Amerikan senatosu Ermeni mandasını görüştü. Ermeni mandasını önerisi Amerikan senatosunda 24 Mayıs 1920 tarihinde oylanarak, 23'e karşı 52 oyla reddedildi.³¹⁸

San-Remo toplantısında barış anlaşması metni kesinleştikten sonra Osmanlı Devleti temsilcileri ile 10 Ağustos 1920'de Sevr Barış Antlaşması imzalandı. İtilaf devletleri 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması ile Ermenilere Osmanlı sınırları içerisinde bir devlet kurma hakkı vermişlerdi. Antlaşmanın 88-93 maddelerine göre Doğuda Van, Muş,

³¹⁵ Baskın Oran, **a.g.e.**, s.196.

³¹⁶ Süleyman Beyoğlu, **a.g.m.**, s.128.

³¹⁷ **A.g.m.**, s.128.

³¹⁸ **A.g.m.**, s.128

Bitlis ve Erzincan'dan başlayıp Trabzon'a kadar uzanan bölge Ermenilere verilmişti³¹⁹. Ancak, bu projenin uygulanabilir bir yanı yoktu. Bahsi geçen şehirlerin hiçbirinde çoğunluğu oluşturamayan Ermenilerin devlet kurması imkansız görünüyordu. İngiliz belgelerinin de açıkça ortaya koyduğu gibi ‘‘Müslüman nüfusun yoğun olduğu bu bölgelerde Ermeniler’in dışardan yardım almaksızın bir devlet kurmaları mümkün değildi.’’³²⁰

Antlaşmanın Ermenilerle ilgili bir diğer önemli maddesi de tehcir esnasında işlenen suçlarla ilgiliydi. 230. Maddeye göre, ‘‘Osmanlı Hükümeti, 1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı imparatorluğunun parçası bulunan herhangi bir toprak üzerinde, savaş durumu sırasında işlenen topluca öldürmelerden sorumlu olan ve müttefik devletlerce istenen kişileri kendilerine teslim etmeyi’’ yükümlendi.³²¹

‘‘Çok vakit geçirmeden, Milletler Cemiyeti, sözü edilen topluca öldürmeleri yargılamaya yetkili bir mahkeme kuracak olursa, Müttefik Devletler, yukarda sözü edilen sanıkları bu mahkemeye vermek haklarını saklı tuttular ve Osmanlı Hükümeti bu mahkemeyi tanımayı’’ yükümlendi.³²²

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 7 Haziran 1920 tarihinde çıkarmış olduğu kanunla, ‘‘İstanbul’un işgal tarihi olan 16 Mart 1920’den itibaren Büyük Millet Meclisinin tasvibi haricinde İstanbul’ca akdedilmiş veya edilecek bilumum muahedat (anlaşma) kenelmyekündür (yok hükmündedir)’’ hükmü nedeni ile İstanbul Hükümeti’nin imzalamış olduğu Sevr Antlaşmasını yürürlüğe koymamıştır, böylece tüm Ermeni çabaları sonuçsuz kalmıştır.³²³

³¹⁹ Mustafa Sıtkı Bilgin, ‘‘Lozan Konferansında Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye’nin Karşı Siyaseti’’, Belleten, , Cilt LXIX, Sayı: 254, Nisan 2005, s.7. Antlaşmada doğrudan sözkonusu illerin isimleri geçmemekteydi. Türk-Ermeni sınırını hakem sıfatıyla ABD Başkanı belirleyecekti. Başkan Wilson 22 Kasım 1920’de verdiği kararlarla Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis illerini Ermenistan’a verdi.

³²⁰ A.g.m., s.7

³²¹ Osman Olcay, ‘‘Sevr Andlaşmasına Doğru: Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler’’, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:455, S.B.F Basın ve Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara 1981, s.331

³²² A.g.e., s.335.

³²³ Süleyman Beyoğlu, a.g.m., s.130

4.2.2 Lozan Antlaşması Sürecinde Ermeni Sorunu

İstanbul'un işgaliyle birlikte, bilindiği üzere Mebusan Meclisi basılmış, ileri gelen devlet adamları sürgün edilmiştir. Ankara, tehcir suçlularını cezalandırma girişimlerini, Anadolu hareketine karşı olan bir faaliyet olarak yorumlamaya başlamıştır çünkü Malta'ya hem tehcir sanıkları hem de Anadolu hareketine destek verenler birlikte sürülmüştür.³²⁴

İngilizler tarafından İstanbul'da ve Malta'da tutuklu bulunan kişiler hakkında suç kanıtlarının bulunabilmesi için Osmanlı arşivlerinde geniş çaplı araştırmalar yapılmıştır. Bununla birlikte, ne İstanbul Hükümeti, ne de Malta'daki tutuklular hakkındaki suçlamaları ispat edebilecek nitelikte hiçbir delil mahkemeye sunulamamıştır. Bunun üzerine ABD'den suçlamalara dair ellerindeki bilgilerin mahkemeye gönderilmesi istenmiştir. ABD tarafından da ellerinde tutukluları suçlayabilecek hiçbir belge olmadığı bildirilmiştir. ABD arşiv raporlarında, Washington'daki İngiliz Büyükelçisi R.C. Craigie Lord Curzon'a 13 Temmuz 1921'de çektiği mesajda şunları bildirmektedir,³²⁵

“Malta'da tutuklu bulunan Türkler aleyhine delil olarak kullanılacak hiçbir şey olmadığını bildirmekten üzüntü duyuyorum(...)Söz konusu raporlar, hiçbir şekilde, Türkler hakkında Majesteleri Hükümeti'nin halen elinde bulunan bilgilerin takviyesinde yararlı olabilecek delilleri bile ihtiva eder görünmemektedir”.³²⁶

Malta Sürgünleri hukuken savaş esiri olmamakla birlikte, yapılan muameleler savaş esirlerine yapılanlardan pek farklı olmamıştır. Her ne kadar taraflar arasında 12 Mart 1921'de bir Londra Antlaşması imzalanmışsa da sürgünler sorunu çözümlenememiştir. O günlerde Anadolu'da bulunan başta Yarbay Rawlinson olmak üzere 29 İngiliz tutuklanmıştır. Olaylar karşısında Mustafa Kemal'in kararı kesindir: *“Tevkif edilen arkadaşlarımız iade edilmedikçe elimizdeki İngiliz subaylarını bırakmak caiz değildir.”* Malta Sürgünlerinin kurtarılması için görüşmeler ve yazışmalar aylarca devam etmiştir. Sonunda 29 İngilizlere karşı 122 Türk vatandaşı, 1 Kasım 1921 tarihinde İnebolu'da mübadele edilebilmiştir.³²⁷

Kurtuluş Savaşı, kazanılan başarılar sonucu 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi ile noktalanmış, artık kalıcı barış için çalışmalara başlanmıştır. Ermenilerle ilgili olarak Mudanya Mütarekesi'ne herhangi bir madde konmamıştır. Lozan Barış Konferansı'na davet edilen

³²⁴ Baskın Oran, **a.g.e.**, s.197.

³²⁵ http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_b_sd.birlesim_baslangic?P4=11665&P5=B&page1=10&page2=10, son erişim tarihi: 24.05.2012.

³²⁶ PRO.FO. 13 Temmuz 1921, 371 / 6504 / E.8519 2) Foreign Office, 29 Temmuz 1921. 371 / 6504 / E.8745'den aktaran: http://tr.wikipedia.org/wiki/Malta_Mahkemeleri, son erişim tarihi: 28.05.2012

³²⁷ Ahmet Özdemir, *“Savaş Esirlerinin Milli Mücadeledeki Yeri”*, Ankara Üniversitesi, Atatürk Yolu Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 6, 1990, s.321-322

TBMM heyetine İcra Vekilleri tarafından müzakereler sırasında takip olunacak esaslar hakkındaki on dört maddelik kararların ilk maddesinde “*Şark hududu (Ermeni Yurdu) mevzu bahs olamaz, olursa inkıta-ı müzakere mucib olur*” denilerek, Lozan’da TBMM’nin Ermeni sorunuyla ilgili istek ve baskıların kesinlikle kabul edilmeyeceği belirtilerek anlaşmanın yapılmaması pahasına Ermeni sorunu konusunda kesin bir siyaset tespit edilmiştir. Hatta bu talimatın dokuzuncu maddesinde *ekalliyetlerin* mübadele edilmesi gerektiği belirtilerek, dolaylı olarak Anadolu’da yaşayan Ermeniler içinde mübadelenin esas kabul edilmesi kararlaştırılmıştı.³²⁸

Lozan Konferansı çalışmaları başlarken, Ermeniler, Lozan’da ekalliyetlere ve Ermenilere ait işlerin bir sonuca bağlanması için konferansa *Ermeni Heyeti* olarak kabul edilmelerini istemişler ve çok geniş bir çalışma yapmışlardır. Ermeniler, bir yandan Aharonyan ve Hadisyan öncülüğünde *Ermeni Cumhuriyeti Heyeti* adı ile kurulmuş ve Ermeni Cumhuriyeti’ni temsil eden heyetin, diğer yandan da Noradunkyan ve Leon Paşalıyan liderliğinde *Ermeni Milli Heyeti* adında daha ziyade Taşnak Komiteleri’nin etkisiyle kurulmuş heyetin birlikte hareket ederek, davalarını Lozan Konferansı’nda savunmak istemekteydiler. Sonuçta, bu iki heyet arasında Ermenilere bağlı bütün meselelerde tam bir ittifakla hareket kararı verildi.³²⁹

Bu arada İtilaf Devletleri, Türkiye’den göç eden Ermenileri genellikle ülkelerine kabul etmek istemiyorlardı. Ermeni göçmenlerin göç ve iskanı sorunu Lozan’da masaya getirilmiştir. 2 Şubat 1923 tarihinde İtilaf Devletlerine Ermeni delegasyonu tarafından sunulan muhtırada, 700.000 Ermeni ve 100.000’den fazla yetimin vatansız ve geçimlerini sağlamakta aciz dolaşmakta olduklarını vurgulanarak Ermeni göçmenlere bir yer bulunmasını istiyorlardı. Bu heyetlerin bütün gayretleri Sevr’de elde ettikleri kazanımları Lozan’da kabul ettirmektir. Bu karar sonucu olarak “Müttehit Ermeni Heyeti” isteklerini Lozan Konferansı’na bir muhtıra ile bildirdi.³³⁰

Bu muhtıraya göre;

1- Genel harp esnasında Ermeniler açık olarak müttefiklere karşı vazifelerini ifa etmişler ve bunlar tarafından iyi muharip ve müttefik millet olarak tanınmışlardır.

2- Bu harp, Ermenilerden nisbet kabul etmeyecek derecede kurbanlar almıştır. Türkiye Ermenistanı’nın 2.250.000 Ermenisinden 1.250.000’i katledilmiştir. 700.000’i Kafkasya’ya,

³²⁸Süleyman Beyoğlu, *a.g.m.*, s.130.

³²⁹*A.g.m.*, s.131

³³⁰*A.g.m.*, s.131.

İran'a, Suriye'ye, Yunanistan'a, Balkan Devletleri memleketlerine ve diğer yerlere hicret etmişlerdir. Halihazırda Türkiye Ermenistan'ında köylerde ancak 130.000, İstanbul'da 150.000 Ermeni vardır. Bunlar da daima hicrete hazırdırlar.

3- Menşei çok eski olan Ermeni meselesi 1878 tarihinde Berlin Kongresi ile doğmuş ve beynelmilel bir mahiyet iktisap etmiş nazik meselelerden biridir. Bu meselenin kesin ve nihai olarak halli, Ortadoğu barışı üzerinde etkili olacaktır.

4- Devletler, aleni olarak, Türkiye Ermenistanı'nın istiklalini ilan etmişlerdir. Bu mesele Milletler ittifakı nizamnamesine ve bütün sulh muahedelerine girmiş bulunuyor.

5- Başlıca noktaları esasen Milletler Cemiyetinin birinci ve ikinci toplantılarında müzakere edilerek reye konmuş ve "Milli Ocağın (Ermeni Yurdu)" kurulması oybirliği ile kabul edilmiştir.

Lozan Konferansı'na Türkiye adına katılan İsmet Paşa, Büyük Millet Meclisi'nin bu konu hakkındaki görüşlerini üç madde halinde sunmuştur;

1-Türkiye azınlıklarının kaderinin iyileştirilmesi, her şeyden önce, her türlü yabancı müdahalesinin ve dışarıdan kışkırtmalarda bulunulması olanağının ortadan kaldırılmasına bağlıdır.

2- Bu amaç, ancak ve her şeyden önce, Türk ve Rum halklarının mübadeleleriyle gerçekleştirilebilir.

3- Karşılıklı mübadele tedbirlerinin uygulanması dışında kalacak azınlıkların güvenlikleri ve gelişmeleri için en iyi garantiler, gerek ülke kanunlarının sağlayacağı, gerekse üyeleri Türk vatandaşı olarak bütün görevlerini yerine getiren bütün topluluklara, Türkiye'nin geniş görüşlü politikasının vereceği garantilerdir.

Türk delegesi İsmet Paşa, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin durumunu ve geldikleri noktayı yabancı kaynaklara da atıf yaparak kısaca özetledi. İsmet Paşa 13 Aralık'ta yaptığı konuşmada Türk sınırları içinde bir Ermeni yurdu kurulmasının imkansız olduğunu şöyle açıkladı:

"Türk Milleti azınlıklara medeni alemin kabul ettiği hakları tanır fakat kendi istiklalini kayıd altına koyacak hiçbir yeni teklifi kabul edemez. Azınlıkları kurtarmanın en iyi yolu onları hariçte lekeleyecek münasebetlere tahrik etmemek bu münasebetlerden korumaktır. Bunlar hariçten gelecek bir şefkate dayanmamalıdır. O zaman hepsi sulhden sonra Türk

vatandaşları arasında yaşarlar. Ermeni meselesini maişet vasıtası veya silah diye alarak hariçte çalışan komiteler ortadan kalkarsa iki tarafta yaralarını sararlar. Türkiye’de kalmak isteyen Ermeniler Türk vatandaşlarıyla kardeşçe yaşayabilirler. Ancak Türk toprakları herhangi bir Ermeni yurdu için ne şark vilayetlerinde, ne Kilikya’da, anavatanından ayrılması mümkün yer yoktur. Zaten Türkiye bugün mevcut müstakil Ermeni Cumhuriyeti’yle muahedeler akd etmiştir. Diğer bir Ermenistan’ın vücut bulabileceğini Türkiye hayalinden bile geçirmez’,³³¹

Lozan Antlaşması’nda Ermeniler ile ilgili özel hükümler bulunmamakla birlikte, dolaylı olarak tehcir esnasında işlenen suçlara atfen, 24 Temmuz 1923 tarihli ‘‘Lozan Antlaşması’na Ek Genel Affa İlişkin Bildiri ve Protokol’’de şu ifadeler yer verilmiştir;

Bugünkü tarihli Barış Andlaşmasını imzalayan Devletler, Doğu’da barışı bozmuş olan olayların unutulması isteğinde de birleşmiş olduklarından,

Yetki belgeleri uyarınca davranan, aşağıda imzaları bulunanlar, şu bildiride bulunmak üzere anlaşmaya varmışlardır:

Türk uyruklarından ve karşılıklı olarak, bugünkü tarihli Barış Andlaşmasını imzalayan öteki Devletlerin uyruklarından, 20 Kasım 1922 tarihinden önce, işbu Barış Andlaşması uyarınca Türk kalacak bir toprakta, siyasal ve askerî nitelikte nedenlerle, bu Devletlerin makamlarınca ya da karşılıklı olarak Türk makamlarınca tutuklanmış, kovuşturulmuş ya da hüküm giydirilmiş olabilecek kimseler, genel afftan yararlanacaklar ve, tutuklanmış iseler, uyuğu buldukları Devletlerin makamlarına teslim edileceklerdir. İşgal ordularının bir üyesine karşı ölüm ya da ağır yaralama ile sonuçlanan eylemler işlemiş olanlar dışında, bu hüküm, yukarıda belirtilen tarihten önce işlenmiş adi suçlar yüzünden olsa bile, ve suçlular da Türkiye dışına çıkartılmış bulunsalar bile, yukarıda belirtilen toprağın bir parçasını işgal etmiş olan Devletlerin makamlarınca tutuklanmış, kovuşturulmuş ya da hüküm giydirilmiş Türk uyruklarına da uygulanabilecektir.³³²

Ermenistan Devleti’nin ilk Başbakanı olan Ovanes Kaçaznuni Ermenilerin Lozan’da büyük hayal kırıklığını dile getirmektedir. Kaçaznuni ‘‘Türkiye Ermenistanı’’ düşüncesinin Lozan’da defnedildiğini ifade etmektedir. Bu Ermeniler için gerçekten hüsrarla sonuçlanan bir gelişmeydi.³³³

³³¹ Lozan Barış Konferansı Tutanaklar ve Belgeler, I, Çev. Seha L. Meray, İstanbul 2001, s.183-197.’den aktaran: **a.g.m.**, s.132.

³³² http://www.avim.org.tr/bilgibankasi/tr/index1_2_5.htm#_ftn1, son erişim tarihi: 26.05.2012.

³³³ Süleyman Beyoğlu, **a.g.m.**, s.136.

Lozan Antlaşmasıyla Türkiye açısından Ermeni sorununun çözülmüşken hüsrana uğrayan Ermeniler iddialarının peşini bırakmadılar. Bunun için de şu gerekçeleri öne sürdüler:

1-Lozan Antlaşmasında Ermeniler ve Ermenistan ile ilgili bir maddesi yoktur.

2- Ermenistan Lozan Antlaşması'na taraf değildir.

3- Ermenistan topraklarının büyük bölümünün Türkiye'ye bırakılması ve İtilaf Devletleri tarafından bir Ermeni milli yurdu kurulması teklifini reddetmesi bu antlaşmanın nefsi-i müdafaa ilkesi prensibiyle çelişmektedir.

4- Lozan Antlaşması Sevr konularına yer vermemektedir. İki antlaşmadaki taraflar aynı değildir. Sevr imzacıları uluslararası kurallara aykırı olarak Lozan'a çağrılmamıştır. Bu yüzden Lozan Sevr'in yerini almamıştır.³³⁴

---

³³⁴ A.g.m., s.136-137.

BEŞİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ (1923-1991)

5.1 1923-1965 Arası Dönemde Türk-Ermeni İlişkileri

Türkiye büyük bir dönüşüm geçirdiği Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ermeni sorununa yeterince odaklanamamıştır, ya da imzalanan antlaşmalara (Gümrü, Kars ve Lozan) güvenerek sorunun kapandığı yanılgısına kapılmıştır. Bunda iç sorunlar kadar uluslararası ortamın da önemli bir etkisi vardır. İçeride büyük bir ekonomik bunalım yaşayan ve siyasi yapısını yeniden kurmak gibi devrimsel bir işe girişen genç cumhuriyete göre Ermeniler ile yaşanan sorunlar Ermenistan ile imzalanan antlaşmalar ve sonrasında SSCB ile kurulan dostluk çerçevesinde sona ermişti. Bir başka neden ise ideolojiktir. Yeni devlet eski tartışmaları kaldırabilecek güçte değildir. Ermeni ya da başka bir konunun gündeme gelmesi İttihat Terakki, Osmanlı ve nihayetinde Cumhuriyet'in tartışıldığı ortamlar üretebilirdi. Muhalifler Ermeni sorunu gibi konular üzerinden Cumhuriyet kadrolarına saldırabilirdi. Oysa ki genç Cumhuriyet'in en son ihtiyaç duyabileceği şey, rejim tartışmalarıydı. Bir diğer nokta da, Batılı ülkelerin Avrupa'da ve diğer cephelerde Türkiye'den daha önemli sorunlar ile uğraşıyor olmaları ve Ermeni sorununu dış politikalarında, en azından o dönem için, araç olarak görmemeleridir. İngiltere ve Fransa Avrupa dengeleri ile uğraşırken SSCB Çarlık Rusyasının ileri karakolu olarak gördüğü Ermeniler için Türkiye ile ilişkilerini bozmak istemiyordu. ABD ise Türkiye karşıtı bir çok Ermeni ve dini grubu barındırmasına karşın Ermeni sorununu ilişkilerde merkezi bir yere koymaktan kaçınıyordu. Bunda Türkiye ile ilişkilerin ikincil düzeyde kalmasının yanında Amerikan şirketlerinin ticari çıkarlarına zarar vermemek ve ABD Büyükelçisi Bristol'un yaklaşımının da büyük rolü vardı.³³⁵

5.1.1 Diasporanın Türkiye Karşıtı Çalışmaları

Ermenistan'da Taşnak yönetiminin sona erip, yerine Sovyet yönetiminin gelmesi önemli bir dönüm noktasıdır. Bundan sonra Ermeniler "Sovyet yanlısı" ve "Sovyet karşıtları" olarak iki keskin gruba ayrılacaklardır. Sovyet yanlıları Ermenistan'ın Ruslar ile işbirliği yaparak tarihi büyük Ermenistan'ı kurabileceğini ve ulusal çıkarlara bu yolla ulaşılabileceğini savunurken, Taşnaklar Sovyet yönetimini bir tür işgal olarak görmüştür. Taşnaklar'a göre

³³⁵ Sedat Laçiner, "Türkler ve Ermeniler, Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması", Ankara Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 2005, s.25-26.

Ermenistan SSCB ve Türkiye'nin işgali altındadır ve bu toprakların her iki devletin işgalinden de kurtarılması şarttır.³³⁶

Özellikle Taşnaklar'ın Ermenistan dışına çıkmak zorunda kalmaları diaspora Ermenilerini daha fazla siyasileştirmiştir. Taşnaklar 1924 yılına kadar Fransa'da bir sürgün hükümeti oluşturdular. Fransa'nın yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni tanimasından sonra, Taşnaklar bu sürgün hükümetini bir heyet haline dönüştürerek 1965 yılına kadar devam ettirdiler. Sovyet Ermenistanı, Taşnaklar'a göre bağımsız Ermenistan'ın sona erdirilerek, işgal döneminin başlaması anlamına geliyordu. Taşnaklar'ın Bolşevikler'e en büyük kızgınlığı ise Doğu Anadolu'daki "Ermeni toprakları"nın Türkler'e bırakılmasından kaynaklanıyordu. Taşnaklar'a göre Ruslar, Türkler ile yaptıkları stratejik işbirliğinde kurban olarak Ermeniler'i seçmişlerdi ve Türk-Sovyet sınırı Türklere Ermeni toprakları verilerek çizilmişti. Aynı şekilde Nahçıvan ve Karabağın Azerbaycan'a SSCB döneminde de bağlı kalması Taşnak Ermenilerini adeta çileden çıkarmıştır. Bu ve benzeri "deliller" Taşnaklar'a göre Sovyetler'in Ermeni davasına hizmet etmediğini, aksine tam tersine çalıştığını kanıtlamaktadır. Taşnaklar bir yandan Sovyetler ile çatışıp, bir gün Ermenistan'a dönme ve Bolşevikler ile hesaplaşma planları yapar iken yıllar hızla geçmiş ve Taşnaklar da diasporanın artık geçici bir yer olmadığını anlamaya başlamışlardır.³³⁷

1920'lerden itibaren Ruslar, "Ermeni davası" nı bir koz olarak ellerinde tutmuşlardır. Diğer bir ifadeyle Çarlık Rusyası yıkılıp yerine Sovyetler Birliği kurulmuş olsa da ideoloji jeopolitik çekişmesinde zamanla taşlar yerine oturmuş ve SSCB tıpkı eski Rusya'nın reflekslerini vermeye başlamıştır. Bu çerçevede Stalin Sovyetler Birliği'ne "küs" olan muhalifleri elimine etmenin yollarını aramıştır. Bu stratejiden ilk beklenti, içerideki Ermeniler arasında Moskova'ya olan direnci kırmaktır. İkinci olarak tüm dünyaya yayılmış olan Ermeniler, Sovyetler'e önemli bir stratejik üstünlük sağlayacaktır. Özellikle istihbarat alanında tüm dünyaya yayılmış olan Ermeniler, Sovyetler'e önemli bir katkı sağlayacaktır.³³⁸

Bu çerçevede daha 1920'lerde SSCB Ermeniler'i "vatana dönüş" programı çerçevesinde Ermenistan'a dönmeye çağırmıştır. Bu çağrı başta Türkiye'dekiler olmak üzere Yunanistan, Irak, Fransa, ABD gibi birbirinden çok farklı ülkelerde yankı bulmuş ve 28.000 kadar Ermeni Sovyet Ermenistan'ına göç etmişlerdir. Hatta bu "vatana dönüş" projesi için Milletler Cemiyeti'nden (MC) de finansal yardım istenmiş ve bu konuda Cemiyet üzerinde önemli bir

³³⁶ A.g.e., s.28.

³³⁷ A.g.e., s.28-29

³³⁸ A.g.e., s.30.

lobi faaliyetinde bulunulmuştur. Bu çalışmalarda Norveçli MC Mülteciler Yüksek Komiseri Fridtjof Nansen'in de büyük payı olmuştur.³³⁹ MC'den yardım alınamamışsa da diaspora yardım teşkilatlarının çabaları ve diğer kaynaklarının da katkısıyla 1929-1937 arasında 16.000 kadar Ermeni daha Ermenistan'a dönmüştür.³⁴⁰

Bu süreç sonucunda 1930'lu yıllar boyunca Taşnaklar'ın diasporadaki etkisi aşınırken Sovyet yanlısı örgütlerin sayısında ciddi bir artış olmuştur. Bu durum Taşnaklar'ı daha radikal olmaya itmiş, ancak yine fatura Sovyetler'den çok Osmanlı dönemine çıkarılmıştır. Taraflar kendilerinin Ermeni davasına daha çok ispat etme çabası içinde hayali bir düşmana, yani "kendilerini yok etmek isteyen barbar Türkler" i hedef tahtasına koymuşlardır. Bir taraf Ermeni milliyetçiliğini körüklerken diğer taraf bunun altında kalmamak için çaba sarfetmiştir. Diaspora ortamı bu rekabeti daha da kızıştırarak Ermeni kimliğinin oluşumunda Türk karşıtlığını adeta kemikleştirmiştir. Türk karşıtlığının yanında her iki tarafın vurguladığı ikinci nokta da "kayıp topraklar" konusudur. Başta Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmı, Kilikya, Doğu Karadeniz'in bir bölümü, Nahçıvan, Karabağ ve Cevahiti (Büyük Ermenistan) olmak üzere tarihi Ermenistan olarak adlandırdıkları bölgeleri kendilerinin alabileceğini iddia eden bu iki grup Ermeni ulusuna gerçekleştirilmesi oldukça güç bir hedef de vermişlerdir.

7 Haziran 1945 Molotov, Türkiye'nin Moskova büyükelçisi Selim Sarper'e "Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'den bir buçuk milyon civarında Ermeni'nin sürüldüğünü ve bunların tekrar anavatanlarına dönmelerinde kendilerine yurt olarak verilmek üzere, daha önce Ermenilere ait olduğunu iddia ettiği Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistan'a iade edilmesi" şeklinde bir istekte bulunmuştur.³⁴¹ Bu istek Türkiye üzerinde kısa süreli şok etkisi yapsa da pek de sürpriz olmadı. Bu olayla eşzamanlı olarak ABD, Ortadoğu, ve Balkanlarda yaşayan Ermenilerin anavatan olarak kabul ettikleri Sovyet Ermenistanı'na dönmelerini sağlayabilmek için Ermeni Diaspora organizasyonları hummalı bir faaliyet içine girdiler. Beklentileri, savaştan sonra oluşturulacak yeni dünya düzeninde büyük devlet liderlerinden Türkiye aleyhine kazanımlar elde etmek ve Sevr'de çizilen Ermenistan sınırları çerçevesinde genişleyebilmektir. Zamanın siyasal konjonktürü de bu beklentilerine cevap verebilecek durumda idi. Türkiye'nin savaşta tarafsız kalmasına karşılık, Ermeniler'in Müttefiklere açık

³³⁹ A.g.e., s.30.

³⁴⁰ A.g.e., s.30.

³⁴¹ PRO FO 371/48773, R 11214/4476/44, Foreign Office to Halifax (British Ambassador to Washington), no. 46 Intel, 14 Haziran 1945. FRUS,'tan aktaran: Süleyman Seydi, "**Sovyetler Birliği'nin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatan Dönüş Projesi**", Ermeni Araştırmaları, Sayı:8, Kış 2003. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=140>, son erişim tarihi: 30.05.2012.

destek vermiş olmalarını büyük avantaj görmelerinin yanında, Sevr antlaşmasına hayatiyet kazandırma konusunda batılı devletlerin kendilerine borçlu olduklarına inanıyorlardı.³⁴²

Sovyetler'in talepleri kabul edilmemiş olsa da bu talepler Ermenistan'da, Sovyetler'in izin verdiği ölçüde, milliyetçilik akımlarının güçlenmesine neden olmuştur. Bazı kaynaklara göre Sovyet Devlet Başkanlığı'na kadar yükselen Politbüro üyesi Anastas Mikoyan Ermeni milliyetçiliğinin canlanmasında etkin bir rol oynamıştır. Diğer yandan Sovyetler, ellili yılların sonunda, muhtemelen Türkiye'nin Suriye ile yaşadığı kriz ve daha sonraları da Türkiye'nin U2 Amerikan casus uçaklarının uçuşuna izin vermesinin etkisiyle, o zamana kadar yasaklanmış olan Taşnakların faaliyetlerine bir ölçüde müsamaha etmişlerdir; bu da milliyetçi akımları güçlendirmiştir.³⁴³

Diğer yandan, Stalin'in "Ermeni kartı" nı kullanma girişimi sadece resmi temaslar ile sınırlı kalmamış ve eş zamanlı olarak talepler kitleleştirilmeye çalışılmıştır: 1945'te Potsdam Konferansı (17 Temmuz-2Ağustos) devam ederken, Eçmiadzin'de (Sovyet Ermenistanı) yapılan dini bir toplantıda Türk toprakları üzerinde Rusya'nın hak talep etmesi desteklenmiş, Moskova'ya bir de telgraf çekilmiştir. Söz konusu telgrafta "Ermeni milletinin uğradığı haksızlığın Sovyetler Birliği tarafından tamir edilmesi" istenmiştir.³⁴⁴

İkinci dünya savaşı sonrasında Taşnak Partisi, savaş sonu görüşmelerinden çıkar sağlamak amacıyla, ABD Başkanı Truman'a 23 Eylül 1944'te bir telgraf göndermiş, 28 Mayıs 1945'te de Mısırda bulunan Ermenistan Cumhuriyeti eski Başbakanı, Churchill, Truman ve Stalin'e telgraf göndermiş, benzer biçimde 29 Mayıs 1945'te de Ermeni Göçmenleri Merkez Komitesi, A. Çorbacıyan ve H. Samuel imzalarıyla dört büyük devlete memorandum sunmuştur.³⁴⁵ Bu telgraflarda Ermeniler, Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistanı'na devredilmesini, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dışında yaşayan bir buçuk milyon Ermeninin anavatanlarına dönmeleri için gerekli kolaylığın sağlanmasını istemişlerdir.³⁴⁶

Bu anlamda Temmuz 1945 sonunda Romanya'da, Ermeni mültecilerin yaptığı toplantı sonunda, Ermeni asıllı olup Sovyet Elçiliği'nde Basın ve Propaganda Başkanı olan ve Romanya'daki Ermeni cemaatinin faaliyetleri ile ilgilenen Dangoulov tarafından önerilen *"Türkiye tarafından işgal edilen Ermeni topraklarını Sovyet Ermenistanı'na ilhak etme*

³⁴² **A.g.m.**

³⁴³ http://www.avim.org.tr/bilgibankasi/tr/index1_1_3.htm, son erişim tarihi: 30.05.2012.

³⁴⁴ Sedat Laçiner, **a.g.e.**, s.36.

³⁴⁵ Berna Türkdoğan, *"Türk-Ermeni İlişkileri (Tehcirden Günümüze)"*, Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilimdalı, Doktora Tezi, Ankara 2006, s.178.

³⁴⁶ Süleyman Seydi, **a.g.m.**

zamanı gelmiştir'' şeklinde teklifi kabul gördü. Bunun için onlar da Stalin, Truman ve Atleeye başvurarak kendilerine yardım etmelerini istediler.³⁴⁷

İngiliz resmi belgelerine göre, 1000 kadar Ermeni de Türkiye'den Sovyet Ermenistanı'na göç etmiştir. Anavatana dönüş kampanyası çerçevesinde tüm dünya Ermenileri Sovyet Ermenistanı'na davet edilmişlerdir. Avrupa, Ortadoğu, ABD ve Türkiye'deki Ermeniler'e yapılan çağrılarda Ermenilerin vatanlarının Ermenistan'da olduğu, ileride Türkiye'deki 'Ermeni vilayetleri'nin de katılımıyla bu 'vatan'ın büyüyeceği savı işlenmiştir. Kampanya çerçevesinde, 1946-1948 yılları arasında 100.000 kadar Ermeninin Sovyet Ermenistan'ına göç ettiği tahmin edilmektedir.³⁴⁸

İngiliz Hükümeti, Ermeniler'in anavatana dönüş projesine başlamasının, Türkiye'nin Batı ile olan ilişkilerini geliştirmek için ciddi çabalar sarfettiği ve bunda da önemli mesafeler almaya başladığı döneme denk gelmesini anlamlı buldu. İngiliz Dışişleri'nde Türkiye masasında görevli Mc Dermott İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson'a gönderdiği telgrafta, bu projenin arkasında Moskova'nın bulunduğunu belirtti. Bu telgrafında Mc Dermott, Sovyetlerin amacının, Ermeni kampanyasının uzun vadede Türkiye'yi Sovyet etki alanına almak olduğunu ve bunun için de Moskova'nın Türk-İngiliz Anlaşması'nın ortadan kalkmasını istediğini söyledi.³⁴⁹

Bu konuda İngiltere'nin Washington Büyükelçisi Wright ise, *'Nostalgik bir Ermeni siyonizmi için Ağrı Dağına yapılan yatırımın rasyonelliği tartışma götürür. Tartışma götürmeyen gerçek ise, Sovyetlerin hem boğazlardan hem de Basra Körfezi'nden sıcak denize inmek için bu olayları desteklediğidir''* diyerek bu kampanyadan duyduğu endişeyi dile getiriyordu.³⁵⁰ Asıl endişe verici olan ise diasporada yaşayan Ermenilerin, Türk devletinden toprak kopararak Moskova'ya stratejik üstünlük sağlamaktan öte bir amacı olmayan Rus isteklerinin masumiyetine inanmalarıydı.³⁵¹ Bu tehlikeye işaret eden İngiliz Dışişleri Bakanlığı bütün başkentlerdeki diplomatlarına, Sovyet yanlısı politika takip eden hiç bir Ermeni teşkilatı ile diyalog kurmamaları yönünde uyardı.³⁵² Bu politikanın bir parçası olarak da, İngiliz hükümeti Irak'taki İngiliz yetkililerine, kendi kontrolü altındaki bölgelerden

³⁴⁷ **A.g.m.**

³⁴⁸ Sedat Laçiner, **a.g.e.**, s.40.

³⁴⁹ Süleyman Seydi, **a.g.m.**

³⁵⁰ **A.g.m.**

³⁵¹ **A.g.m.**

³⁵² **A.g.m.**

Ermenistan'a göç için müracaat eden Ermenilerin işlerini zorlaştırmaları için gerekeni yapmalarını emretti.³⁵³

Benzer yaklaşımı Amerikan askeri ve sivil otoriteleri de sergilemeye başladılar. Amiral Leahy, Dışişleri Bakanı James Byrnes'a yazdığı mektupta, Sovyetlerin Ermeni halkı için Türkiye'den talep ettiği toprağın daha ziyade Moskova'nın Orta Doğu ve Doğu Akdenize ulaşma isteklerinin manifestosunu oluşturduğunu belirtti. Bu anlamda Sovyet politikasının asıl amacı Orta Doğu petrollerine ulaşmak için bir atlama tahtasına ihtiyacı olduğunu ve bunun için de Ermenilere vatan arama bahanesiyle bölgede kendi politik emellerini gerçekleştirmeye çalıştığının altını çizdi. Moskova'nın bu politikası sadece İngiliz çıkarlarını değil dünya gücü olan Amerika'nın da çıkarlarını tehdit etmekteydi. Ermeni taleplerini de bu çerçevede algılayan Amerika yönetimi, Sovyetlerin bölge politikalarına karşı Truman Doktrini'yle de somutlaşan tavrını koydu. Dolayısıyla Amerika'nın devreye girmesiyle belki de Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye aleyhine genişlemesi önlenmiş oldu.³⁵⁴

4 Mayıs 1947'de New York'ta toplanan Dünya Ermenileri Kongresi, Ermeniler'in Türkiye'deki haklarına dikkat çekmek üzere Birleşmiş Milletler'e çağrıda bulunmuştur. Buna göre Ermenilerin gerçek temsilcisi Sovyet Ermenistanı'dır ve Türkiye bu konudaki talepleri yerine getirmelidir. Bildiri özellikle Kars ve Ardahan'ın Ermenistan'a verilmesini talep etmiştir. Birleşmiş Milletler bu müracaatı beklenilebileceği gibi işleme almamıştır. Kampanya zamanla hızını yitirmişse de Sovyetler Birliği, Türkiye'nin Batı dünyasının garantisini yanında hissettiği döneme kadar Ermeni iddialarını diğer talepleriyle birlikte gündemde tutmuştur. 12 Aralık 1948'de Moskova Radyosu'ndan yapılan yayın da bu stratejinin bir ürünüdür. Radyo "Ermeni Haklarını Savunma Cemiyeti" adlı bir kuruluşun Birleşmiş Milletler üyelerine birer muhtıra gönderdiğini ve Türkiye'nin 1919'da ele geçirdiği "Ermeni toprakları" nı Sovyetler Birliği'ne terk etmesini talep ettiğini duyurmuştur.³⁵⁵

5.1.2 Stalin Sonrası Dönemde Ermeni Milliyetçiliği

Stalin'den sonra tüm SSCB'de Stalin'den arındırma politikası başlamış ve bunun ateşini Kruşçev'in 20. Parti Kongresi'nde (Şubat 1956) yapmış olduğu "gizli konuşma" yakmıştır. Bu çerçevede 1956-1962 arası Sovyet Ermenistan'ında da Stalin'den arındırma yaklaşımının

³⁵³ A.g.m.

³⁵⁴ A.g.m.

³⁵⁵ Sedat Laçiner, a.g.e., s.40.

zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Moskova'nın karşılaştığı en büyük zorluğu Stalin karşıtı duyguların kısa sürede sosyalizm karşıtı bir harekete dönüşmesini engellemek olmuştur. Nitekim Stalin'e eleştiriler Ermenistan'da Ermeni milliyetçiliğini besleyen en önemli unsur haline gelmeye başlamıştır. Ermeni aydınları arasında başlayan hareketlilik daha çok Erivan Devlet Üniversitesi ve diğer eğitim kurumlarında organize olmaya başlamıştır.³⁵⁶

1960'ların başlarında Ermenistan'da Stalin karşıtı kampanya yeniden hız kazandı. Hatta SSCB içindeki en büyük Stalin heykeli bir gecede askerler tarafından ortadan kaldırıldı ve bir yıl sonra heykelin yerine "Anavatan Ermenistan" figürü yerleştirildi. Stalin'den arındırma politikası aynı zamanda ademimerkeziyetçi bir anlayışı da içeriyordu. Diğer bir deyişle yetkilerin bir kısmı Moskova'dan yerel otoritelere aktarılıyordu ve bu gelişme Ermenistan'da da tüm canlılığıyla yaşandı.³⁵⁷

Ermeni milliyetçiliğinin canlanmasında bir diğer etken ise diaspora ile Ermenistan arasındaki bağların yeniden gelişmeye başlamasıdır. Stalin döneminde bu bağlar resmi sınırlar içinde kalmıştı ve devletin izin verdiği alanlar hariç Ermenistan-diaspora ilişkileri son derece sınırlıydı. 1962 yılında ise diasporadan Erivan'a öğrencilerin gelmesine izin verilmeye başlandı. Böylece diaspora ortamında yetişmiş yeni nesiller Ermenistan'da eğitim almaya başladılar. Amaç bu kişilerin anavatanlarını tanımaları ve dillerini muhafaza edebilmeleriydi. Ancak etkileşim iki taraflı oldu ve özellikle Ortadoğu ve Batılı ülkelerden gelen diaspora Ermenisi öğrenciler Ermenistan'ın Ermeni gençleri üzerinde büyük bir etki oluşturarak milliyetçiliğin canlanmasını sağladılar. Daha önce değinildiği üzere diaspora için 1915 olayları hayati bir değer taşıyordu ve bu sayede 1915 olaylarının Ermenistan'daki yankıları da daha fazla siyasileşmeye başladı.³⁵⁸

Ermeni milliyetçiliğinin 1960'larda yeniden canlanmasındaki ikinci önemli faktör, Türk düşmanlığıdır. Stalin sonrasında tüm Sovyet cumhuriyetlerinde bir serbestleşme yaşanmış ve bu bir çok etnik grubun milli kimliğini ve bilincini keşfetmesine ve geliştirmesine katkıda bulunmuştur. 1960'lı yıllar boyunca Moskova bir yandan Taşnaklar ile arasındaki gerginliği azaltmış, Ermeni tarihindeki efsanevi başarıları ön plana çıkararak, bunları hatırlatacak anıtlar ve törenler düzenlenmesine izin vermiş, diğer taraftan da özellikle diasporadaki alt gruplar arasındaki gerginliklerin azalmasına hizmet edecek faaliyetlerde bulunmuştur. Bu bağlamda Sovyet sempatzanı Ermeniler'in diğer gruplar ile rekabetlerini çatışmaya dönüştürmemeleri istenmiş, *Hayreniki Dzain* (Anavatanın Sesi) adında bir de süreli yayın yayınlanmaya

³⁵⁶ A.g.e., s.45.

³⁵⁷ A.g.e., s.46.

³⁵⁸ A.g.e., s.47

başlanmıştır. Bu sayede hem diasporadaki partiler ve dernekler arasındaki ortak faaliyetler artmış, diğer taraftan ise diaspora ile Ermenistan arasındaki bağlar kuvvetlendirilmiştir. Her iki bağın kuvvetlendirilmesindeki ‘güçlü yapıştırıcı’ ise 1915 olayları ve Türk düşmanlığı olmuştur.³⁵⁹

5.2 Bir Dönüm Noktası Olarak 1965 Yılı ve Sonrasında Ermeni Milliyetçiliği

1965 yılı, Türkiye’ye yönelik Ermeni faaliyetlerinde yeni bir başlangıç teşkil etmiştir. Bu tarihte dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Ermeniler, Ermeni patrikhane ve kiliseleri, eğitim-öğretim kurumları ve siyasi kuruluşları harekete geçmiş ve sözde Ermeni katliamının 50. yıldönümü gerekçesiyle “24 Nisan 1915 Ermeni Soykırım Günü” ilan etmişlerdir. Bu girişim Beyrut’taki Antilyas Kilisesi Katolikosu Patrik I. Horen ile Kıbrıs Kilisesi’nden arkadaşı olan Başpiskopos Afakaryos tarafından başlatılmıştır. 24 Aralık 1964’te Kıbrıs Dışişleri Bakanı Kıprianu, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nde Kıbrıs konusunda Türkiye’yi ve Ada Türkleri’ni suçlarken, Ermeniler’le yapılan iş birliği sonucu, Ermeni katliamının 50 yıl dönümünün de anılacağını açıklamıştır. Bu işbirliği, Habeşistan’ın başkenti Adisababa’da 17-25 Ocak 1965 tarihinde İmparator Haile Selase’nin koruyucu başkanlığında Patrik I. Horen, Başpiskopos Makaryos ve diğer ruhani liderlerin katılımıyla yapılan toplantıda resmen ve fiilen ilan edilmiştir.³⁶⁰

Bundan böyle 24 Nisan’ların böyle anılması ve Kıbrıs Rumları’yla Türkiye Ermenileri’nin ortak mücadele kararı alınmıştır. Ayrıca, Ermeni cismani meclisi, dünyanın her tarafına yayılmış olan Ermeniler’in Türkçe konuşmaması, aile, dost ve çevrelerinde Türkler’in karalanması kararını almıştır. 1965 yılı, Nisan ve Mart aylarında Beyrut’ta ve Ermeniler’in yaşadıkları diğer ülkelerde, ayinler, toplantılar yapılmıştır. 1965’ten itibaren artık rutin bir şekilde her yıl Nisan ayında ayin ve toplantılar tekrar edilmiştir. Bu tarihten sonra Ermeniler Beyrut, ABD, Suriye, Fransa, Brezilya, İtalya gibi dünyanın bir çok ülkesinde sözde Ermeni soykırımı anıtları dikmeye başlamışlardır.³⁶¹

‘Soykırım’ın 50. yıldönümü anma törenlerine ilişkin olaylar ilk önce Erivan’da 24 Nisan 1965’de patlak vermiştir. Erivan’da sokaklara çıkan binlerce Ermeni, 1915 olaylarının 50.

³⁵⁹ A.g.e., s.48.

³⁶⁰ Şenol Kantarcı, ‘‘Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorunu’nun Ortaya Çıkışı’’, Uluslar arası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi, Türksam Ermeni Enstitüsü, 30 Ağustos 2007. <http://www.turksam.org/tr/yazdir1336.html>, son erişim tarihi: 25.05.2012.

³⁶¹ A.g.m.

Yılıni gösteri düzenleyerek anmışlardır.³⁶² Kalabalık, ileride resmi bir anma toplantısı düzenlenirken, Spendiarian Opera Binası önünde toplanmaya başlamıştır. İlk başlarda bir anma töreni havasında sessizce hareket eden topluluk kısa sürede kontrolden çıkmıştır. Kalabalık sloganlarında Türklerin ‘‘Ermeni toprakları’’ nı kendilerine geri iade etmesini ve 1915 olayları nedeniyle katil olarak adlandırılmasını istemektedir. 1965 anma törenlerinde Erivan’da yürüyen yüz binlerce kişi, hep bir ağızdan coşku içinde Ermenice ‘‘*Mer Hoghere, mer hoghere*’’ (*Bizim topraklarımız*) diye slogan atmışlardır.³⁶³

1965 Erivan gösterisi Ermenistan’da Ermeni milliyetçiliğinin karakterini ve ulaştığı serbestiyi gözler önüne sermiştir. Bu tarihten sonra her yıl 1915 olayları daha geniş katılımı anılmış, yerel Ermeni hükümeti de birkaç yıl sonra Erivan’daki Tsitsernakaberd Tepesi üzerine büyük bir anıt inşa ettirmiş, ölenlerin anısına hiç sönmeyen bir ateş yerleştirilmiştir. Diğer bir deyişle, Ermeni milliyetçiliği, 1915 olayları üzerinden kurumsallaşmakta ve kitleselleşmektedir. Düşman olarak Türkler seçildiği için ise Moskova’nın gazabından kurtulunmuş, Ermeni milliyetçiliği adeta SSCB içinde ayrıcalıklı bir konuma kavuşmuştur. Öyle ki Sovyet hükümetleri de, Ermeni milliyetçilerinin iddialarını destekleyici adımlar atmışlardır. Bazı tanınmış Ermeni milli kahramanlarının heykelleri dikilirken şaşırtıcı bir şekilde bazı yazar ve şairlerin Ermeni milliyetçiliğine övgülerine izin verilmiştir. Örneğin Türklere karşı savaşlarda büyük bir kahramanlık gösterdiğine inanılan General Antranik’in büstü dikilmiştir.³⁶⁴

Ermenistan’daki milliyetçi hareket sadece resmi sınırlar içinde kalmamış ve bazen komünist yönetimin belirlediği alanın dışına da taşmıştır. 1967 yılında Ulusal Birlik Partisi (UBP) adı altında gayri resmi bir milliyetçi Ermeni partisi teşkil edilmiştir. Üyeleri gizli olarak faaliyet gösteren bu partinin temel amacı ise Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne bağlı olan Karabağ ve Nahcivan bölgeleri ile ‘‘Batı Ermenistan’’ olarak adlandırdığı Türkiye’nin doğu illerinin Ermenistan’a ‘‘yeniden’’ katılmasıdır. Nihai hedef ise birleşik, bağımsız bir Ermenistan’dır. Diğer bir deyişle UBP Türkiye ve Azerbaycan karşıtı olduğu kadar Sovyetler Birliği için de ayrılıkçı bir harekettir. Üyelerinin bir kısmı yakalanmış ve hapsedilmiştir. Önemli isimlerinden biri de 1974 yılında hapse giren Stepan Zatikyan’dır.

³⁶²1965 yılındaki bu faaliyetler, hem dünyanın her tarafındaki Ermenileri bilinçlendirmeye, hem de dünya kamuoyunu etkilemeye yönelik olmuştur. Ermenistan dışındaki Ermeni toplumunun özellikle bu meseleye dört elle sarılmasının en önemli nedeni, yaşadıkları Amerika, Kanada ve Avrupa Birliğine üye ülkelerdeki üçüncü nesil Ermeni gençlerinin artık bu toplumlar içinde kültürel bakımdan asimile olmaya başlamaları yani milli kimliklerini kaybetmeye başlamalarıdır. Ermenistan dışındaki Ermeni toplumu, bu anma günlerini ve soykırım yasa tasarılarını, milli kimliklerini korumak ve canlı tutmak için bir faaliyet aracı olarak kullanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. <http://www.ermenisoru.gen.tr/turkce/makaleler/makale44.html>, son erişim tarihi: 25.05.2012.

³⁶³ Sedat Laçiner, **a.g.e.**, s.49.

³⁶⁴ **A.g.e.**, s.49.

Zatikyan hapiste amaçlarına ulaşabilmek için yöntem olarak terörizmin kullanılmasını da savunmaya başlamıştır. Zatikyan bu düşüncelerini 8 Ocak 1977'de uygulamaya da koyacak ve Moskova Metro'su'na yerleştirdiği bomba sonucunda sekiz kişi hayatını kaybederken 37 kişi de yaralanacaktır. Olaydan sonra yakalanan Zatikyan gizlice yargılanmış ve idam edilmiştir.³⁶⁵

1930'lardan beri süregelen siyasal mücadeleyle bir sonuç elde edemeyen dünya Ermenileri, 27 Ocak 1973'te Los Angeles'ta iki Türk diplomatını şehit ederek suikast ve terör sürecini başlattılar. Türkiye'ye karşı terör yoluyla savaşmak amacını taşıyan ilk Ermeni terör örgütü olan ASALA Lübnan'da George Habbaş grubu tarafından eğitilmiş, Abu Nidal Grubu ve Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) tarafından da desteklenmiştir. Abu Nidal grubu siyasi faaliyetten ziyade terör eylemleri yapmaktaydı. FKÖ'nün ise siyasi yönü güçlüydü. FKÖ 1980'lerin başında tamamen siyasi alana yönelmiş ve ASALA'ya verdiği desteği çekmiştir. İkinci Ermeni Terör örgütü Ermeni Soykırımı için Adalet Komandoları (Justice Commandos for Armenian Genocide -JCAG)'dır. Bu örgüt 1975 yılında Beyrut'ta Taşnaklar tarafından kurulmuştur. Ancak Adalet Komandoları, ASALA gibi Marksist-Leninist olmayıp milliyetçidir. Adalet Komandoları yabancı devletlerden değil sadece Ermeni Diasporası'ndan destek aldığını iddia etmiş ve Türkiye ve Türkler dışındaki hedeflere saldırmamakla övünmüştür.³⁶⁶

1970'lerde başlayan Ermeni terör dönemiyle birlikte, 21 ülkenin 38 kentinde 40'ın üzerinde Türk diplomatı, vatandaşı ve dört yabancı hayatını kaybetti. Bu saldırılarda 15 Türk ve 66 yabancı yaralandı. Bu terör faaliyetiyle Ermeniler, dünya kamuoyunun dikkatini soykırım iddialarına çekmeyi başardılar. Fakat aynı zamanda Ermeniler'in sürdürdükleri terör faaliyetleri, dünyadan olumsuz tepkiler de almaya başlamıştı. 1983'teki Orly havaalanı bombalamasında Fransız vatandaşların da ölmesi üzerine ASALA'nın faaliyetleri zayıflayarak sona erdi. Fakat bu, Ermeni diasporasının faaliyetlerinin sonu anlamına gelmiyordu. Bundan sonra Ermeni diasporası yeni strateji olarak çeşitli ülkelerin yerel ve ulusal meclislerinden "Ermeni Soykırımı Tasarıları" geçirme ve Türkiye'yi bu yolla yıpratma politikasına ağırlık vermeye başladı.³⁶⁷

Bir yandan yılların propagandasının etkisi, bir yandan Ermeni kökenli oylar peşinde koşan Amerikalı ve Avrupalı politikacılar, bir yandan Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki kötü

³⁶⁵ A.g.e., s.50.

³⁶⁶ Ömer Engin Lütem, a.g.m.

³⁶⁷ İdris Bal, "Türkiye Ermenistan İlişkileri ve Ermeni Sorunu", (Ed. İdris Bal, 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası), Ankara Global Araştırmalar Merkezi, Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara 2006, s.431.

ekonomik koşullar sonucu Taşnak'ın yeniden etkili olması ve iktidara gelmesi, diğer yandan da zaten 90'larda insan hakları ihlalleri yüzünden uluslararası alanlarda zor duruma düşen Türkiye'nin ‘soykırım yalandır’ın ötesine geçmeyen etkisiz politikası sonucu, bu yeni siyasal strateji ciddi hasar yaratmaya başladı.³⁶⁸

---

³⁶⁸İdris Bal, **a.g.e.**, s.432

ALTINCI BÖLÜM

1991 SONRASI DÖNEMDE TÜRKİYE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ (1991-2012)

6.1 Ermenistan'ın Bağımsızlığını Kazanması ve Türk-Ermeni İlişkileri

Ermenistan, bağımsızlığını ilan etmesinin ve yeni yönetimini belirlemesinin ardından, birçok konuda olduğu gibi, dış politikada da zor bir sürece girmiştir. Tecrübesizlik, uzman bulunamaması, diplomat ve diplomatik binaların eksikliği gibi nedenlerden, bir süre sorunlar yaşanmıştır. Örneğin Türkiye ile ilişkileri değerlendirecek politik uzmanların olmaması nedeniyle, Osmanlı konusunda, "soykırım" üzerinde çalışan tarihçiler ve dilbilimciler bu konuda yardımcı olmuşlar, Türk basını takip edilmiş, yine Batı ülkelerinden Ermeni kökenli uzmanlar danışmanlık yapmaları için davet edilmiştir.³⁶⁹

Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye için bu ülke, yaşanan dönemin ikili ilişkilerinden çok tarihi geçmiş ve bölgesel dengelerin gölgesinde kalmıştır. İkili ilişkiler, belki ilk yıllarda kısmen olumlu bir hava içinde geçse de, daha sonra genel olarak olumsuz bir hal almıştır. Olumlu havanın yaşandığı ilk döneme bakılırsa, Moskova'daki Türkiye Büyükelçisi Volkan Vural'ın Nisan 1991'de Ermenistan ziyareti ikili ilişkilerin başlangıç noktasını teşkil etmektedir. Bu ziyaret sırasında, iyi komşuluk, sınır ticareti ile iki ülke arasında karayolu bağlantısı kurulmasına ilişkin anlaşma taslakları hazırlanmıştır. Ayrıca iki taraf da, 1915'de meydana gelen olaylardan kaynaklanan psikolojik engellerin ortadan kaldırılması gereğini kabul etmişlerdir.³⁷⁰

Fakat Ermenistan parlamentosunun, Şubat 1991'de, çok taraflı bir antlaşma olan ve aynı zamanda Türkiye-Ermenistan sınırını da düzenleyen 1921 tarihli Kars Antlaşması'nı³⁷¹ tanımadığını açıklaması ve Türkiye'nin 1992 baharında aldığı, Ermenistan'ın iki ülke arasındaki sınırı tanıdığını yazılı bir şekilde bildirmediği sürece Ermenistan ile diplomatik ilişki kurmayacağı yönündeki kararı karşılıklı olarak ilişkileri gerginleştirmiştir.³⁷²

³⁶⁹ Ali Faik Demir, "*Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya Yönelik Dış Politikası*", (Ed. Faruk Sönmezoğlu, Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul 2004, s.727.

³⁷⁰ Ali Faik Demir, "*SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri*", Uluslararası İlişkiler Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 5, Bahar 2005, s.118-119.

³⁷¹ Kars Antlaşması ile ilgili bir konu da Türkiye'nin Nahçıvan'ın üzerindeki "garantörlük" hakları konusudur. Kars Antlaşması Azerbaycan toprağı olan ve Türkiye'ye sınırı bulunan Nahçıvan'ın da sınırlarını çizmektedir. Türkiye'nin bu anlaşmaya taraf olması Nahçıvan'ın toprak bütünlüğü (sınırları) hususunda garantör olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Bilgi için bkz. İbrahim Kaya, "*Türkiye-Ermenistan Sınırı*", Uluslar arası Stratejik Araştırmalar Kurumu, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1084>, son erişim tarihi: 02.06.2012.

³⁷² Fatih Özbay, "*Türkiye-Ermenistan İlişkileri*", Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi Bilge Adamlar Kurulu Raporu, Rapor No:25, İstanbul 2011, s.3

1992’de ikili ilişkiler bakımından olumlu diye nitelendirilebilecek gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde Karadeniz havzasında ekonomik işbirliği fikrini ortaya atan Türkiye, 1992’de KEİ’ye Ermenistan’ın da katılmasını desteklemiş, hatta kurucu üye olmasını önermiştir.³⁷³ Aynı yıl içinde ekonomik anlamda Azerbaycan’ın ambargosuyla sıkışan Ermenistan, Ermeni işadamları aracılığıyla Türkiye ile ilişkilerini düzeltmek için her düzeyde girişimlerde bulunmuştur. Sonunda Türkiye, AB’nin Ermenistan’a gönderdiği 100.000 tonluk buğday yardımının kendi topraklarından geçmesini ve yine Ermenistan için hayati bir konu olan enerji sorununa yönelik olarak da elektrik vermeyi kabul etmiştir.³⁷⁴

Fakat Azeri-Ermeni savaşı ve Dağlık Karabağ’daki durumun 1993 yılına doğru Ermenistan’ın lehine dönmesi üzerine iki ülke ilişkileri tamamen kesildi. Türkiye, Azerbaycan topraklarının %20’sinin Ermenistan tarafından işgal edilmesi üzerine ambargo uygulamaya başladı ve kara-hava sınırlarını Ermenistan’a kapattı. 1988 yılında başlayan Ermeni-Azeri çatışmalarının şiddetlenerek Şubat 1992’de Hocalı katliamına neden olması üzerine Türkiye, Nisan 1993’de Ermenistan sınırını tamamen kapattı. Söz konusu çatışmalar neticesinde çoğu Azeri 30 bin kişi hayatını kaybetti, yaklaşık 1 milyon Azeri de başka yerlere göç etmek zorunda kaldı.³⁷⁵

Ancak daha sonraları iki ülke arasındaki ilişkilerde bazı iyileşmeler de görüldü. İstanbul-Erivan arasındaki hava koridoru Türkiye tarafından 1995 yılında tekrar ulaşıma açıldı. Vize şartları kolaylaştırılarak charter uçaklarının haftanın belirli günlerinde sefer yapmasına izin verildi. Ermenistan’a yönelik yine bir iyi niyet girişimi olarak Türkiye’nin çeşitli bölgelerindeki Ermeni kültür ve sanat eserleri restore edilmeye başlandı. Ancak, Robert Koçaryan’ın 1998 yılında iktidara gelmesiyle birlikte “soykırımın” uluslararası boyutta tanınması konusunun Ermenistan dış politikasının önceliği haline getirilmesi ilişkileri yeniden gerginleştirdi.³⁷⁶ “Soykırım” hususunun yanı sıra ikili ilişkilerde Yukarı Karabağ sorunu mihenk taşı niteliği kazanmaya başlamış, Türkiye, soruna barışçı bir çözüm bulmak için çabaların hem iki tarafa yönelik, hem de BM ve AGİT gibi uluslararası düzeyde sürdürmeye devam etmiştir.³⁷⁷

³⁷³ Elekdağ, ‘Karadeniz Ekonomik İşbirliği’, Sabahattin Şen (der.), *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1992, s. 203-216.’dan aktaran: Ali Faik Demir, ‘SSCB Sonrası Dönemde...’, s.119

³⁷⁴ Aydın, ‘Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler’, s. 410.’dan aktaran: a.g.e., s.119.

³⁷⁵ Fatih Özbay, a.g.m., s.3-4.

³⁷⁶ A.g.m., s.4

³⁷⁷ Ali Faik Demir, a.g.m., s.119-120.

6.1.1 Levon Ter-Petrosyan Dönemi Türk-Ermeni İlişkileri

Ermenistan, 21 Eylül 1991'de bağımsızlık için yapılan referandumla %99'luk evet sonucu çıkan plebisitin ardından bağımsızlığını ilan etmiştir. Ardından 16 Ekim 1991'de Ermeni Ulusal Hareketi'nin adayı Levon Ter Petrosyan beş aday arasından %83,4 'lük bir oy oranıyla devlet başkanlığına seçilmiştir.³⁷⁸

Bu dönemde Ermeniler'in Türkiye'yi algılamalarında olumlu bir hava görülmeye başlanmıştır. Birçok politikacı ve gazeteci bu ülkeyi ziyaret etmiş ve sözkonusu durum, iki taraf için de, memnuniyet verici bir gelişme olarak kabul edilmiştir. Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, Türkiye ile ilişkilerin kurulmasında, MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş önemli rol oynamıştır. Daha sonra oğlu Tuğrul Türkeş ve Cefi Kamhi bu çabaları sürdürmüşlerdir. Politik ilişkilerin yanında ekonomi de önemli bir unsur teşkil etmiştir. Ermeni şirketlerinin yöneticileri İzmir fuarına katılmışlar, başta İstanbul ve Ankara'dakiler olmak üzere, Türkiye'deki şirketlerle ilişki kurmak istemişlerdir. Türk tarafı birçok alanda işbirliği yapma önerisi sunmuş, çok büyük ve karlı olabilecek Türk pazarı, Ermeni şirketler açısından bir çıkar alanı olarak değerlendirilmiştir. Turizm de, iki ülke arasında yakınlaştırıcı bir unsur olmuştur. Sivas, Erzurum, Van ve Ağrı Ermeniler tarafından ziyaret edilmiştir. Doğal olarak turizm, iki halkı birbirine yakınlaştıran, birbirlerini tanımalarına olanak veren bir unsur teşkil etmiştir.³⁷⁹

Siyasi alanda ise iki ülke ilişkilerinde belirleyici rol oynayan bazı hususlara değinmek gerekir. Ermenistan 23 Ağustos 1990 tarihinde bir Bağımsızlık Bildirgesi kabul ederek bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsız bir devlet olarak ilan edilmesi 21 Eylül 1991 tarihinde gerçekleşmiştir. Ermenistan-Türkiye ilişkilerini yakından etkileyen bir belge olarak Ermenistan Bağımsızlık Deklerasyonu'nu ve onun özellikle 11. Maddesini incelemek gerekmektedir. İlgili madde şu şekildedir;

*“Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan'da gerçekleştirilen 1915 soykırımının uluslararası tanınmasına ulaşma görevini destekler.”*³⁸⁰

Bu maddede iki ülke arasındaki ilişkileri derinden etkileyen iki husus göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi “soykırım” ifadesi açıkça dile getirilmiş ve “Ermeni soykırımının” uluslararası toplum tarafından tanınması için çaba gösterileceği vurgulanmıştır. Diğer bir

³⁷⁸ Necati İyikan, *“Orta Asya-Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler (1991-2010)”*, Hiperlink Yayınları 1. Baskı, Aralık 2011, s.152-153

³⁷⁹ Faruk Sönmezoğlu, *a.g.e.*, s.728

³⁸⁰ Deklarasyonun tamamı için bkz. The Government of the Republic of Armenia, *“Armenian Declaration of Independence”*, <http://www.gov.am/en/independence/>, son erişim tarihi: 03.03.2012.

deyişle, tarihsel bir iddia bir “gerçek” olarak yansıtılmış ve Türkiye dolaylı olarak “soykırım” suçu ile suçlanmıştır. İkinci husus ise Doğu Anadolu Bölgesi’nden “Batı Ermenistan” ifadesi ile bahsedilmiş olmasıdır. Buna göre Ermenistan Türkiye’nin toprak bütünlüğünü tanımamakta ve Türkiye’nin doğusunu kendi toprakları gibi algılamaktadır. Bu durum açıkça uluslararası hukuk kurallarına ve iki devlet arasında imzalanmış olan antlaşmalara aykırıdır. Kısacası Ermenistan’ın daha bağımsızlığını ilan ederken Türkiye’yi “soykırım” suçu ile suçlaması ve Türkiye’nin toprak bütünlüğünü tanımaması iki ülke arasındaki ilişkilerin gergin olacağı izlenimlerini vermiştir. Ancak bu ilişkiler Ermenistan’ın bağımsızlığını ilan etmesinin hemen ardından ortaya çıkan Karabağ sorunu ile iyice bozulacaktır.³⁸¹

Türkiye Karabağ sorununun ilk aşamalarında açıkça Ermenistan’a karşı bir tavır almamış, hatta kış koşulları altında açlıkla mücadele eden Ermeni halkına 100.000 ton buğday hibe etmiştir. Ancak Ermenistan bu olumlu tutuma aynı şekilde cevap vermemiş ve işgal politikasını sürdürmüştür. Türkiye için bardağı taşıran son damla, Ermenistan’ın 3 Nisan 1993’te Kelbecer bölgesini işgal etmesi olmuştur. Bu işgalin ardından, yukarıda da belirtildiği üzere dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, basına yaptığı açıklamada, Ermenistan’ın Azerbaycan’a son saldırılarından sonra Türkiye üzerinden geçmekte olan tüm insani yardım uçuşlarının da durdurulduğunu, hiçbir uçuşa izin verilmeyeceğini, buna rağmen geçmek isteyen uçakların gerektiğinde ateş açılarak indirileceğini bildirmiştir. Bunun hemen ardından da Ermenistan ile olan kara sınırı kapatılmıştır.³⁸²

Ter-Petrosyan ve ekibine göre Ermeniler’in geçmişteki en önemli hataları ulusal çıkarlarını “üçüncü güçler aracılığıyla gerçekleştirmek” olmuştur. Geçmişte Ermeniler ya Batı’ya ya da Rusya’ya güvenmişler ve bunun sonucunda da büyük yenilgilere uğramışlardır. Birinci Ermenistan Cumhuriyeti’nin başına gelenler bunun en güzel kanıtıdır. Bu anlayışa göre Ermeniler kendi çıkarlarını kendi güçleri ile savunmalı, diğer güçlere bu derece bağlı olmamalıdır. Bu bağlamda buldukları coğrafyayı ve birlikte yaşadıkları halkları kabul etmeli ve onlarla birlikte yaşamayı öğrenmelidirler. Bu görüşte komşular, özellikle de Türkiye büyük bir önem taşımaktadır.³⁸³Söz konusu yaklaşım Ermeni tarihi içerisinde önemli bir sapmaya, radikal bir değişime işaret eder.³⁸⁴

Bu çerçevede Ter-Petrosyan yönetimi özellikle Türkiye ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bu sadece bölgesel istikrar açısından değil, Batı bloğunun Ermenistan'a yapacağı

³⁸¹ http://www.avim.org.tr/bilgibankasi/tr/index5_1_1.htm, son erişim tarihi: 03.03.2012.

³⁸² <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale59.html>, son erişim tarihi: 03.03.2012.

³⁸³ Sedat Laçiner, **a.g.e.**, s.192.

³⁸⁴ **A.g.e.**, s.192

umulan yardımlar ve Batı ile yapılacak olan karlı ticaret için de bir ön şart olarak algılanmıştır. Bu dönemde sadece Ermenistan değil, tüm eski Doğu bloğu ülkeleri Batı'nın kendilerine büyük yardımlar yapacağını düşünmekteydiler. Yeni Ermenistan yönetiminin bir diğer tespiti ise Rusya'nın Kafkasya ve Orta Asya'ya gerekli önemi vermemeye başladığı şeklindedir. Bu anlayışa göre, Ermeni dış politikasının sadece Batı ile ilişkilerine öncelik veren Rusya'ya dayandırmak mümkün değildir. Ayrıca bağımsızlığın devam edebilmesi için Rusya'dan olabildiğince uzaklaşmak gerektiği de bilinmektedir. Son olarak Ter-Petrosyan'ın en çok çekindiği noktalardan bir tanesi de radikal Ermeni diasporasının Ermeni politikalarına müdahale etmesidir. İstikrarlı ve gelişen Ermenistan için diasporanın maddi ve manevi desteğinin şart olduğunun da farkında olan Ter-Petrosyan, bir yandan diasporadan destek almaya çalışırken, diğer taraftan da diasporanın iç ve dış politika konularından uzak tutulmasını hedef edinmiştir.³⁸⁵

Bu çerçevede Ter-Petrosyan yönetimi Türkiye ile ilişkilerine özel bir önem vermiştir. Çünkü Türkiye, Ermenistan'ın Batı'ya açılan en önemli kapısı olarak algılanmıştır. Türkiye'nin en çok hassas olduğu noktaların soykırım iddiaları ve toprak talepleri olduğunun bilincinde olan Ter-Petrosyan yönetimi, milliyetçi Ermenilerin ve diasporanın tepkisine rağmen bu konuları ön plana çıkarmamaya çalışmıştır. Ancak Ter-Petrosyan yönetiminin bu konuda Türkiye ile aynı düşündüğünü sanmak yanıltıcı olur. PEUH (Pan Ermeni Ulusal Hareketi) ideologlarına göre, Türkler Ermenileri yok etmeye çalışmışlardır ve bu tartışılması dahi gereksiz bir gerçektir. Ancak Ermenistan'ın bağımsızlığı ve bağımsız bir Ermeni devletinin tüm unsurlarıyla oluşturulabilmesi için bu konunun bir süreliğine de olsa gündeme getirilmemesi gerekmektedir. Aynı şekilde gündeme getirilmesi ertelenecek bir diğer konu da ‘‘kayıp topraklar’’ meselesidir.

PEUH ideologlarına göre, Türkiye'nin doğu bölgeleri Ermeniler'in anavatanıdır ve Ermeniler anavatanlarında yaşayamamaktadırlar. Ancak bu konuyu da gündeme getirmek için iyi bir zaman değildir.³⁸⁶ Her iki konuda da hedefsiz bir şekilde duygular ile hareket etmek amaçlara ulaşmayı sağlamadığı gibi Ermenistan'a zarar da verecektir. Rafayel Ishkhanian bu durumu şu şekilde özetler:

---

³⁸⁵ A.g.e., s.193.

³⁸⁶ A.g.e., s.193.

*“Genel olarak çeşitli devletlere veya Birleşmiş Milletler’e Ermeni soykırımını tanınması için başvurmak, böyle bir talepte bulunmak amaçsızca bir harekettir. Diyelim ki tüm bu devletler ve Birleşmiş Milletler onların bizleri katlettiğini kabul etti, sonra ne olacak?”*³⁸⁷

Ter-Petrosyan dönemi Ermeni dış politikasının oluşturulmasında kilit bir rol oynayan Gerard Liberidian “soykırım” temelinde Türk-Ermeni ilişkilerini şu şekilde özetlemiştir:

“Ermeni soykırımı Türkiye ile ilişkilerin temelinde bir problem olarak ortaya konulmadı. Bu çok önemli, çünkü bilerek ya da bilmeyerek soykırımın siyasileştirilmesi, onun soykırımı sürekli olarak reddetmesiyle birlikte, Türkiye’nin nihai düşman olduğu yönünde bir psikoloji, bir anlayış yarattı. Eğer Türkiye nihai, değişmez bir düşman ise, bu durumda Rusya sonsuza dek ihtiyaç duyulacak bir dost oluyordu. Ve bu sizin bağımsızlık politikanız üzerinde bir baskı meydana getiriyor...

Ermenistan, hiçbir ön koşul öne sürmeksizin, Türkiye ile normal ilişkiler geliştirmek için yola çıktı. Bu aslında Ermeni siyasi düşüncesinde devrimin bel kemiğini oluşturuyordu. Bu bir çok Ermeninin tarih anlayışı ve bu tarihte Türkiye’nin oynadığı ve gelecekte oynayacağı düşünülen rol konusundaki anlayışlarına meydan okumaktadır”.³⁸⁸

Ter-Petrosyan dönemi Ermenistan dış politikası ve sözü edilen yeni tarih ve dış politika anlayışını anlamak açısından Gerard Liberidian’ın rolü önemlidir, çünkü Ter-Petrosyan üzerinde önemli bir etkisi olan Liberidian yukarıda özetlenen tarihi dönüşümü temsil eden en önemli isimlerden de biridir. İlginçtir ki Liberidian uzun süre aşırı görüşleriyle ve Ter-Petrosyan’a olan sert muhalefetiyle tanınan, Taşnaklar’ın eski bir üyesidir ve Taşnak yönetimine oldukça yakın olmuş bir isimdir. Taşnakların teröre başvurduğu yıllarda Taşnak arşivini Boston’da üzerinde tutacak kadar önemli bir kişidir. 1988 yılında Ermeni Devrimci Federasyonu’ndan (ARF) istifa edinceye kadar aktif bir şekilde soykırım iddialarını dünyaya kabul ettirmeye çalışmış, bunun için ARF destekli dergi çıkarmış, enstitü kurmuştur. Böylesine aktif ve önde gelen bir Ermeninin, Taşnaklardan ayrılarak Ter Petrosyan ve ekibine katılması yeni Ermeni tarihi anlayışı açısından radikal bir değişim olmuştur. Her iki tarafı da bilen saygın bir isim olarak Liberidian’ın gelişi Türkiye ile ilişkiler açısından da önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.³⁸⁹

Ermenistan bağımsızlığını aldıktan sonra, Ter-Petrosyan’ın ılımlı yaklaşımına karşın bazı aşırı Ermeniler, Ermenistan’ın sınırlarını tanımakta zorlanmışlardır. Sadece Ermenistan

³⁸⁷ A.g.e., s.193.

³⁸⁸ A.g.e., s.194.

³⁸⁹ A.g.e., s.193.

Ermenileri değil, Ermenistan üzerinde etkileri tartışmasız olan diaspora Ermeni partileri de gerçekçi ve pragmatik yaklaşımlar sergileyememiştir. Diaspora partileri arasında önemli bir yeri olan Ermenistan Democratic Liberal örgütü (The Armenian Democratic Liberal Organization - ADL) liderlerinden Edmond Azadian'ın 20 Ağustos 1990 tarihinde Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi ile ilgili yorumu bu durumu açıkça ortaya koyar:

‘‘Biz her zaman kabul ettik ki bu Ermenistan Cumhuriyeti'nin toprakları yarının Büyük Ermenistanı'nı doğuracak onu hazırlayacak, onun küçük bir parçasıdır. Bu bağlamda bizler yeni kurulan hükümetten bizim tarihi haklarımızı yeniden elde etmek için kendisini bağlamasını, bu konuda sorumlu saymasını beklerdik. Daha açıkça söylemek gerekirse, yeni Cumhuriyet Ermeni soykırımının ve tarihi toprak iddialarımızın uluslararası toplum tarafından tanınmasını mevcut gündemine almalıdır.’’³⁹⁰

Bu konuda Azadian istisna oluşturmamaktadır. Bağımsızlık Bildirgesi ilan edildikten sonra Ter-Petrosyan'a yapılan en önemli eleştiri Ermeni Davası'nı (Hay Tad) terk ettiği şeklinde olmuştur. Bu iddialara göre Ter-Petrosyan hem soykırım hem toprak isteklerinden vazgeçmiştir.

Başta Ermenistan Komünist Partisi, Taşnaklar ve ADL olmak üzere tüm Ter-Petrosyan muhalifleri PEUH'un iktidara gelene kadar Ermeni Davası'nı destekleme sözü verdiğini, iktidara geldikten sonra ise bu sözlerini unuttuklarını iddia etmişlerdir.³⁹¹

1993 yılında, Türkiye ve Ermenistan arasında yakınlaşmalar görülmeye başlanmıştır. Alparslan Türkeş (1991 seçimlerinde Yozgat milletvekili olarak meclise girmiştir) ve Ter-Petrosyan, Paris'te gizli bir görüşme³⁹² gerçekleştirmişlerdir. Ter-Petrosyan ve Türkeş arasında yapılan görüşmenin alt başlıkları; Ermenistan ve Azerbaycan arsında ateşkes sağlanması, Ermeni kuvvetlerinin Azeri topraklarından çekilmesi, her iki ülkenin de birbirini bugünkü sınırlar içinde tanımaları, Laçın Koridoru'nun açılması ve Karabağ sorununun Minsk Toplantıları'na bırakılmasıdır. Ancak, Ter-Petrosyan ve Türkeş'in bu girişimleri bir sonuca bağlanmazken, Türkeş, Paris'ten ayrılmadan Ter-Petrosyan'ın kontrol edemediği Taşnak güçleri, Laçın Koridoru'na saldırılara başlamışlardır.³⁹³

Petrosyan kendisiyle yapılan bir röportajda, *‘‘Geçmişe rağmen Ermenistan ve Türkiye, politik önkoşulsuz iyi komşuluk ilişkilerini tesis etmelidir. İkili ilişkiler, ticaret, turizm ve*

³⁹⁰ A.g.e., s.195.

³⁹¹ A.g.e., s.195-196.

³⁹² Necati İyikan, a.g.e., s.175-176.

³⁹³ Necati İyikan, a.g.e., s.176.

kültür alanlarında geliştirilebilir. Türkiye, gözümüzde hem önemli bir ekonomik partner, hem de Avrupa ve Arap Dünyasına açılan bir kapı'' derken, diaspora, soykırım söylemini ön plana çıkarmayan ve ikili ilişkileri geliştirmeyi hedefleyen bu politikaya pek sıcak bakmamıştır. Bu olumlu hava uzun sürmemiştir. Yukarı Karabağ sorununun yarattığı olumsuz ortam, bu arada iki ülke ilişkilerindeki olumlu havanın devamına imkan bırakmamış, bu arada Diaspora ve Ermenistan içinde bir grubun muhalefeti sonucu Dışişleri Bakanı Rafi Hovanisyan devlet başkanıyla yaşadığı yaklaşım farkından dolayı 1992'de istifa etmiştir. Ardından Kasım 1992'de tarihçi Kidric Sardaryan ve milletvekili Asot Bleyan liderliğinde bir grup entelektüel, Nor Oughi (Yeni Yol) adı ile bir araya gelerek, Ermenistan'ın tarihi geçmişi ve geleneksel politikaları çerçevesinde Petrosyan'ın Türkiye ve Azerbaycan'a yönelik politikalarından duydukları memnuniyetsizliği dile getirmeye başlamışlardır.³⁹⁴

Ancak Ter-Petrosyan'ın barışçı politikaları özellikle Ermeni Diasporası'nın ve onun Ermenistan'daki uzantısı olan Taşnak Partisi'nin tepkisini çekiyordu. 1994 yılının Aralık ayında Ter-Petrosyan'ın Ermeni Devrimci Federasyonu'nu (Taşnak Partisi) bu partinin kurucularının yurt dışında yaşadığı ve bunun Ermenistan anayasasına aykırı olduğu gerekçesiyle kapatması Taşnakçıların sert tepkisine yol açmıştı. Ocak 1995'te Ermenistan Yüksek Mahkemesi Taşnak Partisi'nin uyuşturucu kaçakçılığına karıştığını ve gizli "Dro" örgütü ile siyasi terörizm faaliyetlerinde bulunduğunu ilan etti.³⁹⁵ Türkiye karşıtı faaliyet ve tutumlarıyla bilinen Taşnak Partisi'nin kapatılması, iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik önemli bir adım olmuştur.

Ayrıca Ter-Petrosyan, diasporanın, muhalefetin ve Rusya'nın baskılarına rağmen Türkiye ile ilişkilerinde ılımlı bir tavır takınmış, "soykırım" kelimesini kullanmamış ve hatta Ermenistan Dışişleri Bakanı'nı (Raffi Hovanisian), İstanbul'da yapmış olduğu bir konuşmada soykırım iddialarından bahsettiği için görevden almıştır. Türkiye'nin AB'ye üyeliği sürecinde, Ermeni sorununun Türkiye'nin önüne getirilmesi ile ilgili olarak, Avrupa ile ortak sınırları paylaşan bir Ermenistan'ın çok daha kolay kalkınacağını ve Batı'nın Türkiye'ye yüzünü dönmesi durumunda, Türkiye'nin doğu ile yakınlaşmasının Ermenistan'ın yararına olmayacağını belirtmiştir.³⁹⁶

³⁹⁴ Ali Faik Demir, **a.g.e.**, s.113.

³⁹⁵ http://www.avim.org.tr/bilgibankasi/tr/index5_1_1.htm.

³⁹⁶ Necati İyikan, **a.g.e.**, s.154.

6.1.2 Robert Koçaryan Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri

Petrosyan'dan sonra ikinci devlet başkanı olan ve Taşnak'ın desteğine sahip Robert Koçaryan 20 Mart 1997'de Sarkisyan'ın yerine başbakanlığa getirilmiş,³⁹⁷ Mart 1998'de yapılan erken seçimle de Ermenistan'ın yeni Devlet Başkan'ı olmuştur. 1998 seçimleri Koçaryan ve komünistlerin adayı Demirciyan arasında çok çekişmeli geçmiş ve 2. turda oyların %60'ını alarak Başkanlık koltuğuna oturmuştur.³⁹⁸

Koçaryan'ın siyasi duruşunun arka planını anlamak için, Ermenistan'ın son on yılına damgasını vuran bu siyasetçiyi daha yakından tanımak gerekir. Koçaryan, 1954 yılında o zaman Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı Karabağ Otonom Oblastı'nın başkenti olan Stepanakert'te doğdu. 1971'de bu kentin elektrik santralinde mühendis olarak çalışmaya başlayan Koçaryan daha sonra 1982 yılında Erivan Politeknik Enstitüsü'nü bitirerek yüksek makine mühendisi oldu. Ancak bu teknik görevi kendisinin siyasetle ilgilenmesine engel olamadı. 1980'lerin ortalarından itibaren Dağlık Karabağ Komünist Partisi'nin çeşitli kademelerinde görev alan Koçaryan parti içinde hızla yükseldi ve Sovyetler Birliği idarecilerinin dikkatini çekti. 1989 yılında Ermenistan Yüksek Sovyeti'ne milletvekili olarak girdi. Bunu 1991 yılında ilan edilen Karabağ Cumhuriyeti'nin Yüksek Sovyeti'ne milletvekili olarak girmesi izledi. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmaların yoğunlaştığı bir dönem olan 1992 yılında ise artık Karabağ Devlet Savunma Komitesi Başkanı olmuş ve Azerbaycan'a karşı düzenlenen saldırıların baş aktörü konumuna gelmişti. Bu görevinin hemen ardından 1994 yılında uluslararası toplum tarafından tanınmayan Karabağ Cumhuriyeti'nin Devlet Başkanı olarak seçilmiş ve 1997'de Ermenistan Başbakanı olarak atanana kadar bu görevde kalmıştı.³⁹⁹

Levon Ter-Petrosyan'ın barışçı politikalarının aksine, Robert Koçaryan'ın sert ve uzlaşmaz dış politikasının arkasında, Kafkasya'da 20. yüzyılın son on yılına damgasını vuran Ermenistan-Azerbaycan çatışmasında oynadığı aktif rolün etkisi büyüktür. Gerek askeri gerek siyasi mevkilerde bulunan Koçaryan'ın Karabağ konusundaki tutumlarını Karabağ kökenli olması büyük ölçüde şekillendirmiştir. Robert Koçaryan, Levon Ter-Petrosyan döneminde Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin yumuşatılması sürecini şiddetle eleştirmiş, bu siyaseti bir taviz siyaseti olarak algılamıştır. Koçaryan'ın başkan seçilir seçilmez, Karabağ konusunda dönemin Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev ile görüşmeyi reddetmesi, Avrupa'da Konvansiyonel Kuvvetlerin Azaltılması Sözleşmesi uyarınca Ermenistan'ın

³⁹⁷ Ali Faik Demir, **a.g.e.**, s.115.

³⁹⁸ Necati İyikan, **a.g.e.**, s.154-155.

³⁹⁹ http://www.avim.org.tr/bilgibankasi/tr/index5_1_1.htm

konvansiyonel silahlarını denetleyen uluslararası komisyondaki Türk görevlilerin sayısının azaltılmasını talep etmesi ve Türkiye karşıtı görüşleri ile tanınan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnak Partisi) yeniden açılmasına ve siyasi faaliyet göstermesine izin vermesi bu yeni siyasetin ilk adımlarını teşkil etmiştir.⁴⁰⁰

Türkiye'ye karşı radikal bir yaklaşım benimseyen Koçaryan'ın Türkiye ile ilk resmi teması 5 Haziran 1998'de Karadeniz Ekonomik İşbirliği Zirvesi için gittiği Yalta'da gerçekleşmiştir. Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Kuchma'nın girişimleriyle Süleyman Demirel ile görüşen Koçaryan, seçim öncesi söyleminden büyük oranda sapma göstererek *''Türkiye'nin bölgedeki ağırlığının farkındayız''* demiş ve ikili ilişkiler açısından ablukanın kaldırılması ile Alican sınır kapısının açılması üzerinde durmuştur. Bu görüşmede ikili ilişkileri Karabağ sorunundan bağımsız sürdürmeyi talep eden Koçaryan, her ne kadar *''tarihe saplanıp kalmayalım''* dese de, *''barışalım ama geçmişi de unutmayalım''* diye ekleyerek Türkiye'ye yönelik politik yaklaşımı hakkında sinyaller vermiştir.⁴⁰¹

Türkiye ile ilişkilerde sert bir tutum sergileyen, eski düşmanlıklara ve olaylara sürekli atıf yapan Koçaryan, Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili olarak da, uzlaşmadan uzak bir görüntü sergilemiştir. Koçaryan, daha sonra, Türkiye'nin ilişkilerde Dağlık Karabağ konusuna öncelik vermesi üzerine *''soykırımın''* Türkiye tarafından kabulü için diasporadaki Ermenileri harekete geçirmiş ve İsveç'ten Hollanda'ya, ABD'den Avustralya'ya kadar çeşitli devletlerde girişimlerde bulunmuştur.⁴⁰²

1999 yılı Ermenistan için son derece farklı olayların yaşandığı bir sene olmuştur. 27 Ekim 1999'da Ermenistan parlamentosuna yapılan bir baskın sonucunda, Başbakan Vazgen Sarkisyan, Meclis Başkanı Karen Demirciyan ve 6 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu gelişme ülke içinde büyük huzursuzluklar yaratmıştır. Başkan Koçaryan bu olayın ardından başbakanlığa, öldürülen başbakanın kardeşi Aram Sarkisyan'ı getirmiştir. Ermenistan parlamentosunun saldırıya uğramasının ardından, Türkiye, sözkonusu terör eylemini şiddetle kınadığını beyan etmiş, maksadı ne olursa olsun terör eylemlerinin hiçbir davaya yardımcı olmayacağı inancını açıklamış ve terör eylemi sonrası Ermenistan'daki iç huzur ve asayişin bir an önce tesisini dilediğini bildirmiştir.⁴⁰³

Robert Koçaryan'ın Türkiye hakkındaki düşüncelerini anlamak için gazeteci Mehmet Ali Birand'a 1 Şubat 2001 tarihinde verdiği bir mülakat son derece faydalıdır. Koçaryan bu

⁴⁰⁰ Ali Faik Demir, **a.g.e.**, s.116 ve Faruk Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.731.

⁴⁰¹ Ali Faik Demir, **a.g.e.**, s.116. ve Faruk Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.731.

⁴⁰² Faruk Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.731.

⁴⁰³ Faruk Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.729.

mülakat sırasında özellikle Türkiye'nin "Ermeni soykırımını" tanınması ve Ermenistan'dan özür dilemesi üzerinde durmuş, böyle yapıldığı takdirde bundan, Ermenistan devleti için, hukuken Türkiye'den tazminat ve toprak talep etmesi sonucunun çıkmayacağını defalarca vurgulamıştır. Koçaryan "Böyle basit bir adımla sorunu kökünden halledebilirsiniz ve ilişkilerimizin geleceğini değiştirebilirsiniz" demiştir⁴⁰⁴

Bu mülakata gerek Taşnaklar, gerekse Hınçaklar sert tepki göstermişler ve Koçaryan'ın aslında "ölümü gösterip sıtmaya razı etmek" olarak özetlenebilecek olan bu politikasını yetersiz bulduklarını, "soykırımın" tanınmasının "Ermeni davasının çözümünün ancak ilk safhasını oluşturduğunu" ifade etmişlerdir.⁴⁰⁵

Türkiye'nin resmi makamları bu mülakata bir yanıt vermemekle beraber yanıt niteliğinde bir beyan 2001 yılının Haziran ayında dönemin Başbakanı Bülent Ecevit'ten gelmiştir. Bilindiği üzere Türkiye'nin Ermenistan ile diplomatik ilişki kurmamasının nedeni, Ermenistan tarafından sürekli ileri sürülen "soykırım" iddiaları ve Ermenistan'ın Karabağ da dahil olmak üzere Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'sini işgal altında tutmasıdır. Dönemin Amerikan Savunma Bakanı Donald Rumsfeld'in Ankara ziyareti sırasında Ecevit, Ermenistan ile diplomatik ilişki kurmanın koşulları olarak Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı tamamen boşaltması ve Nahçıvan ile Azerbaycan arasında güvenli bir koridor açılması gerektiğini söylemiştir.⁴⁰⁶ Koçaryan döneminde Ermenistan'ın Dağlık Karabağ sorunundaki ana felsefesi bu sorunun Ermenistan-Türkiye ilişkilerine endekslenmemesi ve bu konunun ayrıca değerlendirmesi şeklinde olmuş, Koçaryan, "Türkiye ile Ermenistan ilişkileri üçüncü ülkelerin çıkarlarına bağlı kalmamalıdır" demiştir.⁴⁰⁷

Koçaryan döneminde Ermenistan, özellikle ambargo konusunda Türkiye'ye baskı yaptırmak için AB'yi de etkin şekilde kullanmaya çalışmıştır. Bu çerçevede Dışişleri Bakanı Oskanyan 2000'de AB'nin Türkiye'nin uyguladığı ambargoyu kaldırması için baskı yapmasını talep etmiş,⁴⁰⁸ daha sonra 19-21 Kasım 2001'de AB-Ermenistan Parlamenterler İşbirliği Komisyonu Toplantısı sonrasında AB, Türkiye'den uyguladığı ambargoyu kaldırması çağrısında bulunmuş ve bunun Türkiye-AB ilişkileri açısından önemine vurgu yapmıştır.⁴⁰⁹ Ermenistan için Türkiye ile ekonomik ilişkilerin başlatılmasının önemi son olarak 2004

⁴⁰⁴ http://www.avim.org.tr/bilgibankasi/tr/index5_1_1.htm

⁴⁰⁵ Massis Weekly Online, 17 Şubat 2001'den aktaran: **a.g.m.**

⁴⁰⁶ Hürriyet, 6 Haziran 2001'den aktaran: **a.g.m.**

⁴⁰⁷ Sinan Oğan, "Cumhurbaşkanı Gül'ün Bakü Ziyareti Gönül Alma Mı, Yoksa Arabulucuk Girişimi Mi", Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Enstitüsü. <http://www.turksam.org/tr/a1485.html>, son erişim tarihi: 05.03.2012.

⁴⁰⁸ Ali Faik Demir, **a.g.e.**, s.116.

⁴⁰⁹ Ali Faik Demir, **a.g.e.**, s.117.

başında Ermenistan Ulaştırma ve İletişim Bakanı Andranik Manukyan tarafından dile getirilmiştir. Manukyan, Ermenistan'ın dış ticaretinin %90'ından fazlasının Gürcistan üzerinden yapıldığını ve bunu ancak Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesiyle aşılabileceğini belirtmiştir.⁴¹⁰

Türkiye ile ilişkilerinde, uzlaşmaz politikalarıyla tanınan bir lider olan Koçaryan, 28-29 Haziran 2004'de İstanbul'da düzenlenen NATO Zirvesi'ne davetli olduğu halde katılmamış ve Ermenistan'ın Türkiyesiz de gelişebileceğini açıklamıştır. Aynı yıl, Türkiye'deki İktidar ve ana muhalefet partilerinin, (Adalet ve Kalkınma Partisi ile Cumhuriyet Halk Partisi), soykırım iddialarının tarihçilerden oluşan bir komisyonca değerlendirilmesi önerisi açıkça Ermenistan tarafından reddedilmiştir. Nisan 2005'de iki ülke arasındaki ilişkilerin kurulmasına katkı sağlayacak bir gelişme yaşanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı R.Tayyip Erdoğan, Ermenistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Robert Koçaryan'a bir mektup göndermiştir. Gönderilen mektubun içeriği; 1915 olaylarının hem Türk hem Ermeni hem de üçüncü ülkelerin arşivlerinin incelenmesi adına tarih komisyonunun kurulmasıdır. Koçaryan, Erdoğan'ın mektubuna, açık bir şekilde *"bu sorumluluğu tarihçilere devretmeye hakkımız yok"* şeklinde yanıt göndermiştir.⁴¹¹

6.1.3 Serj Azati Sarkisyan Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri ve Protokoller

Sarkisyan, 19 Şubat 2008 seçimlerinde oyların %52,48' ini alarak, %21,50'le ikinci sırada kalan Levon Ter Petrosyan'ı açık farkla geride bırakmış⁴¹² ve Ermenistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı olmuştur.⁴¹³ 1991-1994 Yıllarında ayrılıkçı Ermeni işgali altındaki Yukarı Karabağ'da Dağlık Karabağ Savunma Ordusu'nun başına geçerek uzun süre silahlı kuvvetlerde görev yapan Sarkisyan, 1999'da Ermenistan Parlamentosu'na milletvekili seçildi. Aynı dönemin Ermeni komutanlarından Vazgen Sarkisyan ile beraber "Ulusal Kahraman

⁴¹⁰ Ali Faik Demir, **a.g.e.**, s.117.

⁴¹¹ Necati İyikan, **a.g.e.**, s.176-177.

⁴¹² Seçimlere hile karıştırıldığı gerekçesiyle Erivan'da onbinlerce kişinin katıldığı bir gösteri düzenlendi. Seçimlere gözlemci gönderen Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı da bazı iyileştirmelere ihtiyaç duyulmakla birlikte seçimin genelde adil geçtiğini bildirdi. Ermenistan Sağlık Bakanlığı, gösteriler sırasında muhalefet yanlılarıyla güvenlik güçleri arasında çıkan çatışmalarda 8 kişinin yaşamını yitirdiğini açıkladı. Bkz. BBC Turkish.com, '*Erivan'da Onbinlerin Protestosu*', 20 Şubat 2008. http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2008/02/080220_armenia_protests.shtml, son erişim tarihi: 11.03.2012. Bkz. BBC Turkish.com, '*Ermenistan'da Protesto Kana Bulandı*', 2 Mart 2008. http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2008/03/080302_armenia.shtml, son erişim tarihi: 11.03.2012.

⁴¹³ Necati İyikan, **a.g.e.**, s.158.

Madalyası’’ na layık görülen Sarkisyan’ın⁴¹⁴, Hocalı katliamında önemli rol üstlenen iddia edilmektedir.⁴¹⁵

Sarkisyan göreve geldiği tarihten itibaren Ermenistan adına aktif bir siyaset izlemiş ve Türkiye ile ilişkiler en yoğun şekilde müzakereye açılmıştır. 6 Eylül 2008’de Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Sarkisyan tarafından Türkiye-Ermenistan milli maçını izlemek üzere Ermenistan’a davet edilmiş ve bu gelişme de futbol diplomasisi olarak tanımlanmıştır.⁴¹⁶

3 Nisan 2009’da, Londra’da düzenlenen G-20 Zirvesi’nde Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Ermenistan ile iyi ilişkiler kurulmak istendiğini açıklamış ve ayrıca Karabağ sorununun çözümü için hem Azerbaycan ile hem de Ermenistan ile görüşüldüğünü belirtmiştir. Ardından Ermenistan Dışişleri Bakanı Edward Nalbandyan, Türkiye ile kapalı olan sınırların açılmasının ardından ilişkilerin gelişebileceğini belirtmiştir. 22 Nisan 2009’da İsviçre’de her iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi adına bir yol haritası belirlenmiş⁴¹⁷, 31 Ağustos 2009 tarihinde İsviçre’nin gözetiminde Türkiye ile Ermenistan arasında normalleşmeyi öngören “İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkındaki Protokol” ve “Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol”ün parafe edilmesiyle ilişkiler daha ileri bir seviyeye gelmiştir.⁴¹⁸

“Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol”de açıkça belirtildiği üzere, iki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanındığı kabul edilmekteydi. Aynı protokolde her iki ülke de iyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerini yinelemişlerdi. Öte yandan “İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkındaki Protokol” ile her iki ülke de, bölgesel ve uluslararası uyuşmazlık ve çatışmaların uluslararası hukuk ilkeleri ve normları temelinde barışçı şekilde çözümlenmesi hususundaki taahhütlerini tekrarlamışlardı. Ayrıca, her iki ülke de iki halk arasında karşılıklı güven tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin

⁴¹⁴Gündem Haber, “*Bir Çelişki Abidesi Sarkisyan*”.

<http://www.gundem.be/tr/turkiye/bir-celiski-abidesi-sarkisyan>, son erişim tarihi: 11.03.2012.

⁴¹⁵NTV Msnbc, “*Erivan-Ankara İlişkilerinde Sarkisyan Dönemi*”, 21 Şubat 2008.

<http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/436450.asp>, son erişim tarihi: 11.03.2012.

⁴¹⁶Necati İyikan, *a.g.e.*, s.178-179.

⁴¹⁷*A.g.e.*, s.179.

⁴¹⁸Fatih Özbay, *a.g.m.*, s.5.

tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek şekilde bir diyalogun uygulamaya konulmasını kabul etmişlerdi.⁴¹⁹

Protokoller, 10 Ekim 2009 tarihinde Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanları tarafından İsviçre'nin Zürih kentinde düzenlenen törende imzalandı. Protokoller, zorlu diplomatik sürecin habercisi olacak şekilde tarafların birbirlerinin törendeki konuşma metinlerine itirazlarıyla gecikmeli de olsa imzalandı. Söz konusu protokoller, bu aşamadan sonra ülkelerin parlamentolarına getirilecek ve burada onaylandıktan sonra yürürlüğe girecekti. Ermenistan yasalarına göre protokollerin önce anayasaya uygunlukları açısından denetlenmesi için Anayasa Mahkemesi'ne gönderilmesi gerekiyordu. Ermenistan Anayasa Mahkemesi 12 Ocak 2010'da protokoller hakkındaki kararını açıkladı. Kararda protokollerin Ermenistan Anayasası'na uygun bulunduğu açıklanırken, gerekçeli kararda ise bazı maddelerin Ermenistan Anayasası ve Anayasa'nın atıfta bulunduğu 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi ile çelişmemesi gerektiği ifade edildi. Ermenistan bu kararla birlikte sınırların açılması için Türkiye'nin ileri sürdüğü Dağlık Karabağ şartını kabul etmediğini, ortak sınırı tanımadığını, kendilerine göre "soykırımın" kesin ve tartışılmaz olduğunu, protokollerde kastedilen Ortak Tarih Komisyonu'nun kurulamayacağını bir anlamda ilan etmiş oldu.⁴²⁰

Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin kararının ardından Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, Ermenistan Dışişleri Bakanı Edward Nalbandyan'ı aramış ve Protokol metnine, özüne ve içeriğine bağlı kalınması gerektiğini belirtmiştir.⁴²¹ Türk Dışişleri'nin karar sonrasında yaptığı açıklamada "*Söz konusu kararda, Protokoller'in lafzına ve ruhuna aykırı önkoşullar ve kısıtlayıcı hükümlerin zikredildiği tespit edilmiştir. Bu yaklaşım tarafımızdan kabul edilemez*" denmiştir.⁴²²

Başbakan Erdoğan ise, Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türk-Ermeni protokolüyle ilgili kararına yönelik olarak o esnada bulunduğu Cidde'de yaptığı açıklamada, "*Ermenistan Anayasa mahkemesinin verdiği kararın gerekçesinde, temel ilke olarak asla kabul edilemeyecek bir yaklaşım tarzı var(...) Biz bu metni hemen parlamentomuza gönderdik, herhangi bir kurumu aracı olarak sokmadık. Cümleler arasında operasyon da yapmadık. Aynen gönderdik ve biz orada samimiyet gösterdik. Şu anda Ermenistan, metnin üzerinde operasyon yapmaya kalkıştı. Bunun tabii düzeltilmesi lazım, bu düzeltilmedikten sonra süreç*

⁴¹⁹ Sözüedilen her iki protokolün parafe edilen tam metni için bkz.

<http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>, son erişim tarihi: 12.04.2012.

⁴²⁰ Fatih Özbay, **a.g.m.**, s.5.

⁴²¹ Necati İyikan, **a.g.e.**, s.180.

⁴²² Sedat Laçiner, "*Ermenistan Anayasa Mahkemesi ve Protokoller*", Uluslar arası Stratejik Araştırmalar Kurumu, 21 Ocak 2010. <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1317>, son erişim tarihi: 12.04.2012.

zedelenmiş olur. Kaldı ki Ermenistan-Azerbaycan arasındaki ilişkiyi bu işin dışında tutmak gibi bir lüksümüz de yok” derken mahkeme kararının değişmemesi halinde sürecin tıkanacağıının da altını çizdi.⁴²³

Ermenistan Anayasa Mahkemesi’nin söz konusu kararından sonra, kapalı kapılar ardında sürdürülen diplomatik görüşmelerle başlayan, futbol diplomasisi ile hız kazanan, yol haritası ile kararlılık sergileyen ve imzalanan protokollerle bir üst aşamaya geçen Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki normalleşme süreci tıkanı. Şu anda protokoller iki ülkenin parlamentolarında askıya alınarak süresiz olarak beklemeye bırakılmış durumdadır.⁴²⁴

Sonuç olarak bu süreç, her iki tarafın da karşı karşıya geleceği zorlu bir mücadeledir ve her iki tarafın da bu anlaşmalardan tamamiyle memnun ayrılacaklarını düşünmek boş bir umuttan ibarettir. Türk muhalefeti, Dağlık Karabağ bölgesinde somut gelişmeler olmasını ve Kars Anlaşması’nın asıl halinin de protokollerde yer almasını istediklerini, bu nedenle tatmin olmadıklarını belirtmektedir. Radikal ARF (Ermeni Devrimci Federasyonu) üyeleri de memnun olmadıklarını dile getirmiş, hatta protokolleri protesto amacıyla açlık grevi düzenlemişlerdir.⁴²⁵

Mahkeme’nin kararı sadece Türkiye’yi değil, Taşnakları da rahatsız etmiştir. Protokollere daha en başından karşı çıkan Taşnaklar protokolleri muhalefet yapmak için iyi bir malzeme olarak görmüş ve bu “malzeme” yi, sokak gösterileri yapmak, demeçler vermek, Türk bayrağı yakmak, yönetimi ve mahkemeyi tehdit etmek gibi yöntemlerle bugüne kadar da hoyratça kullanmıştır. Taşnakların ön şartı sadece soykırım iddialarının Türkiye tarafından tanınması değil, aynı zamanda tanınmaya ek olarak tazminat da istenmesidir. Taşnaklar Ermenistan Anayasası’nın (Bağımsızlık Bildirgesi ile) Ermeni devletine, bu büyük Ermeni ülkesini yeniden eline geçirme görevini verdiğini, protokollerin ise sınırları şartsız olarak tanıyarak bu göreve ihanet anlamına geldiğini belirtmişlerdir. Bu nedenle protokolleri bir tür taviz olarak algılamış ve büyük bir kızgınlıkla Sarkisyan Yönetimi’ne saldırmışlardır. Taşnakların mahkemeden beklentisi, protokollerin en azından kısmen de olsa anayasaya aykırı olduğunun belirtilmesiydi. Taşnaklar protokollerin ön şartsız onaylanması halinde Ermenistan’da rejim değişikliğinin olabileceğini dahi açıkça ifade etmişlerdir.⁴²⁶

⁴²³ **A.g.m.**

⁴²⁴ Fatih Özbay, **a.g.m.**, s.5.

⁴²⁵ Stacy Maruskin, “**Belirsizlikler Yumağı: Türk-Ermeni Protokolü**”, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ekim 2009. <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1099>, son erişim tarihi: 13.04.2012.

⁴²⁶ Sedat Laçiner, **a.g.m.**

6.2 Soykırım İddiaları Konusunda İkili İlişkileri Etkileyen Konular

6.2.1 Diasporanın Türkiye'ye Yaklaşımı

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde en ağırlıklı aktörlerden biri kuşkusuz diaspora Ermenileridir. Diasporada yaşayan Ermeniler için “soykırım” söylemi ve Türkiye'den bir tür intikam alma duygusu, kimliklerini sürdürmeleri ve birbirleriyle dünyanın neresinde yaşarlarsa yaşasınlar ortak bir idealleri olması açısından hayati bir konum teşkil etmektedir.

1980'li yılların sonlarından itibaren özellikle Avrupa ülkelerinde ve Amerikan Birleşik Devletlerinde yapılan bütün yayınlarda Ermeni Diasporası kavramının kullanıldığı görülmektedir. Ermeni diasporası denildiğinde, Ermenistan dışında ve dünyanın birçok ülkesinde dağınık ve o ülkelerin vatandaşları olarak yaşayan Ermeniler kastedilmekle birlikte, Ermenilerin bu kavrama bilerek iki yeni anlam yüklemeye çalıştıkları görülmektedir. Bunlardan birisi Ermeni Diaspora'sını, Ermenistan Devleti dışında yaşayan Ermeniler olarak değil, Anadolu'dan göç ettirilen ve bir daha Anadolu'ya dönmelerine izin verilmediği için dünyanın çeşitli ülkelerine dağılan ve oralarda yaşayan Ermeniler olarak takdim etmeleridir. Ermeni Diasporasına, Avrupa ve ABD'de yaşayan Ermenilerin verdiği ikinci bir anlam daha vardır. Ermeni Diasporası, Ermenistan dışında, dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmış olarak yaşayan Ermenileri kasteder fakat buradaki “Ermenistan” Kafkasya'daki Ermenistan Devleti değildir. Kafkasya'daki Ermenistan'la birlikte Türkiye'deki, İran'daki, Azerbaycan'daki ve Gürcistan'daki Ermenilere ait olduğunu iddia ettikleri toprakları da içine alır.⁴²⁷

Diasporadaki Ermeniler, yaşadıkları ülkelerde çeşitli dernekler ve örgütler kurarak faaliyetlerini sürdürmekte ve dünyanın her yerindeki Ermeni kuruluşlarıyla bağlantı kurmaktadır. Bu örgütler, genel olarak araştırma, yardım, kültürel ve sportif amaçlı kuruluşlar olarak sınıflandırılabilir. Ayrıca buldukları ülkenin adıyla kurulan Ermeni Ulusal Komiteleri de önemli bir yapılanmayı teşkil etmektedir. Son olarak *Taşnak*, *Hınçak* ve *Ramgavar* gibi tarihi geçmişi olan üç partinin örgütleri de diaspora Ermenilerinin yoğun şekilde yaşadıkları yerlerde faaliyet göstermektedir.⁴²⁸

Fransa'da yaşayan Ermeni asıllı tarihçi Anahide Ter Minassian, “diaspora” konusuna şu şekilde yaklaşmaktadır;

⁴²⁷ Cemalettin Taşkıran, “*Ermeni Diasporası*”, Selçuk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Düünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu, Konya 2003.

http://www.zafersen.com/makale_ermeni_diasporasi_cemalettin_taskiran.htm, son erişim tarihi: 14.04.2012.

⁴²⁸ Kamer Kasım, “*Ermeni Sorunu'nun Uluslararası İlişkiler Boyutu*”, Ermeni Sorunu El Kitabı, Ankara, Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi, 2003, s. 125-126.

“(…)Diaspora yakın zamanın bir kavramıdır ve bu 1915 yılında Osmanlı İmparatorluğundaki Ermenilerin maruz kaldığı katliamların ve sürgünlerin bir sonucudur. 1915 olaylarının etkileri Kemalist ihtilal tarafından da sürdürülmüştür. Birinci Dünya savaşı sırasında başlayan, Ermenilerin kaçış ve dağılışları, 1921 yılında Fransız ordusunun Çukurova’yı boşaltmasıyla ve 1923 yılında, Sevr Anlaşması’nı ve onunla birlikte Ermenilerin Anadolu’da bir milli yurt düşüncelerini de iptal eden Lozan Anlaşması’nın imzalanmasıyla büyük boyutlara ulaşmıştır. O zaman büyük çapta bir mülteci akını da olmuştur. Zira kaçanların, bugün modern Türkiye olan asıl ülkelerine geri dönme hakları yoktur(...) Erivan’da, Tahran’da, Beyrut’ta, Paris’te, Los Angeles’te veya Sidney’de yaşasınlar, nerede yaşarsa yaşasınlar, Ermeniler biliyorlar ki bir vatanları var. Kelimenin etimolojik manası olan “Atalarının toprakları”nda bir vatanları var. Bu vatan Ermenistan. Ama Ermenistan sözünden, sadece bir devleti anlamamak lazım. Ermenistan sözünden, Anadolunun doğusunda bulunan bir coğrafi bölgeyi, kutsal Ağrı Dağı’nın taçlandığı Ermeni yaylasını anlamak lazım. Milattan Önce 5. Yüzyıldan itibaren Ermenilerin bulunduğu bu bölge, bu Ermeni vatani, bu gün Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, İran ve Türkiye arasında paylaşılmış durumdadır. 30.000 km’lik Ermenistan devleti tarihi Ermenistan’ın sadece küçük bir parçasıdır(...)”,⁴²⁹

Diaspora için “soykırım” konusunun tanınması en öncelikli konudur. Bu doğrultuda yoğun olarak yaşadıkları ülkelerde lobi faaliyetleriyle kamuoyuna ve parlamentolara baskı yapmakta ve Türkiye aleyhine kararlar aldirmaya çalışmaktadırlar. Ermenistan’da diaspora ile en yakın olan parti, aynı zamanda Türkiye ile diaspora arasında bağlantı kurulmasına sürekli olarak engel çıkarmakta olan Taşnaktır. Örneğin Türkiye’nin Doğu Anadolu bölgesini “Batı Ermenistan” diye tanımlayan parti başkanı Hrant Markaryan verdiği bir mülakatta, “soykırımın tanınması çabası kendi başına bir amaç değildir, bu çaba Batı Ermenistan’ın kurtarılması mücadelesinde bir safhadır” diyerek, Türkiye ile ilişkiler açısından gerçek niyetini ortaya koymuştur.⁴³⁰

⁴²⁹ Cemalettin Taşkıran, a.g.m.

⁴³⁰ Ömer E. Lütem, “Olaylar ve Yorumlar: Ermenistan’ın Yeni Hükümeti”, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ermeni Araştırmaları, Sayı: 10, Yaz 2003. <http://www.avim.org.tr/makaletekli.php?makaleid=231>, son erişim tarihi: 15.04.2012.

6.2.2 Soykırım Karar Tasarıları

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkiler bakımından sürekli gündeme getirilen bir konu da, Ermenistan'ın ısrarla sürdürdüğü "soykırım" iddialarının Türkiye tarafından kabul edilmesidir. Bu çerçevede Ermenistan hükümetleri ve yukarıda bahsedildiği gibi diaspora Ermenileri etkin şekilde lobi faaliyetleri göstermekte ve tüm dünyada kamuoyu oluşturmaya uğraş vermektedirler. Bu doğrultuda "soykırımın" tanınması konusu, Ermeniler'in girişimleri ve çabalarıyla dünyadaki çeşitli devletlerin parlamentolarında ve yine bazı önde gelen uluslararası örgütlerin ilgili organlarında tartışılmış ve çeşitli kararlar alınmıştır.

Ermeni lobisinin faaliyetleri sonucu Amerikan Temsilciler Meclisi 1975'te, 24 Nisan gününü "*National Day of Remembrance of Man's Inhumanity to Man*" (İnsanın İnsana Karşı İnsanlık Dışı Suçları Anma Günü) ilan etmiştir.⁴³¹ Benzeri bir tasarı 1984 yılında Senato Dış İlişkiler Komitesince görüşüldü ve 24 Nisan "soykırım günü" olarak kabul edildi.

ABD Temsilciler Meclisi ve Senato Dış İlişkiler Komitesi'nin kabul ettiği karar tasarıları Türkiye'de sert tepkilere yol açmıştır. Dışişleri Bakanlığı 11 Eylül'de yaptığı açıklama, Başbakan Turgut Özal ve TBMM Başkanı Necmettin Karaduman da 13 Eylül'de verdikleri demeçlerle söz konusu kararları kınamışlardır. Aynı şekilde siyasi partiler de kararları sert bir biçimde eleştirmişlerdir.⁴³²

13 Eylül 1984 tarihinde Başbakan Turgut Özal, söz konusu karar tasarıları ile ilgili olarak:

"Bu kararların bizzat Amerikan vatandaşlarını da hedef alan uluslararası terörizme, özellikle ASALA ve benzeri terör örgütlerinin caniyane eylemlerine bir destek sağlamakta olduğunu bütün dünya kamuoyunun takdirine arz ediyoruz(...) Bu gibi kısa vadeli politik kazançları hedef alan faaliyetlerin, ülkeler arasında uzun gayretlerle teessüs eden dostane münasebetleri maalesef tamiri çok zor ve bazen imkânsız durumlara soktuğu bilinen bir gerçektir. Böyle durumların ülkelerin uzun vadeli menfaatlerini büyük çapta zedelediğine yakın tarih açık bir şekilde şahittir" demiştir.⁴³³

Söz konusu karar tasarıları 4 Haziran 1985 tarihinde genel oylamaya sunuldu. Türk hükümeti kararın geçmemesi için Washington nezdinde çalışmalarda bulunmasının yanı sıra,

⁴³¹ Joint Resolution 148, Senate of United States, April 9 1975.

http://www.armeniangenocide.org/Affirmation.157/current_category.7/affirmation_detail.html, son erişim tarihi: 16.04.2012.

⁴³² Sibel Kavuncu, "*1980'lerde Türkiye-ABD İlişkilerinde Bir Sorun: Ermeni Karar Tasarıları*", Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Sayı:23-24, 2006.

<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=480>, son erişim tarihi: 17.04.2012.

⁴³³ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Sayı:9, Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Eylül 1984, s.21-22.'den aktaran: **a.g.m.**

ABD'nin 25 Eyaleti ve Washington'da bulunan üniversite öğretim kurumlarında görevli toplam 69 bilim adamının ortaklaşa yayımlamış oldukları bildiride, tarihi bir hata yapıldığı vurgulanarak, tasarıda geçen Türkiye ve soykırım ifadelerinin kullanılmasının kabul edilemez olduğu ilan edildi.⁴³⁴

Reagan yönetimi bu tür bir tavsiye kararının Türkiye ile ABD arasındaki dostane ilişkilere zarar verebileceği kaygısıyla, Cumhuriyetçi Senatörler nezdinde girişimde bulunmuş, kendilerine Türkiye'nin ABD açısından taşıdığı stratejik önem anlatılmıştır. Başkan Reagan Yönetiminin devreye girmesiyle, ABD Kongresi'ndeki bazı Cumhuriyetçi Senatörler, "Ermeni Soykırımı" ile ilgili tavsiye kararını, Senato Dış İlişkiler Komisyonu raportöründen geri istemişlerdir. Böylece, Komisyon'da kabul edilmiş olan tavsiye kararının, Kongre'nin tatile girdiği 4 Ekim tarihine kadar Senato Genel Kurulunda görüşülmeme olasılığı ortaya çıkmıştır. Bu ihtimalin gerçekleşmesi ile tavsiye kararının Kongre kararı haline gelmesi önlenmiştir.⁴³⁵

Bir müddet sonra Ermeni lobisi tarafından sürdürülen çalışmalar sonucunda, ABD Kongresi'nde "Ermenileri Anma Günü" ile ilgili olarak konunun 23 Nisan 1987'de Temsilciler Meclisi Posta ve Sivil Hizmetler Komisyonu'nda gündeme alınması sağlanmıştır. 138 milletvekilinin imzasını taşıyan, 1988'den itibaren her yıl 24 Nisan'ın 1915-1923 yılları arasında yapıldığı iddia edilen "Ermeni Soykırım Günü" olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde ulusal yıldönümü statüsünde anılmasını öngören, 1,5 milyon Ermeni'nin Osmanlı İmparatorluğu döneminde işlenen "soykırımın" kurbanları olduğunu öne süren ve söz konusu "soykırımın", Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından önce yapıldığını özellikle vurgulayan 132 sayılı tasarı, ABD Temsilciler Meclisi Posta ve Sivil Hizmetler Komisyonu'nun 22 Nisan 1987 tarihli toplantısında 4'e karşı 18 oyla kabul edilmiştir.⁴³⁶

132 sayılı tasarı'nın Temsilciler Meclisi Posta ve Sivil Hizmetler Komisyonu'nda kabul edilmesinin ardından ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan bir açıklama yapılmış, Reagan yönetiminin Temsilciler Meclisi Posta ve Sivil Hizmetler Komisyonu'nda kabul edilen Ermeni tasarısına karşı oldukları vurgulanmış ve tasarımı önlemek için her yola başvurulacağı bildirilmiştir.⁴³⁷ Komisyondan geçen Ermeni tasarısı ile ilgili olarak Başbakan Özal, bir yandan tasarı'nın Temsilciler Meclisi Posta ve Sivil Hizmetler Komisyonu'ndan geçmesinin bir şey ifade etmediğini, daha birçok sürecin olduğunu, veto hakkının olduğunu, Ermeni

⁴³⁴ Sedat Laçiner, *"Türkler ve Ermeniler..."*, s.76.

⁴³⁵ Sibel Kavuncu, **a.g.m.**

⁴³⁶ Sarkis Dakarian, *"Armenian Day"*, Chicago Tribune, http://articles.chicagotribune.com/1987-09-01/news/8703060218_1_armenian-genocide-nato-ally-armenian-day, son erişim tarihi: 17.04.2012.

⁴³⁷ Sibel Kavuncu, **a.g.m.**

tasarısı için ABD Başkanı'nın veto yetkisini kullanıp kullanmayacağına bakmak gerektiğini söylerken, diğer yandan, ABD Başkanı Ronald Reagan'a bir mesaj göndererek, Yönetimi, ABD Kongresi gündemindeki 132 sayılı Ermeni tasarısı konusunda uyarmıştır⁴³⁸.

Özal tarafından ABD Yönetimi'ne gönderilen uyarı mesajı, ardından dönemin Washington Büyükelçisi Şükrü Elekdağ'ın Ankara'ya çağırılması ve de Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in ABD'ye planlanan Mayıs ayındaki ziyaretini erteleme üzerine, kendisiyle yapılan bir röportajda ABD Savunma Bakan Yardımcısı Richard Perle, Ermeni karar tasarısı gibi sorunlardan birçok Amerikalının da hoşnut olmadığını, Türkiye'nin bu sorunların Amerika ile ilişkisinin azaltılarak çözüleceğini sanmasının çok büyük hata olacağını, ancak bu sorunları çözerek rahat edilebileceğini söylemiştir.⁴³⁹

1989 yılı Eylül ayı sonunda, Amerikan Senatosu Azınlık Grubu Başkanı Robert Dole tarafından Kongre kararı olarak hazırlanan "Ermeni soykırımının 75. Yılına Anma" tasarısı⁴⁴⁰ 17 Ekim 1989 yılında da yine bir "soykırım" tasarısı Amerikan Senatosu Adalet Komisyonundan geçmiştir.⁴⁴¹

Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz da, TBMM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada, ABD Kongresi'ndeki soykırım tasarısı ile ilgili bilgi vermiş, Washington yönetimini uyararak, "Böyle bir tasarının kabulü, 72 kişinin ölümüne yol açan terör eylemlerinin mükafatlandırılması olacaktır" demiştir. Yılmaz konuşmasının devamında:

*"(...)Vahim bir husus, Türk kamuoyunun zihninde Amerikan Kongresi'nin tutumu muvacehesinde iki ülke arasındaki işbirliğinin nasıl devam edeceği konusunda ciddi bir soru işaretinin giderek kökleşmeye başlamış olmasıdır(...) Türkiye'nin güvenlik politikasında ABD ile olan ittifak bağlarının önemli bir yönü vardır. Ancak her demokratik ülkede olduğu gibi ülkemizde de hükümetler, milletimizin haklı olarak göstereceği tepki ve infiale kulak tikayamazlar. Türk milletini soykırım işlemekle suçlayan bir kararın da, bu çerçevede ABD ile olan ilişkilerimizde tamiri imkansız yaralar açması ve sonucu önceden kestirilemeyecek gelişmeler yaratması kaçınılmaz olacaktır(...)"*⁴⁴² demiştir.

"Ermeni soykırımı kurbanlarını anma günü" ilan edilmesi girişimleri nedeniyle, dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren ve Başbakan Turgut Özal, ABD Başkanı George Bush'a

⁴³⁸ Sedat Laçiner, **a.g.e.**, s.76-77

⁴³⁹ **A.g.e.**, s. 76 ve "Ufuk Güldemir'in Richard Perle İle Söyleşisi", Cumhuriyet, 3 Mayıs 1987, s.8.'den aktaran Sibel Kavuncu, "**1980'lerde Türkiye...**"

⁴⁴⁰ **A.g.m.**

⁴⁴¹ <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/bdquery/z?d101:SJ00212;>, son erişim tarihi: 18.04.2012.

⁴⁴² Sibel Kavuncu, **a.g.m.**

konuyla ilgili birer mektup göndermişlerdir. Cumhurbaşkanı Evren, mektubunda Ermeniler'in siyasi amaçlarla istismar ettiği bir konuya ancak Osmanlı arşivleri üzerinde yapılacak dikkatli bir araştırmanın ışık tutabileceğini, Türk hükümetinin böyle bir araştırmayı mümkün kılmak amacıyla Osmanlı belgelerini araştırmacıların faydalanmasına sunduğunu hatırlatmış, Türkiye ile ABD arasındaki dostluğa gölge düşüren en önemli meselenin, her yıl Kongre'de yenilenen Ermeni tasarıları olduğunu belirterek, "ilişkilerimizdeki bu yabancı ve suni unsur ortadan kaldırılmadığı sürece, ülkelerimiz arasındaki işbirliğinin tatminkar bir şekilde sürdürülmesi mümkün değildir" demiştir. Başbakan Özal da mektubunun başında, Ermeni iddialarının geçen yüzyıla dayandığını, ortaya sürülen görüşlerin, Osmanlı arşivlerinin kamuya kapalı olmasından kaynaklandığını, oysa bu arşivlerin artık tüm dünyanın ve tarihçilerin incelemesine açılmış olduğunu, artık gerçekleri gün ışığına çıkarmak işinin bilim adamlarına düştüğünü belirtmiştir. Özal mektubunun devamında, Türk milletinin bir bütün olarak bu konuda son derece hassas olduğunu vurgulamış, Bush yönetiminde ikili ilişkilerin güçlenmiş olmasından memnurluk duymakla beraber, "bu ilişkilerin bozulması tehlikesi önceki dönemlerden daha az değildir" diyerek ABD Başkanı'nın harekete geçmesini istemiştir⁴⁴³

Türkiye'nin tepkisi ayrıca, Türk-ABD savunma konseyi toplantılarının askıya alınması, İncirlik Üssü'ndeki F-16 uçuşlarının engellenmesi, Amerikan filolarına ziyaret yasağı sınırlaması, 1990'da süresi dolacak olan SEİA'nın süresinin uzatılmayacağı mesajının verilmesi şeklinde olmuştur.⁴⁴⁴ Ancak, "Ermeni soykırımı" kurbanlarını anma günü girişimleri karşısında Türkiye'nin ABD'ye ilettiği mesajlar sonuç vermemiş, sözde Ermeni soykırım tasarısı, ABD Senatosu Adalet Komisyonu'nda 6'ya karşı 8 oyla kabul edilmiş, tasarının Genel Kurul'a gönderilmesi kararlaştırılmış, 27 Şubat 1990 tarihinde ABD Senatosu'nda yapılan ikinci oylamada da sözde Ermeni soykırımı karar tasarısının gündeme alınması reddedilmiştir.⁴⁴⁵

Türkiye açısından AB ile ilişkilerini belirlemesi açısından Avrupa'da yaşanan gelişmeler de doğal olarak önemli yer tutmaktadır. 18 Haziran 1987'de Avrupa Parlamentosu (AP) almış olduğu kararla, Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermenilere karşı 1915-1917 yılları arasında yürütülen faaliyetlerin 9 Aralık 1948'de BM Genel Kurulu'nda tanımlanan şekliyle "soykırım" olduğunu kabul etmiştir.⁴⁴⁶

⁴⁴³ A.g.m.

⁴⁴⁴ Laçiner, a.g.e., s.78.

⁴⁴⁵ Senatör Robert Bryd Amerikan siyasetinde 'filibustering'(sürekli konuşma yöntemi) olarak bilinen yöntemi kullanmış, ikinci oylamada 14 saat konuşarak tasarının senato gündemine alınmasını önlemiştir.

⁴⁴⁶ "European Parliament Resolutinon", Resolution discussed and approved by European Parliament on June 18 1987.Doc. A2- 33/87.

Sözkonusu kararda, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılma sürecinde Kıbrıs, Kürt ve soykırım örnekleri zikredilerek, bireysel ve kollektif, özellikle din özgürlüğüyle ilgili eksiklerin ciddi engel teşkil edeceği belirtilmiştir. Ermenilere yönelik tek eleştiri, Parlamento'nun 1973 ile 1986 arasında Ermeni halkının büyük çoğunluğunun da desteklemediğinin belirtildiği terör eylemlerinin kınandığı paragraftır.⁴⁴⁷ Bunun da ötesinde, 2003 içinde Avrupa Birliği Konseyi'ne Parlamento'nun 1987 tarihli kararı da zikredilerek Türkiye'nin "Ermeni soykırımının" tanınmasının üyelik müzakerelerinde önkoşul olup olmadığı sorulmuş; cevap olarak bu konunun bu tür bir niteliğe haiz olmadığı ve Kopenhag siyasi kriterleri içinde de yer almadığı bildirilmiştir.⁴⁴⁸

Bir diğer soykırım tasarısı da, Fransa'da 8 Kasım 2000 tarihinde kabul edilmiş ve Fransız parlamentosu, 18 Ocak 2001'de aldığı kararla, Fransa 1915'te Ermenilerin maruz kaldığı soykırımı tanıyan ibareli kararı kabul etmiştir.⁴⁴⁹ Fransa parlamentosunun "Ermeni soykırımı" ile ilgili yasanın kabul edilmesine ilişkin 18 Ocak 2001 tarihli hükümet açıklaması şu şekildedir:

*"Fransa Ulusal Meclisi tüm uyarılara rağmen bugün tarih ve insanlık önünde vahim bir hata içine düşerek sözde Ermeni soykırımı yasa teklifini kabul etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Türkiye'yi hiçbir zaman işlemediği soykırım suçuyla ithama cüret eden ve tarihi gerçekleri hiçe sayan Fransa Parlamentosu'nun bu kararını şiddetle kınamakta ve bu yasayı bütün sonuçlarıyla reddetmektedir. Milletimizin infialle karşıladığı bu yasa Türkiye-Fransa ilişkilerine büyük ve kalıcı zarar verecek ve ilişkilerimizde ciddi bir krize yol açabilecektir. Bu gelişme, bölgemizdeki barış ve istikrar ortam ve arayışlarına da olumsuz etki yapacaktır. Bunların sorumluluğu Fransa'ya ait olacaktır."*⁴⁵⁰

Ayrıca bilindiği üzere ulusal ve yerel meclislerden "Ermeni soykırımını" tanıyan kararlar çıkartmanın yanısıra Ermeni lobilerinin diğer önemli bir aktiviteleri de çeşitli heykeller ve anma sembollerini Batı kamuoyuna mal edebilmektir. 2003 yılında Seine nehri kıyısında Canada meydanında "soykırımı" sembolize eden Gomitas Heykeli inşa edilmiştir.⁴⁵¹ Türk

http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.152/current_category.7/affirmation_detail.html, son erişim tarihi: 18.04.2012.

⁴⁴⁷ Ali Faik Demir, "SSCB Sonrası...", s.127.

⁴⁴⁸ A.g.e., s.127.

⁴⁴⁹ Belgenet, "Fransa Soykırımı Tanıdı", http://www.belgenet.com/arsiv/ermeni/fransa_01.html, son erişim tarihi: 20.04.2012.

⁴⁵⁰ Belgeler, Ermeni Araştırmaları, Sayı: 1, Mart, Nisan, Mayıs 2001,

<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=206>, son erişim tarihi: 20.04.2012.

⁴⁵¹ Sedat Laçiner, "Ermeni Sorunu'nun Fransa-Türkiye İlişkilerine Etkisi(2002 Yılına Kadar)", Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, 6 Ocak 2010.

<http://www.usakgundem.com/ders-notu/16/ermeni-sorununun-fransa-t%C3%BCrkiye-%C4%B0li%C5%9Fkilerine-etkisi-2002-y%C4%B1l%C4%B1na-kadar-.html>, son erişim tarihi: 20.04.2012.

Dışişleri Bakanlığı, 24 Nisan 2003 tarihli basın açıklamasında söz konutu anıttan “bir kin anıtı” olarak bahsetmiştir.⁴⁵²

Avrupa Parlamentosu ise, 2002 tarihli Güney Kafkasya raporunda şu ifadeler yer vermiştir;

*“Türkiye’den Avrupaya katılmak amacı ile uyum halinde olarak, Ermenistan’a uyguladığı ablukayı sona erdirmeye yönelik uygun önlemleri almasını ister, bu konuda 1915 Ermeni soykırımını bir gerçek olarak tanıyan 18 Temmuz 1987 tarihli kararındaki tutumunu teyit eder ve Türkiye’den de aynını yapmasını talep eder”.*⁴⁵³

9 Ekim 2003 tarihinde, Euro-Armenia derneği ile Gregoire ve Suzan Krikoryan isimli bireyler, Avrupa Adalet Divanı, Birinci derece Mahkemesi nezdinde dava açarak, 1999 Helsinki Zirvesi’nde, Türkiye’ye adaylık statüsü verilmesi kararının, AP’nin 18 Haziran 1987 tarihli kararına aykırı olduğunu iddia ederek, Ankara’nın adaylık statüsünün kaldırılmasını talep etmişlerdir. Mahkeme, başvurunun hiçbir hukuki temelini bulunmadığı gerekçesinden yola çıkarak mahkeme yönetmeliğinin 111. maddesi çerçevesinde davalılardan savunma alınmaya dahi gerek olmaksızın gerekçeli kararını açıkladı. Mahkeme 1987 tarihli kararın sadece ve tamamen siyasi olduğunu, tavsiye nitelikli bir kararın yaptırım gücü bulunmadığını, AP’nin bu kararını her an değiştirebileceğini, kararın hukuki bir etkisinin bulunmadığını açıkladı.⁴⁵⁴

Ulusal parlamentolarında “Ermeni soykırımını” tanıyan kararlar çıkartan ülkelere bakmak gerekirse; 1965’de Uruguay⁴⁵⁵, 1982’de Kıbrıs, 1993’de Arjantin⁴⁵⁶, 1995’de Rusya, 1996’da Yunanistan, 1997’de Lübnan, 1998’de Belçika ve Fransa⁴⁵⁷, 2000’de Vatikan, İtalya ve İsveç, 2003’de İsviçre, 2004’de Slovakya, Hollanda ve Kanada, 2005’de Polonya, Litvanya ve Venezuela, 2007’de de Şili parlamentosu “soykırımı” tanımıştır.⁴⁵⁸

⁴⁵² Sedat Laçiner, *‘Türkler ve Ermeniler...’*, s.118.

⁴⁵³ Ömer E. Lütem, *‘Olaylar ve Yorumlar’*, Ermeni Araştırmaları’, Cilt:1, Sayı:4, Aralık 2001, s.28.

⁴⁵⁴ Bkz. *‘Avrupa Adalet Divanı Birinci Dairesi 17 Aralık 2003, T-346/03 Esas Nolu Dava Hakkındaki Karar’*,

<http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?jsessionid=9ea7d2dc30dbe4b391de100d41b49f108cabd5e38714.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxuKa3f0?text=&docid=71894&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=49984>, son erişim tarihi: 03.05.2012.

Kararın Türkçe çevirisi için bkz.

<http://www.turkmeclisi.org/?Sayfa=Temel-Bilgiler&Git=Bilgi-Goster&Baslik=ermen-diaporasinin-ortaya-cikmasini-istemedigi-avrupa-adalet-divani-nin-nihai-karari&Bil=800>, son erişim tarihi: 03.05.2012.

⁴⁵⁵ 2004 yılında da karar almıştır.

⁴⁵⁶ 2004 ve 2007 yıllarında da karar almıştır.

⁴⁵⁷ 2000, 2001 ve 2006 yıllarında da karar almıştır.

⁴⁵⁸ Karar tarihleri ve numaraları için bkz. Armenian National Committee of America, *‘Genocide Recognition’* http://www.anca.org/genocide_resource/recognition.php, son erişim tarihi: 04.05.2012.

Tüm bu gelişmelerin ardından Fransa bir adım daha ileri gitmiş, 22 Aralık 2011’de soykırımların inkarının suç sayılmasını öngören yasa tasarısı Fransa parlamentosunda kabul edilerek senatoya sevk edilmiş ve sözkonusu teklif 23 Ocak 2012 tarihinde kabul edilmiştir.⁴⁵⁹ Tasarının senatoya sevk edilmesinin ardından TBMM Dışişleri Komisyonu 19 Ocak 2012 tarihinde yayınladığı bildiriyle özetle şu hususları belirtmiştir:

‘‘Bu yasa tasarısı, ifade özgürlüğünü tüm diğer Anayasal hakların üzerinde gören Fransız Anayasal düzeni ile düşünce ve ifade özgürlüğünün demokratik toplumlarda hangi istisnai hallerde yasalarla sınırlandırılabilirliğinin sınırlarını açıkça ortaya koyan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin ihlali anlamına gelmektedir. Ayrıca, çağdaş temel hak ve özgürlüklerin beşiği ve ‘‘Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik’’ kavramlarıyla hür dünyaya ilham kaynağı olmuş Fransız milleti ile bugüne kadar özdeşleştirilen ve Avrupa Birliği’nin temelini teşkil eden ortak değerlerle de ters düşmektedir(...) Üzerinde hukuki ve bilimsel oydaşmanın bulunmadığı bir konunun üçüncü bir ülkenin siyasi organlarına tek taraflı olarak taşınması kabulü şayan değildir. Gerek Cezayir gerek uluslararası mahkemelerce kabul edilmiş diğer soykırımlar konusunda sessiz kalan Fransız Parlamentosu’nun sadece kendisinin yasayla kabul ettiği Ermeni iddialarının aksini söylemeyi cezaya tabi tutması, siyasi oportünizm çabasının bir sonucu olarak, tarihe ve diğer milletlere karşı yapılmış açık bir ikiyüzlük teşkil edecektir(...) Sözkonusu yasa tasarısının tüm çabalarımıza ve uyarılarımıza rağmen Senato’da kabul edilmesi halinde Türkiye, Fransa ile ilişkiler bakımından gerekli adımları atmak mecburiyetinde kalacaktır.’’⁴⁶⁰

28 Şubat 2012 tarihinde Fransa Anayasa Konseyi, ‘‘Yasa Tarafından Tanınan Soykırımların İnkârının Cezalandırılması’’na yönelik yasa tasarısını iptal etmiştir.⁴⁶¹ Kararın ardından Dışişleri Bakanı Davutoğlu, ‘‘Bundan sonra açık yüreklilikle tartışılacak bir ortam oluştu. Türkler ve Ermeniler için de bir fırsat oldu. Tarihte birlikte birçok acıyı paylaşmış iki halkın birbirine sarılması için bir fırsat oldu. Ümit ederiz nefret üzerinden bir siyaset inşa

⁴⁵⁹Radikal, ‘‘Soykırım İnkâr Yasa Tasarısı Fransa Senatosundan Geçti’’, 23 Ocak 2012

<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1076602&CategoryID=81>, son erişim tarihi: 06.05.2012.

⁴⁶⁰ ‘‘Fransa Ulusal Meclisi’ne Sunulan Ve 22/12/2011 Tarihinde Mecliste Kabul Edilerek Senatoya Sevkedilen 1915 Olaylarıyla İlgili Ermeni İddialarının Reddinin Suç Sayılmasını Öngören ‘Yasa Tarafından Tanınan Soykırımların Varlığının İnkârının Cezalandırılması’ Yasa Teklifi Hakkında TBMM Dışişleri Komisyonunda Kabul Edilen Bildiri’’, TBMM Dışişleri Komisyonu, 19 Ocak 2012.

⁴⁶¹ Bkz. ‘‘28 Şubat 2012, Fransa Anayasa Konseyi’nin Yasa Tarafından Tanınan Soykırımın İnkârının Cezalandırılmasına Yönelik Yasa Tasarısını İptali Hakkında T.C. Dışişleri Bakanlığı 65 Nolu Açıklaması.’’ http://www.mfa.gov.tr/no_65_-fransa-anayasa-konseyi_nin-_yasa-tarafından-taninan-soykirimlerin-inkarinin-cezalandirilmasi_na-yonelik-yasa-tasarisini-i.tr.mfa, son erişim tarihi: 08.05.2012.

etmek yerine insani çerçevenin tüm unsurlarıyla oluşturulan yeni bir yaklaşım ortaya çıkar.’’ şeklinde konuşmuştur.⁴⁶²

Soykırım iddialarına Türkiye’nin yaklaşımı ise çeşitli ülke parlamentolarında kabul edilen soykırım kararlarının uluslararası hukuk bağlamında hiçbir bağlayıcılığı olmadığı şeklindedir. Bu iddia hukuki olarak doğru olsa da asıl gözden kaçırılan nokta, “soykırım” iddialarını kabul eden ülkelerin kamuoylarında meselenin artık bir gerçeklik haline geldiğidir. Buna en iyi örnek Fransa’dır. 2001 yılında Fransa parlamentosu “Ermeni Soykırımını” tanıyınca kadar, ülkenin *Le Monde*, *Le Monde Diplomatique*, *Le Figaro* gibi önde gelen siyasi gazetelerinde 1915 olaylarının nasıl adlandırılması gerektiği üzerine tartışma yazıları okumak mümkünken, parlamentonun kararından sonra artık bu tarz yazılara rastlanmamaktadır. Bir anlamda ülke kamuoyunda 1915 olaylarının “soykırım” olduğu üzerinde bir konsensüs oluşmuştur. Bu sebeple “soykırım” iddialarının ulusal meclislerde tanınması meselesi, Türkiye açısından salt hukuki sonuçları bakımından değerlendirilmemelidir. Her ne kadar üçüncü ülke meclislerinin “soykırımı” tanıyan kararlarının hukuki yaptırımları olmasa da, bu hükümler kararın alındığı ülkede ciddi bir kamuoyu yaratarak, Türkiye’nin tezlerine zemin kaybettirmektedirler. Ayrıca Fransa’da senatoya takılan, İsviçre’de ise kabul edilen “Soykırımın inkarının suç sayılmasına ilişkin yasa önerileri” sorunun yavaş yavaş hukuki açıdan da bağlayıcı bir boyut aldığı örneklerdir.⁴⁶³

Soykırım iddiaları, Türkiye’nin AB ile olan ilişkileri üzerinde de olumsuz etki yapmaktadır. Bu çerçevede, Avrupa Parlamentosu, “Ermeni Soykırımını” 18 Haziran 1987’de tanımış ve Türkiye’nin de bu “soykırımı” tanınmasının AB’ye üyeliğinin bir koşulu olarak AB Komisyonu tarafından kabul edilmesini istemiştir. Fakat AP, Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı İmparatorluğu tarafından işlenmiş olan bir olaydan sorumlu tutulamayacağını ve yasal ve maddi anlamda tazminat ödemesinin beklenemeyeceğini de açıkça belirtmiştir. AP’nin Ermeni meselesi konusundaki tavrı son yıllarda değişmiş ve Türk Hükümeti’nin “soykırım” iddialarının açıklığa kavuşturulması için ortak komisyon kurma davetini olumlu karşılamıştır. AP, “Ermeni soykırımının” tanınmasının Kopenhag kriterleri arasında olmadığını kabul etmekle birlikte, Türkiye’nin geçmişiyle yüzleşmesi gerektiğini savunmaktadır.⁴⁶⁴

⁴⁶² Agos, “*İnkar Yasasının İptali İçin Kim Ne Dedi*”, 29 Şubat 2012.

<http://www.agos.com.tr/inkar-yasasinin-iptali-icin-kim-ne-dedi-832.html>, son erişim tarihi: 08.05.2012.

⁴⁶³ Aybars Görgülü, “*Türkiye Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü*”, *Dış Politika Analiz Serisi-8*”, Tesev Yayınları, İstanbul 2008, s.15

⁴⁶⁴ **A.g.m.**, s.15

Avrupa Komisyonu (AK) ise konuya AP'den farklı yaklaşmakta ve “soykırım” iddialarının Türkiye'nin AB'ye üyelik süreci ile bir ilişkisi bulunmadığını açıkça belirtmektedir. AK'nin Ermeni meselesine yaklaşımının en güncel örneği, Olli Rehn'in Fransız Parlamentosu'nun, “Ermeni soykırımının reddini suç sayan” yasayı oylarken ortaya koyduğu tavidir. Olli Rehn bahsi geçen yasanın Türkiye-AB ilişkilerini zedeleyebileceğini belirtmiş ve Fransız parlamenterlere böyle bir yasa için evet oyu kullanmadan önce bir kez daha düşünceleri yönünde uyarıda bulunmuştur.⁴⁶⁵

Avrupa Birliği üyesi devletlerin “soykırım” meselesine yaklaşımları ise ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. AB'ye üye olan 27 devletten 12 tanesi parlamentolarında “Ermeni soykırımını” tanıyan kararlar almışlardır. Bu listeye Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda gibi AB politikalarına yön veren en önemli devletlerin de dahil olması, AB üyesi ülkelerin “soykırım” meselesine nasıl yaklaştıklarını açıkça göstermektedir. Ek olarak, Fransa Devlet Başkanı Nicolas Sarkozy gibi bazı devlet başkanları her fırsatta Türkiye'nin “soykırımı” tanımadan AB'ye girmesinin mümkün olmadığını da dile getirmektedirler. Ermeni diasporasının en güçlü olduğu ülkeler arasında yer alan ve Kasım 2008'de yeni başkanını seçecek olan ABD'de ise Kongre'nin “Ermeni soykırımını” tanınması tartışmaları her sene Nisan ayında tekrar gündeme gelmektedir. 2006 yılının Kasım ayında yapılan Temsilciler Meclisi seçimlerini Demokratların kazanması ve Temsilciler Meclisi'nin başkanlığına Ermenistan'ın tezlerini destekleyen görüşleriyle tanınan Nancy Pelosi'nin seçilmesi, ABD'de “Ermeni soykırımı” iddialarının tanınması çabalarına yeni bir boyut getirmiştir. Son olarak Demokrat Parti'nin başkan adayları Hillary Clinton ve Barack Obama da seçimlerden önce Ermeni iddialarını tanıyacaklarını açıklamışlardır. Ayrıca Amerika Ulusal Ermeni Kongresi de “soykırım” tasarısını Kongre'den geçirme sözü veren Obama'ya destek vereceğini belirtmiştir.⁴⁶⁶

Türkiye yakın zamana kadar açıkça olmasa da ilişkileri normalleştirmenin ön koşulu olarak Ermenistan'ın “soykırım” iddialarından vazgeçmesini beklemiştir. Nisan 2005 tarihinde konuyu araştırıp sonuca bağlayacak bir Ortak Tarih Komisyonu kurulmasını gündeme getirmiş, bu teklifini ilerleyen süreçte pek çok kez yinelemiştir. Erdoğan ile Koçaryan arasında yaşanan mektup teatisinin de ana konusu olan bu teklif üzerinde şu ana kadar bir uzlaşma sağlanamamıştır.⁴⁶⁷

---

⁴⁶⁵ A.g.m., s.16

⁴⁶⁶ A.g.m., s.16.

⁴⁶⁷ A.g.m., s.16-17.

6.2.3 Barış Girişimleri ve Türk-Ermeni Barış Komisyonu

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkileri geliştirmeye yönelik en önemli girişimlerden biri, kuruluşunda ABD Dışişleri Bakanlığı'nın yoğun çabalarının da görüldüğü, Türk-Ermeni Barış Komisyonu'nun kurulmasıdır. Türk-Ermeni Barış Komisyonu (TEBK), 9 Temmuz 2001'de Cenevre'de kurulmuş ve 10 üyeden meydana gelmiştir.⁴⁶⁸ Bu komisyon, Türkiye ve Ermenistan'dan saygın ve alanlarında tanınmış kişiler tarafından oluşturulmuştur. Komisyonun kurulmasının en başta gelen nedeni, iki ülke arasında var olan resmi pozisyonlar ve gerçek koşullar çerçevesinde "ikinci yol" (second track diplomacy) ya da gayri resmi diplomasi yöntemleriyle ilişkilere bir açılım sağlamaktır.

Cenevre'deki ilk toplantıda toplumlar arasında "temas, diyalog ve işbirliği"ni yaratarak iki hükümet arasında yakınlaşmayı hedefleyen komisyonun Ermeni üyelerinden David Hovanisyan, büyükelçi, Arzumanyan eski dışişleri bakanı Krikoryan Amerika Ermeni Asamblesi Başkanı ve Migranyan da Boris Yeltsin'in eski danışmanıdır. Türk tarafından katılımcılara gelince, İlder Türkmen, dışişleri eski bakanı ve emekli büyükelçi, Gündüz Aktan ve Özdem Sanberk emekli büyükelçi, Üstün Ergüder ve Namık Volkan öğretim üyesi, Sadi Ergüvenç de emekli generaldir.

Temel amacı Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesi olan bu girişimin anlaşmazlığa sebep olan konuları incelemesi ve bunların aşılması için stratejiler geliştirmesi planlanmıştır. Bu kapsamda komisyon, diplomatik ilişki kurulması için hayati bir adım olan Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını öncelikli olarak hedeflemiş olsa da, "soykırım" tartışmaları kısa süre içerisinde diğer konuları gölgeleyen bir duruma gelmiştir.⁴⁶⁹

Türk-Ermeni ilişkilerini yakınlaştırmak amacıyla kurulan komisyonunun çalışmaları da, daha işin başında 1 Ağustos 2001'de Ermenistan'da yedi parti⁴⁷⁰ tarafından ortak bir açıklamayla kınanmış ve bu tür yapay girişimlerin asıl yakınlaşmayı olumsuz etkileyeceği ifade edilmiştir. Buna rağmen TEBK, 23-25 Eylül 2001'de İstanbul'da toplanmıştır. ABD'deki 11 Eylül saldırılarının ardından gerçekleşen toplantıda, güncel gelişmeler değerlendirilmiş ve barış sürecini oluşturmak için yapılması gerekenler tartışılmıştır. Ayrıca bir sonraki toplantının gündemi belirlenmiş, New York merkezli "*Uluslararası Geçiş Hukuku Merkezi*"ni (International Center for Transitional Justice) hukuksal konular üzerine seminer

⁴⁶⁸ Komisyonun kurucu üyeleri Giindüz Aktan, Alexander Arzumanyan, Üstün Ergüder, Sadi Ergüvenç, David Hovanisyan, Van Z. Krikoryan, Andranik Migranyan, Özdem Sanberk, İlder Türkmen ve Vamık Volkan'dır.

⁴⁶⁹ Aybars Görgülü, *a.g.e.*, s.20.

⁴⁷⁰ Bu bildiriye, Ermenistan Komünist Partisi, Taşnaksutyun ve Anayasal Haklar Birliği destek verirken, Parlamentoda Karabağ Birliği'ni temsil eden Hayastan Grubu destek vermeyi kabul etmemiştir.

vermek için davet etme kararı alınmış, barış konusunda “*Psikolojik Konular Üzerine Çalışma Grubu*” kurulması ele alınmış ve sekreteryaya kurulması kararlaştırılmıştır. Kasım 2001’de planlandığı üzere New York’ta Komisyon üyeleri bir araya gelmişler ve bu toplantıda 1915 olayları tartışılmıştır. Gündeme soykırım tartışmasının girmesi çalışmalarını olumsuz etkilemeye başlamış ve bazı Türk üyeler gelişmelerden rahatsızlıklarını dile getirmeye başlamışlardır.⁴⁷¹

Türk tarafının, tarihçilerin, arşivcilerin ve psikologların ortak bir çalışma yapmaları yönündeki önerisi Ermeni temsilciler tarafından 1915 olaylarının “soykırım” olduğu konusunda şüphe bulunmadığı ve bu gerçeğin uluslararası kamuoyu tarafından kabul edildiği gerekçesi ile reddedilmiştir. Bu noktada ortaya çıkan anlaşmazlığı aşmak üzere taraflar, yirminci yüzyılın başında yaşanmış olaylara, Soykırım Sözleşmesi’nin uygulanabilirliği konusunda hukuki olarak bağlayıcılığı bulunmayan bir görüş beyan etmesi talebiyle, New York merkezli saygın bir sivil toplum kuruluşu olan ICTJ’ye (International Center for Transitional Justice) başvurmuşlardır. ICTJ’nin söz konusu raporu 4 Şubat 2003’te yayımlanmıştır. Rapora göre Soykırım Sözleşmesi’nin geriye dönük olarak işlemesi uluslararası hukuka göre mümkün değildir. Bu nedenle Ermenistan’ın Türkiye’ye yönelik toprak ya da maddi tazminat talebinde bulunma hakkı yoktur. Öte yandan rapor, eğer sözleşme geriye dönük işletilebilseydi yaşanan olayların soykırım tanımına uyacağını belirtmektedir.⁴⁷²

Ocak 2003’de yapılan toplantıda, ICTJ’nin 1.5 milyon Ermeninin öldürülmesinin uluslararası platformda kabul gören soykırım tanımına uyduğunu açıklaması, Türk üyeler arasında bir tepki yaratmış ve İlter Türkmen ile Üstün Ergüder dışındakiler TEBK’den istifa etmişlerdir. Onların yerine beş yeni üye gelirken, Ermeni temsilciler yerlerini korumuşlardır.⁴⁷³

Komisyonun sonunun gelmesine neden olan faktörler, ICTJ’nin raporunun yarattığı etki ile sınırlı değildir. Komisyon, varlığının kamuoyuna açıklanmasının ardından başta Taşnak Partisi olmak üzere Ermeni toplumunun geniş kesimleri tarafından kıyasıya eleştirilmeye başlanmıştır. Komisyonun ana hedefinin ilişkilerin geliştirilmesi olması ve bu doğrultuda tarihi tartışmalardan uzak durmayı amaçlaması eleştirilerin temel dayanağını oluşturmuştur.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Ali Faik Demir, **a.g.e.**, s.131.

⁴⁷² Aybars Görgülü, **a.g.e.**, s.20

⁴⁷³ Ali Faik Demir, **a.g.e.**, s.131.

⁴⁷⁴ Aybars Görgülü, **a.g.e.**, s.21.

TEBK, üyelerinin resmi görev ve sıfat taşımadığı bir sivil diplomasi örneğiydi. Komisyon Ermenistan dışındaki Ermeni toplumunda ve Ermenistan’da geniş platformda tartışılmış ve değerlendirmeler yapılmıştır. Bazı istisnalar dışında Ermenilerin TEBK’e bakışı olumsuz olduğu söylenebilir. Komisyona yönelik en sert eleştiriler, Taşnakların ABD’deki örgütlerinden Ermeni Ulusal Komitesi (Armenian National Committee America -ANCA-) ve yine bir Taşnak örgütü olan Ermeni Devrimci Federasyonu’ndan geldi. Taşnaklar, TEBK’i yabancı güçler tarafından emredilen, yetkisiz kişilerin katıldığı ve Ermeni milli çıkarlarını gözetmeyen bir girişim olarak değerlendirdiler.⁴⁷⁵

Son olarak TEBK, 14 Nisan 2004’de Moskova’da ihtilafların çözümünde sivil toplumlar arasında doğrudan temaslar yapılmasını öngören ‘ikinci yol diplomasisi’ kavramı ortaya atmakla tanınan ABD’li diplomat Joseph Montville’in başkanlığında toplanmıştır. Üç Türk ve dört Ermeni üyenin katıldığı bu son toplantıda, sivil toplumsal temaslarda sağlanan ilerlemelerin artık kalıcı olduğu ve zamanla daha da gelişeceğini bildiren TEBK, Türk ve Ermeni hükümetlerine yıpranmış ilişkilerin nasıl iyileştirilebileceğine ilişkin öneriler yaptıktan sonra hedeflerine ulaştığını ve yabancılaştırmış iki halkın daha kapsamlı şekilde temas kurması için kendini feshettiğini açıklamıştır.⁴⁷⁶

6.2.4 Sigorta Poliçeleri ve Tazminat Meselesi

Çalışmanın üçüncü bölümünde, ‘*Ermeni Malları*’ başlığı altında, Osmanlı yetkililerinin, yabancı sigorta şirketlerinden; varlıklarının, borçlarının, ipoteklerinin ayrıntılı bir listesini vermelerini istedikleri belirtilmişti.

1916 yılında Dahiliye Nezareti’nin talimatı ve Ticaret ve Ziraat Nezareti’nin girişimiyle, ABD hükümetinden ve Batılı sigorta şirketlerinden poliçe sahiplerinin ölüm tazminatlarının Osmanlı devletine ödenmesini sağlamak amacıyla isim listelerini resmen talep eden yazışmaları, Amerikan Ulusal Arşivlerinin, bu konuyla ilgili dosyaların üzerindeki gizlilik kısıtlamasını 1990 yılında kaldırmasıyla ayrıntılı bir biçimde ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁷

Örneğin Amerikan Ulusal Arşivleri’ndeki, İsviçreli La Federale Insurance Company adlı sigorta şirketin iç yazışmasını içeren RG 84, dosya 850.6 sayılı belgede; şirketin İstanbul’daki

⁴⁷⁵ <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale37.html>, son erişim tarihi: 16.04.2012.

⁴⁷⁶ Ali Faik Demir, **a.g.e.**, s.131.

⁴⁷⁷ Hrayr S. Karagueuzian, Unclaimed Life Insurance Policies in the Aftermath of the Armenian Genocide, Armenian Forum Studies 2, No.2,s. 1-55, Gomidas Institute, 2000.’den aktaran: Ayşe Günaysu, ‘**1915 Kurbanları ve Hayat Sigortaları**’, Taraf, 14 Eylül 2009. <http://www.taraf.com.tr/haber/1915-kurbanlari-ve-hayat-sigortalari.htm>, son erişim tarihi: 21.03.2012.

temsilcisi, şirket merkezine yazdığı, yardım isteyen yazıda ‘Ticaret ve Ziraat Nezareti adına Müşavir Mustafa’ tarafından kendilerine gönderilen 10 Mart 1916 tarihli bir yazıyı aktarmaktadır. Yazıda, Dahiliye Nezareti’nin emriyle belirtilen yerlerde Ermenilere ait hesapların bir listesinin Ticaret ve Ziraat Nezareti’ne iletilmesi talep edilmektedir. Aynı tarihlerde The New York Life Insurance ve Equitable Life of New York’a da benzer yazılar gönderilerek, bu sigorta şirketlerinde hesapları bulunan Ermeniler’in listeleri istenmektedir.⁴⁷⁸

1922’de New York Life Insurance şirketinin Lozan’da İtilaf devletleri ile Türkiye arasındaki barış görüşmeleri devam ederken ABD Dışişleri Bakanlığı’na, Fransız La Compagnie L’union şirketinin Fransız Dışişleri Bakanlığı’na yazdıkları mektuplarda; ölümlerin Osmanlı İmparatorluğu’nda gerçekleşen kitlesel katliamlardan kaynaklandığını, dolayısıyla sorumluluğun Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu, bu yüzden tazminatların Türkiye’ye ödenmesi şartının Lozan Anlaşması’na dahil edilmesini talep eden mektuplar ve eklerindeki ayrıntılı belgeler ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁹

Los Angeles’lı bir avukat olan Vartkes Yeghiayan’ın, New York Life sigorta şirketine açtığı dava 2004 yılında karara bağlandı. Şirket 1915’te yaşamını yitirmiş hayat sigortası bulunan Ermenilerin akrabalarına toplam 20 milyon dolar ödeme yapma kararı aldı. Türkiye piyasasında 1999 yılından bu yana (Ordu Yardımlaşma Kurumu’nun yüzde 50 hissesine sahip olduğu) Axa Oyak şirketiyle faaliyet gösteren Fransa’nın önde gelen sigorta kuruluşu Axa, 1915 yılında Osmanlı tarafından tehcir edilen Ermenilerin ABD’nin California eyaletinde yaşayan varislerine 17 milyon dolar tazminat ödemeyi kabul etti.⁴⁸⁰

CHP İstanbul Milletvekili Şükrü Mustafa Elekdağ’ın, konuyla ilgili olarak 25 Ekim 2005 tarihli meclis konuşması şu şekildedir:

‘Ermeni örgütleri, bir süre önce, Amerika’nın California Eyaletinde, 1915 yılında, Osmanlı Devleti döneminde uygulanan tehcir ve bu bağlamda işlendiğini iddia ettikleri soykırım suçu nedeniyle hayatlarını kaybeden poliçe sahibi Ermeniler’in akrabaları ve vârisleri adına, AXA şirketi aleyhine dava açmışlardır. Dava açanlar arasında, yalnızca Amerika’da yaşayanlar değil, dünyanın diğer yerlerindeki Ermeniler de bulunuyordu. Bilindiği üzere, Kaliforniya, Amerika’nın yoğun sayılabilecek Ermeni nüfusu barındıran ve Ermeniler’in siyaset, medya ve ekonomik faaliyet alanlarında etkili oldukları bir eyalettir. Bu itibarla, böyle bir dava açıldığı zaman, Ermeni örgütler, hem mahkemeye hem de davalıya

⁴⁷⁸ A.g.m.

⁴⁷⁹ A.g.m.

⁴⁸⁰ <http://bianet.org/bianet/toplum/100019-axadan-1915te-olen-ermeniler-icin-tazminat>, son erişim tarihi: 22.03.2012.

yönelik bunalıcı bir baskı kampanyası yöneltirler; daha doğrusu, etkili bir psikolojik harekât uygulurlar. Buna paralel olarak, Türkiye'nin tarihine, kültürüne karşı da yoğun kötüleme ve karalama kampanyaları sürdürürler.

AXA'ya açılan dava da, işte böyle bir ortamda cereyan etmiştir. Dava sonuçlanmadan, AXA şirketi, davacılarla uzlaşma karşılığı 17 milyon dolarlık bir tazminat ödemeyi kabul etmiştir. AXA'nın ödeyeceği tazminatın bir bölümünün çeşitli Ermeni örgütlerine verilmesi, 11 milyon dolarının ise, 1915 yılından önce Osmanlı Devletinde faaliyet gösteren AXA grup iştiraklerinden poliçesi olan Ermenilerin vârislerine ödemelerin yapılmasını sağlamak amacıyla kurulan bir fona yatırılacağı öğrenilmiştir. AXA ile davacılar arasında varılan bu uzlaşma, Amerika - Kaliforniya Eyalet Mahkemesi tarafından kasım ayında onaylanacaktır. AXA, Ermeni örgütlere ilk tazminat ödeyen şirket değildir. Nitekim, Amerika'daki Ermeni örgütleri, bu yıl şubat ayında da, Kaliforniya'da, New York Life Insurance Company adlı sigorta şirketi aleyhine açmış oldukları dava nedeniyle, bu şirketten 20 milyon dolar tazminat almışlardır. AXA'ya karşı dava açan örgütün avukatlarından olan Mark Geragos'un şu ifadeleri, bu davalarla Ermeni örgütlerin hedeflerinin ne olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Geragos, bakın, şunları söylüyor:

‘‘AXA ve New York Life ile varılan uzlaşmalar, yalnızca, Ermeni soykırımından kaynaklanan kayıpların mali telafisinin sağlanması konusunda değil, aynı zamanda, birincil amacımız olan, Türkiye'nin ve Amerika'nın, soykırımı resmen tanımaları hususunda atılan adımların temel parçalarıdır.’’

OYAK'ın ortağı olan bir şirketin, Ermeniler'in iddialarının gerçekliğini kabul ederek soykırımdan zarar görenlere tazminat ödemiş olması, son derece ciddi ve Ermeni iddialarına güç kazandıran bir gelişmedir. Bu bakımdan, OYAK'ın da, AXA aleyhine Kaliforniya'da dava açıldığı zaman, derhal, ortağı nezdinde girişimde bulunarak, davacılarla tazminat ödenmesi gibi bir durumu kesinlikle kabul edemeyeceğini belirtmesi gerekirdi; OYAK böyle bir girişimde bulunmuş mudur, bunu bilmek istiyoruz.

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin mensuplarının katkılarıyla kurulmuş olan OYAK'ın, Fransız ortağının bu tutumunu içine sindirmesi düşünülemez. OYAK'ın yapacağı, AXA'nın davacılarla tazminat ödemesini engellemektir. Mademki bunu yapamadı veya yapmıyor veya yapamıyor, o zaman, şimdi yapması gereken, AXA ile yollarını ayırmaktır. Bu şekilde hareket etmediği takdirde, OYAK, Ermeni tezine destek vermiş olur ki, bu, sadece Türk halkını rencide etmekle

*kalmaz, Sevr Antlaşmasının tarihin çöp sepetindeki yerini bulmasını sağlayan şehitlerimizin de kemiklerini sızlatmış olur.*⁴⁸¹

Diaspora Ermenileri'nin en yoğun ve en örgütlü oldukları eyalet olan California'da 2000 yılında Kaliforniya Sivil Hukuk Usul Yasası'na bir madde eklenerek "Ermeni Soykırımı Kurbanı" tanımı Kaliforniya hukuk sistemine sokulmuştur. 354.4 sayılı madde "Ermeni Soykırımı Kurbanı" ve bunların 1875-1923 yılları arasında Osmanlı topraklarında yaptıkları sigorta poliçelerine ilişkin Kaliforniya mahkemelerinde herhangi bir zamanaşımı uygulanmaksızın 31 Aralık 2010 tarihine kadar dava açılabilmesine olanak tanıyan bir düzenleme getirmiştir. (2011 yılında bu tarih 31 Aralık 2016'ya uzatılmıştır). Böylece, Ermeni kökenli Osmanlı vatandaşlarının varisi olduğunu iddia eden bazı kişiler California mahkemelerinde sigorta şirketleri aleyhinde davalar açabilmişlerdir.⁴⁸²

Bu iki dava Diaspora Ermenileri'nin davalar sonuçlanmadan anlaşma yoluyla elde ettikleri sonuçlardır. Ancak 2003 yılında Peder Vazken Movsesian tarafından Alman sigorta şirketi Munich Re'ye açılan dava benzer şekilde sonuçlanmamıştır. Dava konusu NYLI ve AXA davalarındaki gibi ödenmediği iddia edilen sigorta poliçeleridir. Her iki dava da KSHUY'nin (Kaliforniya Sivil Hukuk Usul Yasası) 354.4 sayılı maddesindeki "Ermeni soykırımı" kurbanı tanımına atfen, bir soykırım kurbanı oldukları ve poliçelerinin ödenmediği iddiasıyla Kaliforniya mahkemesinde açılmıştır. AXA ve NYLI anlaşma yoluna giderken Alman Munich Re şirketi anlaşmaya yanaşmamış ve mahkemenin devamını sağlamıştır.⁴⁸³

Davayı gören mahkemenin Munich Re aleyhinde verdiği ilk karar temyize taşınmış ve temyiz mahkemesi Ağustos 2009 tarihinde "dış politika doktrini" çerçevesinde KSHUY 354.4 sayılı maddesinin Amerikan yürütme erkinin dış politika tercihi özgürlüğünü ihlal ettiğine hükmetmiştir. Buna göre Amerikan yürütme erki, bugüne kadar Amerikan Temsilciler Meclisi'nde "Ermeni Soykırımı"nın tanınmasına ilişkin tasarıların yasalaşmasına açıkça karşı çıkmıştır. Amerikan Anayasası'na göre, federal yasa kendisi ile çelişen herhangi bir eyalet yasasından öndegeler. (preemption). Davaya görüş bildiren Yargıç Thompson, KSHUY'nun 354.4 sayılı maddesinin "Ermeni Soykırımı" ifadesini kullanarak ABD Başkanı'nın açık dış politika tercihinin tezat oluşturduğunu belirtmiştir. Nitekim Thompson, Kaliforniya'daki kanunun asıl amacının, belli bir grup insanın sigorta alacaklarının tazmin

⁴⁸¹ "Türkiye Büyük Millet Meclisi, Genel Kurul Tutanağı, 22. Dönem 4. Yasama Yılı, 11. Birleşim 25/Ekim /2005 Salı."

⁴⁸² Aslan Yavuz Şir, Diaspora Ermenileri ve Tazminat Girişimleri, "Movsesian Davasının Yansımaları", Avrasya İncelemeleri Merkezi, 27 Şubat 2012. <http://www.avim.org.tr/degerlendirmetekli.php?makaleid=5424>, son erişim tarihi: 30.05.2012.

⁴⁸³ A.g.m.

edilmesinden ziyade, Kaliforniya yasama organının, federal hükümetin dış politika tercihlerine dair memnuniyetsizlik ifadesi olduğunu öne sürmüş ve bunun 354.4 maddesi ile Anayasaya aykırı bir şekilde yapıldığını açıkça ortaya koymuştur.⁴⁸⁴

Bu çok açık hukuki duruma rağmen Ermeniler'in itirazı üzerine temyize giden karar, 10 Aralık 2010 tarihinde aynı yargıçlardan oluşan oturumda değiştirilmiştir. Bu defa 2'ye 1 oyla mahkeme, 354.4 sayılı maddenin açık bir federal dış politika tercihi ile tezat oluşturmadığını, çünkü böyle bir federal politikanın bulunmadığını, eyaletlerin "Ermeni soykırımı" ifadesinin kullanmalarının yasaklayan herhangi bir federal politikanın olmadığını öne sürerek bir önceki kararından dönmüştür. Bu çelişkili karara mahkeme heyetinin fikir değiştiren üyesi herhangi bir açıklama dahi sunmamıştır. Böylesine bir karar değişikliğinin hukuki güvenilirliği ne kadar zedelediği açıktır. Nitekim bu karara sert itirazlar da gelmiştir. Hatta, Türkiye Cumhuriyeti de mahkemeye "amicus curiae"⁴⁸⁵ göndererek, 354.4 maddesinin tamamen Türk-Amerikan ilişkilerini ilgilendirdiğini, Türkiye devletinin hiçbir Amerikan forumunda geçmişi ile ilgili olarak soykırım suçlamasında bulunmasına razı olmadığını ifade etmiştir. Böylece Türkiye, bir Amerikan eyaletinin kendi yasama organının sigorta poliçe sahiplerinin korunması adı altında ABD federal dış politikasını nasıl etkileyeceğini de göstermeye çalışmıştır. Ayrıca Munich Re karara itiraz etmiş ve mahkemenin tüm üyelerinden oluşan bir duruşmanın yapılması talebinde bulunmuştur. Bu panel, 14 Aralık 2011 tarihinde gerçekleştirilmiş ve her iki tarafın avukatları, 11 üyeli mahkeme önünde son defa 354.4 sayılı maddenin uygulanabilirliği, Kaliforniya eyaleti yasama organının yetki alanı ve 354.4 sayılı maddenin anayasaya uygunluğuna dair görüşlerini beyan etmişlerdir.⁴⁸⁶

6.2.4.1 23 Şubat Tarihli Karar

Mahkeme, Aralık 2011 tarihinde yapılan duruşma ve 354.5 sayılı maddenin Dış Politika Doktrini açısından incelenmesi sonucunda 23 Şubat'ta yayınlanan kararında şu sonuçlara varmıştır;⁴⁸⁷

1- ABD Anayasası dış ilişkiler yürütme yetkisini açıkça federal hükümete vermiştir.

⁴⁸⁴ A.g.m.

⁴⁸⁵ Bu kavram davaya taraf olmadığı halde, karar sürecinde mahkemenin dikkatini belli konulara çekmek için davaya bilgi sunan kişi ya da kuruluşları tanımlamak için kullanılır.

⁴⁸⁶ A.g.m.

⁴⁸⁷ A.g.m.

2- Dış Politika Doktrini'ne göre bu federal yetkiye müdahale eden/çelişen tüm federal kanunlara öndegelim uygulanır. (preemption) Yani bu kanunların geçerliliği kalmaz. Bu iki farklı yolla saptanabilir.

a- Çatışma Öndegeli: Açık bir federal dış politika ile çelişmesi durumunda ortaya çıkmaktadır.

b- Yetki Alanı Öndegeli: Geleneksel eyalet yetki alanı dışında kalacak şekilde dış politika alanına müdahale ediyorsa ortaya çıkmaktadır.

3-... Anayasa'nın federal hükümete verdiği dış politika yürütme yetkisi geniş yorumlanmaktadır. Öyle ki federal hükümet bir dış politika alanında belli bir tercih ortaya koymamış veya bir eylemde bulunmamış olsa dahi, eyaletlerin bu alanda kendi dış politikalarını belirlemeleri mümkün değildir. Nitekim eyaletlerin sahip olduğu geleneksel yetkiler göz önüne alındığında, 354.4 hem kendi geleneksel eyalet yetki alanı dışına çıkmakta, hem de federal hükümetin dış politika tercih özgürlüğüne müdahale etmektedir...

4-...354.4 sayılı madde yalnızca belli sınıfa mensup bir gruba uygulanabilmektedir. Bu sebeple maddenin asıl amacı sigorta poliçelerinin tazmin edilmesi değil, belli dış gelişmeler sonucu mağdur duruma düşmüş kişilere maddi bir tazmin ve dostça bir forum sağlamaktır. Ancak bu geleneksel eyalet yetki alanı dışında kalan bir amaçtır...

5-...354.4 tesadüfi veya dolaylı olmaktan çok daha fazla bir biçimde dış ilişkilere etki etmektedir. Bu madde belli bir dış politika meselesine dair çok açık görüş beyanında bulunmaktadır... Bu madde Osmanlı İmparatorluğu'nun eylemlerine siyasi bir anlam ile yüklenmiş "soykırım" etiketini yapıştırmakta ve "Ermeni Soykırımı Kurbanlarına" sempati göstermektedir... Nitekim açık bir şekilde tezat oluşturan bir dış politika bulunmasa dahi, bir eyalet kendi dış politikasını belirleyerek anayasayı ihlal edebilir...

6- Sonuç olarak 354.4, belli bir dış politika meselesinde farklı bir görüş bildirmektedir. Dış politika alanına etkisi dolaylı veya istemsiz değildir. Tam aksine 354.4 dış politika konusunda çok belli siyasi bir mesaj vermeyi amaçlamaktadır. "Ermeni Soykırımı Mağdurlarına" tazminat verilmesi politikası ve California mahkemelerini sigorta şirketleri konusunda tek forum olarak dayatmakta, çok sınırlı sayıda belli bir sınıf insan için zamanaşımı ilkesini gereğinden fazla uzatmaktadır. Bu sebeplerle mahkeme 354.4'ü bundan sonra kullanmayacak ve kararını ona göre alacaktır. Bu karar Movsesian davasının Alman Munich Re lehine sonuçlanmasını sağlamıştır. Böylece ABD mahkemelerinde "Ermeni Soykırımı" ifadesinin kullanılması ve bu yönde hukuki bir girişim başlatılması, Amerikan hukuk sistemine "Ermeni

Soykırımı” temelinde bir ifadenin sokulmaya çalışılması, her ne şekilde olursa olsun ABD dış politikasını etkileyebileceğinden artık imkansız hale gelmiştir.

Son olarak; sigorta poliçeleri ile ilgili davaların yanı sıra, Ermeni gayrimenkulleri ile ilgili davalar da açılmaya devam etmektedir. Osmanlı vatandaşı Terdikyan Agop Ağa'nın çocukları Terkiya ve Dikran Efendi ile Mihail Ağa'nın çocukları olan Osep, Kirkor, Rakil ve Kilina Hatun'un yakınları, Alex Bakalian, Anais Harotunian ve Rita Mahdessian, 15 Aralık 2010 tarihinde, California Federal Mahkemesi nezdinde, 2:10-cv-09596 dava dosya numarasıyla, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, T.C. Ziraat Bankası ve T.C. Merkez Bankası aleyhinde Ziraat Bankasına devredilen dört kısım arazi ve evlerin güncel değerleri ve ayrıca Adana İncirlik üssünün kurulu olduğu bölgeyi kapsayan sözkonusu gayrimenkullerden elde edilen kira gelirleri ile bunların geriye dönük hak faizi isteminde bulunmuşlardır.⁴⁸⁸

Bu davanın dayanak noktasını da, dava dilekçesinden anlaşılacağı üzere, “Ermeni soykırımı kurbanı” ifadesi oluşturmaktadır ki Vazken Movsesian kararı ile bu ifadenin geçersiz kılındığı daha önce belirtilmişti. Öyle ki, Amerikan mahkemeleri önünde devletlerin yargı bağımsızlığına istisna oluşturan 1605 sayılı yasa, ABD mahkemelerini bir devletin uluslararası hukuka aykırı eylemini tespit etmekle görevlendirmiş olmadığından, sözedilen davanın da Movsesian davasının emsal gösterilerek reddedilmesini beklemek yanlış olmayacaktır.

6.3 Soykırım İddiaları Konusunda Türk Dış Politikası İçin Gündeme Gelen Öneriler

Ermeni diasporasının temel hedefi, çalışma boyunca da anlatıldığı üzere, Osmanlı Ermenileri'ne soykırımı yapıldığının Türkiye Cumhuriyeti hükümetince kabul edilmesidir. Bu hedefin temel yöntemi ise, çeşitli ülke parlamentolarında ve uluslararası örgütler nezdinde, soykırımın tanınması suretiyle Türkiye'ye siyasal baskı yapılması şeklinde tanımlanabilir. Bu gelişmeler karşısında Türk dış politikası günümüze değin, Ermeniler'in soykırım iddialarına karşı etkili bir çözüm üretememiştir. Bu açıdan kamuoyunda gündeme gelen bilimsel iddialara ve bunların olası etkilerine değinmek gerekir.

Soykırım iddiaları konusunda ortaya konan bir öneri, Yrd. Doç. Dr. Necati İyikan'ın ilk kez, Lefke Avrupa Üniversitesi ve Avrasya Ekonomik İlişkiler Derneği'nin düzenlediği, 02-05 Aralık 2010'da, Lefke-KKTC'de gerçekleştirilen “21. Yüzyılda Türk Dünyası

⁴⁸⁸ Dava dosyasının tamamı için bkz. “*Case 2:10-cv-09596-DMG-SS, Filed 12/15/10*”.

Uluslararası Sempozyumu'nda sunduğu ve daha sonraki günlerde basına da yansıyan, meseleyi Anayasal düzlemde ele alan çözüm önerisidir.⁴⁸⁹

Öneriye göre, Anayasaya bir ekleme yapılarak; burada soykırım iddiaları, kesin bir ifadeyle ‘ret’ edilmelidir. Bunu destekleyici bir devlet açıklaması da yapılmalıdır. Bunun içeriği de şöyle olmalıdır:

“Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı devletinde gerçekleşen 1915 senesindeki olayları bir ‘soykırım’ olarak değerlendirmemektedir”. Bu değerlendirmeyi yapan/ yapacak olan ülkelerle ekonomik, siyasi, kültürel ilişkilerimizde başta ‘resmi kınama’ olmak üzere hiçbir tepki verilmemeli; ilişkiler normal seyrine devam etmeli; bu tanınmanın niceliği Ankara’nın siyasetini değiştirmemelidir. Hedeflenen amaç ise, konunun anayasa çizgisine taşınmasıyla, Ankara’nın kararlılığının gösterilmesi, bunun paralelinde kurulan baskılardan sonuç alınamayacağı için baskıların azalma eğilimi göstermesinin sağlanması olarak belirtilmiştir.⁴⁹⁰ Bununla paralel olarak yürütülmesi gereken faaliyetler ise, bilimsel çalışmaların sürekliliğinin sağlanması ve Türkiye’nin bölgesel küresel çerçevede aktif bir dış politika sürdürmesi gerekliliği olarak açıklanmıştır.⁴⁹¹

Önerinin olası getirileriye, ana hatlarıyla şu şekilde tanımlanmıştır;

- 1- Azerbaycan ile Türkiye arasındaki mevcut olumlu siyasi, ekonomik işbirliği sekteye uğramayacaktır;
- 2- Dağlık Karabağ’ın işgali konusunda Ankara’nın Bakü’ye verdiği destek sürekliliğini koruyacaktır;
- 3- Kararlı devlet siyaseti oluşturulduğunda, başta ABD kaynaklı Ermeni diasporasının tanınmaya yönelik çabaları sonuç vermeyeceği için Türkiye Cumhuriyeti üzerinde kurulan baskılar azalacak; orta ve uzun vadede ortadan kalkabilecektir;
- 4- Konu, başta ABD’de başkanlık seçimleri olmak üzere ‘çekim-cazibe merkezi’nin dışına çıkacak; Ohio eyaletindeki gibi yerel seçimlere de malzeme olmayacaktır;
- 5- ABD-Türkiye arasındaki müttefik ilişkilerine zarar vermeyecektir;

⁴⁸⁹ Öneri TRT televizyonunda da dile getirilmiş, ayrıca Azerice ve Rusçaya tercüme edilerek yayınlanmıştır. Bkz. <http://salamnews.org/tr/http://salamnews.org/tr/news/read/28582/tuumlrkakademisyen-soumlzde-ldquoermen-i-soykirimirdquo-iddialarina-son-verecek-oumlneritasarladinbsp/>, son erişim tarihi: 28.05.2012.

⁴⁹⁰ Necati İyikan, “*Soykırım İddiası Konusunda Türk Dış Politikası İçin Bir Öneri*”, Karadeniz Araştırmaları, Sayı: 29, Bahar 2011, s.14.

⁴⁹¹ A.g.m., s.15

- 6-** ABD’de soykırım konusunda Türkiye lehine çalışmalar yapan lobi şirketlerine maddi kaynak akışı duracaktır;
- 7-** Ermenistan–Türkiye ilişkilerinde -ABD kaynaklı Ermeni diasporasının etkisi azalacağı için- Petrosyan dönemindeki olumlu siyasi diyalog ortaya çıkabilecektir;
- 8-** ABD gibi önemli bir ülkede her sene gündeme gelerek özellikle Ermeni gençliğinde mevcut olan ‘soykırım yapılmıştır’ görüşünün daha da yerleşmesine ve nesilden nesle aktarılmasına araç olması önlenecektir;
- 9-** Soykırımı tanıyan ülke sayısında bir düşüş olabilecektir;
- 10-** Soykırımı tanıyan ülkelerle siyasi, ekonomik ilişkiler zarar görmeyecektir;
- 11-** Türkiye Cumhuriyeti soykırım konusunda “etken/belirleyici” konumuna geçecek; ülkenin saygınlığı korunacaktır.⁴⁹²

İyikan’ın önerisi Türkiye’nin kararlılığını vurgulaması açısından önemli olmakla birlikte, birtakım sakıncaları da beraberinde getirmektedir. Öncelikle, tarihsel bir konunun Anayasa’ya taşınmasına dair bir emsal yoktur çünkü anayasa bir devletin temel kurumlarının nasıl işleyeceğini belirleyen ve ayrıca kişilerin temel hak ve özgürlüklerini güvence altına alan bir metindir. Öneri bu anlamda, öncelikle teknik bir soruna sahiptir.

Elbette ki, bu konuda emsal olmaması bir ilk olmayacağı anlamına da gelmez. Teknik sorunun bir biçim aşıldığı varsayımıyla değerlendirilecek olursa, Türkiye bu konuyu anayasasına taşımakla, “çaresiz ülke” imajı yaratabilir. Çünkü anayasa metni gibi iç hukuk açısından en üstün hukuk metnine bu tarzda bir ifade koymak, en son çare olsa gerektir. Türk anayasasına bu ifadenin alınmasıyla, diasporanın etkisinin azalacağı iddiası ise tartışmalıdır. Aksine bu durum Türkiye’yi deyim yerindeyse iyice “köşeye sıkıştırdıkları” ve çaresiz bıraktıkları iddiasıyla Diaspora tarafından dünya kamuoyuna büyük bir başarı olarak lanse edilebilir. İkincisi, anayasada yapılacak düzenleme genel olarak ve herkese karşı iddia edilebilecek biçimde Türkiye’nin geçmişinde soykırım yapmadığını ele almamakta, bizzat Ermeni iddialarına vurgu yapmaktadır. Bu da Türkiye’nin Ermeni iddialarını ne kadar ciddiye aldığını gösterir. Halbuki Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, 24 Nisan 2012’de, soykırım konusyla ilgili bir demecinde, “Bizim için 24 Nisan’ın 23 ya da 25 Nisandan bir farkı yoktur” demiştir.

---

⁴⁹² A.g.m., s.17-18

Ayrıca bu girişim, Türkiye'nin, çeşitli ülkelerin "soykırımı" tanıma konusunda parlamentolarında aldıkları kararlara yönelik geliştirdiği, "*Parlamentoların görevi tarih yazmak değil, tarihi tarihçilere bırakalım*" söylemiyle çelişir, zira bu öneriye göre, tarihi Türk parlamentosu yazmakta, hem de bunu diğer ülkelerde olduğu gibi karar şeklinde değil, anayasal düzlemde ele almaktadır. Diğer yandan, Ermenistan gibi bölgesel siyaset, demokratik gelişim veya ekonomik parametler vs. açısından dünya ölçeğinin çok gerisinde kalmış bir ülke bile, "soykırım" ifadesini doğrudan doğruya anayasasına taşımamışken, Türkiye gibi nispi gelişmiş demokrasiye sahip bir ülkenin bunu gerçekleştirmesi, uluslararası kamuoyu nezdinde demokratik prestijinin zedelenmesine, iç kamuoyunda ise demokrasi tartışmalarına yol açar. Nitekim, sözüedilen öneride İran gibi demokratik gelişime kapalı bir toplumun anayasası örneği üzerinden benzerlik kurulması⁴⁹³ bu anlamda manidardır.

Kamuoyunda gündeme gelen bir diğer öneri de, Emekli Büyükelçi Gündüz Aktan'ın Uluslararası Tahkim Mahkemesi'ne başvurma önerisidir. Gündüz Aktan 2002 yılında bu konuda Uluslararası Tahkim Mahkemesi'ne başvurulabileceği görüşünü bir seçenek olarak dile getirmişti.⁴⁹⁴ 14 Kasım 2006 tarihinde TBMM'de yapılan görüşmelerde İstanbul Milletvekili Şükrü Elekdağ da bu yönde bir öneri yaptı. Dönemin Dışişleri Bakanı Gül, hukuki seçenek konusunda titiz bir çalışma yapılmakta olduğunu, kararın bu çalışma yapıldıktan sonra verileceğini TBMM'de açıkladı. CHP İstanbul Milletvekili Onur Öymen de tahkim önerisinin kendilerinin teklifi olduğunu belirtti.

Pulat Tacar, tahkime başvurulmasının birtakım sakıncalarından şu şekilde söz etmektedir. Soykırım Sözleşmesine göre, Taraflar arasında "sözleşmenin yorumu, uygulanması veya yerine getirilmesi" konusunda bir ihtilaf varsa, bu ihtilafın taraflarından biri Lahey Uluslararası Adalet Divanı'na başvurabilir. Bu kuralın yok sayılması veya dışına çıkılması, Sözleşme haricinde bir çözümün Türkiye tarafından kabul edilebileceğine işaret etmesi bakımından sakıncalıdır. Ayrıca uluslararası tahkimi kabul etmek, Soykırım Sözleşmesindeki tanımın geriye doğru uygulanmasının Türk tarafınca da kabulü anlamına gelir.⁴⁹⁵

Soykırım, bir uluslararası ceza hukuku suçudur. Tahkim ise tazminat gibi özel hukuk sonuçları bulunan bir yoldur. Bir zanlının soykırım suçu işleyip işlemediği konusunda karar

⁴⁹³ Sözüedilen makalede anayasal ifadeye örnek olarak, "İran Anayasasında yabancı ülke askerinin İran'da konuşlandırılmasının yasak olması" olgusuyla bir bağ kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Necati İyikan, **a.g.m.**, s.14.

⁴⁹⁴ Radikal, 20 Mayıs 2002 ve Gündüz Aktan, "Açık Kriptolar", Aşına Kitapları Yayını, 2006; s.74'den aktaran: Pulat Tacar, "**1915 Yılında Osmanlı Ermenilerine Soykırım Suçu İşlendiği Savlarına Karşı Başvurulabilecek Hukuk Yolları**", Ermeni Araştırmaları, Sayı 23-24, 2006.

<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=465>, son erişim tarihi: 03.05.2012.

⁴⁹⁵ **A.g.m.**

vermeğe yetkili olan yargı organı, Soykırım Sözleşmesi'nde belirtilmiştir. Ermeni diasporası uzun yıllardır, Sözleşmenin bu kuralını çiğnemeğe/ çiğnetmeğe gayret etmekte, sorunun ulusal parlamento veya ulusal mahkeme kararları ile hükme bağlanması yani Sözleşme kapsamı dışına çıkılması için çaba harcamaktadır. Lozan/Perinçek davası ile Paris'teki Bernard Lewis davası bunu kanıtlamaktadır.⁴⁹⁶

Tacar'ın eleştirilerine eklemek gerekir ki, Türkiye'nin meseleyi Uluslararası Tahkim veya Adalet Divanı'na taşıma girişimi durumunda, Ermeniler'den olumlu yanıt gelmeyecek⁴⁹⁷, bu arada da başvuru sahibi Türkiye soykırım olmadığını tespitini talep edecektir. "Müddei iddiasını ispatla mükelleftir" ilkesi göz önünde tutulduğunda, iddiacı Türkiye iddiasını net bir biçimde ispatlayamazsa, bu süreçte de soykırım iddialarının devam edeceği düşünüldüğünde, sözkonusu süreç Türkiye'yi yıpratacaktır. Mağdur olduğunu iddia eden tarafın mahkemeye gitmeyip, suçlu olduğu iddia edilen tarafın mahkemeye başvurması, hukuksal bir sorun olması bir yana, mantıklı da değildir.

Bir başka öneri de, 15 Aralık 2008'de Türk akademisyenlerin İnternet üzerinden başlattığı bir imza kampanyasıyla gündeme gelen, Ermenilerden özür dilenmesine yönelik çağrıdır. Baskın Oran'a göre Türkiye Cumhuriyeti en üst düzeyde resmi bir bildiri yayınlayarak şunları dile getirmelidir;

- 1- Türkiye Cumhuriyeti sebepleri ne olursa olsun Osmanlı'nın dağılma döneminde vuku bulan 1915 olaylarında Ermeni vatandaşların maruz kaldığı elim acıların, bütün Türkiye'nin öz acısı olduğunu bildirir ve Ermeni kardeşlerinin duygu ve acılarını paylaşır.
- 2- Türkiye Cumhuriyeti sebepleri ne olursa olsun, bu vahim durumu kendi vatandaşlarından bugüne kadar gizlediği için samimi özürlerini ifade eder
- 3- Türkiye Cumhuriyeti bu acıları sembolik olarak hafifletmek amacıyla, Ermeni Osmanlılar'ın torunlarına, yitirilmiş değerleri için belirli ölçüler dahilinde ve belirli tarihler içinde ödeme yapacağını açıklar.⁴⁹⁸

Yukarıda bahsi geçen özür kampanyasında da şu ifade seçilmiştir;

⁴⁹⁶ Pulat Tacar, "Soykırım İddiaları Nedeniyle Oluşan Uyuşmazlığın Çözüm Yolları Konusunda Düşünceler", Akademik Bakış Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, Kış 2007, s.141.

⁴⁹⁷ Bunun sebebi son bölümde ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

⁴⁹⁸ Baskın Oran, "Ermeni Meselesi: Hukuk ve Vicdan". 15 Ocak 2012.

<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalEklerDetayV3&ArticleID=1075799&CategoryID=42>, son erişim tarihi: 24.04.2012.

‘‘1915'te Osmanlı Ermenileri'nin maruz kaldığı Büyük Felaket'e duyarsız kalınmasını, bunun inkar edilmesini vicdanım kabul etmiyor. Bu adaletsizliği reddediyor, kendi payıma Ermeni kardeşlerimin duygu ve acılarını paylaşıyor, onlardan özür diliyorum.’’⁴⁹⁹

Oran'a göre Ermenice ‘‘Medz Yeghern’’ teriminin tam çevirisi olan ‘‘Büyük Felaket’’ terimi imzacılar tarafından özenle seçilmişti. Nedeni ise ilk olarak, soykırım kelimesinin kullanılmamasının, Türk kamuoyunun yabancılaşmasını önleyecek olması, ikincisi ise Medz Yeghern teriminin, soykırım terimi 1944'te icat edilmeden önce, Ermenilerin 1915 için kullandıkları en yaygın terim olması... Böylece bu ifade, Ermeniler'in acılarına mütevazı bir ilaç olacaktı. Ayrıca Erivan'daki anıtın da ismiydi.⁵⁰⁰ Belirtmek gerekir ki sözkonusu metinde, Türk kamuoyu ‘‘soykırım’’ ifadesinin kullanılmadığını zannetmekte, metinde geçen büyük felaket terimi Ermenice'ye çevrildiğinde ise, ‘‘Medz Yeghern’’ olarak çevrileceği için, Türkçede soykırım olarak adlandırdığımız terimin Ermenicede anlam itibariyle karşılığı ortaya çıkmaktadır.

1915 meselesine çözüm başlığı altında inceleyebileceğimiz fakat aslında çözümden ziyade ‘‘misilleme’’ olarak tanımlanabilecek birkaç girişimden de söz etmek gerekir. Örneğin Mersin milletvekili Ersoy Bulut'un, 26 Şubat 1992 günü Ermeniler'in Azerbaycan'ın Hocalı kentinde yaptıkları katliamın, soykırım olarak tanınması, 26 Şubat'ın Hocalı soykırımı anma günü olarak kabul edilmesine ilişkin kanun teklifi⁵⁰¹ bunlardan biridir. 11 Ekim 2006'da, Afyonkarahisar milletvekili Mahmut Koçak'ın 1945'te Cezayir'de Fransa tarafından gerçekleştirilen eylemlerin soykırım olarak kabul edilmesi ve bu eylemlerin hatırlanması amacıyla her yıl 8 Mayıs'ın ‘‘Cezayir Halkına Yönelik Soykırımı Anma Günü’’ olarak ilan edilmesi istenmektedir. Hatta teklifte, Cezayir soykırımını inkar edenlere 1 yıldan 5 yıla kadar hapis, 100 bin YTL'ye kadar para cezası öngörülmüştür.⁵⁰²

Bu tasarılar Meclis'in iki büyük partisi, AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) ve CHP'li (Cumhuriyet Halk Partisi) üyelerin muhalefeti sonucunda bir alt komisyona havale edilerek bir şekilde askıya alınmış oldu. Meclis'in Dışişleri Komisyonu Başkanı Mehmet Dülger, Adalet Komisyonu'nda görüşülecek olan Cezayir Soykırımı'na ilişkin yasa teklifine karşı çıkarken ‘‘Bunun kanun olarak çıkarılması halinde biz de Fransa'nın düştüğü duruma düşeriz’’ diyordu. Avrupa Birliği uyum komisyonu başkanı Yaşar Yakış da, teklifin doğru

⁴⁹⁹ Kampanyanın İnternet sitesi: <http://www.ozurdiliyoruz.com/>, son erişim tarihi: 24.04.2012.

⁵⁰⁰ Baskın Oran, ‘‘Özür Kampanyası ve Hrant'ın cenazesi kapıları araladı’’, Radikal, 08.07.2009. <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalEklerDetayV3&ArticleID=944101&CategoryID=104>, son erişim tarihi: 24.04.2012.

⁵⁰¹ ‘‘TBMM Başkanlığı'na, No: 2/962, 30114-67876, 27.02.2007’’

⁵⁰² Sedat Laçiner, ‘‘Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası’’, Usak Yayınları, Ankara, Kasım 2008, s.329

olmadığını belirterek ‘‘Cezayir’de soykırım yapılmışsa bunu önce Cezayirlilerin talep etmesi ve böyle bir kanun çıkarmaları beklenir. Cezayirliler böyle bir kanun çıkarmamışken, bizim yapmamız doğru olmaz. Yarın Cezayir’de biri çıkar, nereden çıkarıyorsunuz, Cezayir’de böyle bir soykırım olmadı derse, Türkiye ortada kalır’’ demiştir.⁵⁰³ Ermeni kökenli Fransız siyasetçi Robert Deveciyan, ‘‘Cezayirlilerin talep etmediği bir şeyi Türkiye kendi meclisinde tanıyor’’ diyerek, Türkiye’nin Cezayir Soykırımı’nı tanıma girişimi ile komik duruma düştüğünü belirtmiştir.⁵⁰⁴

Türk kamuyounca ele alınan bir diğer yöntem de, boykot yöntemidir. Örneğin Fransa’da 2011 yılında ‘‘soykırım’’ tasarısı gündeme geldiğinde, Fransız mallarını boykot fikri ortaya çıkmış, boykot edilmesi gereken Fransız malları listesi Türk toplumu arasında internet ortamında hızla yayılmaya başlamıştır. Fakat boykot konusunda birbiriyle bağlantılı olan iki hususa değinmek gerekir. Birincisi kapitalizmin küreselleşmesi ve özellikle finansal kapitalizm dönemi ile birlikte, bir şirketin hisse senedi ve tahvil gibi menkul değerlerinin aracı kurumlarca veya kişilerce alınıp satıldığı, bir ürünü meydana getiren parçaların her birinin farklı şirketlerce üretildiği, şirketlerin uluslararasılaştığı bir dünya ekonomisinde ‘‘Fransız malı’’, ‘‘İtalyan malı’’ vs. gibi kavramların önemi yitirdiği gerçeğidir. İkincisi Türkiye’de yatırım yapan ve malları boykot edilen bir Fransız şirketinin kazancındaki durgunluk, o şirketin Türkiye’de ilişki içerisinde bulunduğu ve ortaklık yaptığı onlarca şirketi de zor durumda bırakabilecektir.

---

⁵⁰³ A.g.e., s.329-330

⁵⁰⁴ A.g.e., s.330

SONUÇ

Türk dış politikası, tıpkı günümüze kadar olduğu gibi, onyıllar boyunca 1915 meselesine çözüm üretemeyebilir. Nedeni ise son derece açıktır. Türk kamuoyunun genel kanısı , “ 1915’te soykırım olmuştur ya da ortada gerçekleşmiş herhangi bir gayrimeşru faaliyet yoktur” şeklindedir. Türkler hiçbir topluma karşı soykırım suçu işlemediklerine göre, ortada Türkler açısından tartışılacak bir mesele de bulunmamaktadır. İşte bu noktada, Ermeni diasporası, Türk dış politikasının bu kökten reddedici yaklaşımını, uluslararası kamuoyuna karşı, “inkarcı Türk” motifini yıllar içerisindeki faaliyetleriyle etkin bir biçimde işleyerek kullanmıştır. Diasporanın faaliyetleri neticesinde, artık uluslararası toplum da tıpkı Türkler gibi ,“ 1915’te soykırım olmuştur ya da ortada işlenmiş herhangi bir suç yoktur” fikrine mütemadiyen sahip hale getirilmiştir ve dünya kamuoyu doğal olarak tercihini soykırımdan yana kullanmaktadır. Özellikle Batı ülkelerindeki bu zihniyet, çeşitli Avrupa devletlerinin parlamentolarında aldıkları soykırım kararlarından daha tehlikeli görünmektedir. Çünkü bu kararlar, değişik dönemlerde, farklı koşullarda yadsınabilir, geri çekilebilir, aksi yönde bir kararla tekzip edilebilir. Ancak bir zihniyet, bu denli kolay terk edilemeyebilir.

Bir suçun soykırım olup olmadığını tespit edebilmek için, önce ortada Ermeniler’in mağdur edildiği birtakım faaliyetlerin olduğunu kabul etmek gerekir. Bu faaliyetlerin hangi kategori kapsamında değerlendirileceği, bu anlamda sorunun ikinci aşamasıdır. Şayet ortada gayrimeşru bir eylem yoksa, 1915 olaylarının soykırım olmadığı fakat Ermeniler’in belli konularda mağdur edildiğini dile getirerek, soykırım iddiasına alternatif oluşturabilecek bir seçenek de sunulamaz. Bu seçenek sunulamazsa da, bir hükümet politikasının, , bir milyon kişinin sürgün edildiği ve bu esnada önemli bir bölümünün öldüğü, dahası bıraktıkları ekonomik ve kültürel değerlerin tahrip edildiği bir sürecin soykırım olmadığı konusunda uluslararası toplumu ikna etmesi mümkün görünmemektedir. Bu anlamda kendisine hem Türkler hem de Ermeniler tarafından soykırım ‘’olmuştur-hiçbirşey olmamıştır’’ seçeneği sunulan dünya kamuoyu, doğal olarak ‘’soykırımı’’ kabul etmektedir.

Türk tarih kurumu kaynaklarında, Ermeni toplumuna karşı suç işleyen devlet görevlilerinin yargılanması, İttihatçıların soykırım yapmadığına en büyük delil olarak gösterilir. Gerçekten de, bu yargılamalar, soykırım suçunun işlenmediğine, zira sözkonusu suçun manevi unsuru olan imha kastının mevcut bulunmadığına dair bir kanıttır. Fakat bu önerme soykırım tezini çürütmesinin yanında, aynı zamanda Ermenilere karşı suç işlendiğini ve üstelik de bu suça devlet görevlilerinin de iştirak ettiğini göstermektedir. Fakat bu tek

tarafli algılamalar sebebiyle meseleye bu açıdan yaklaşılamamaktadır. Çünkü benzer yayınlar, tehcirin asrın en sistemli ve sorunsuz yer değiştirme hareketi olduğunu belirtmektedir. Çalışmanın başlangıcında da belirtildiği gibi, tarihsel süreçler hukuksal –siyasal endişelerden arındırılarak incelenmelidir. Fakat Türkiye’de, tarihi ve siyasi konularda yürütölen araştırmaların objektifliği tartışmaya açıktır.

Çok uluslu imparatorluklardan, ulus devletlere geçiş süreci, istisnasız tüm toplumlarda büyük felaketslere yol açmıştır. Aslında bu süreç sadece Ermeniler’in büyük felaketi değil, tüm imparatorluk tebasının büyük felaketidir. İttihatçılar da, Taşnaklar da, Fransız devrimi sonrasında ortaya çıkan eşitlik, sosyal ilerleme veya devrimcilik vb. gibi belli siyasi jargonları benimsemiş, paramiliter ve laik yapıları birbirine benzeyen ve hatta mevcut imparatorluk rejimine karşı mücadelede, zaman zaman ortak hareket etmiş olan siyasi örgütlenmeler olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Bu iki örgüt de, trajik biçimde birbirleriyle olan hesaplaşmalarını sivil insanların hayatları üzerinden yapmışlardır. Bu sebeple, hem İttihatçılık hem de Taşnak zihniyetine kısaca değinmek gerekir.

şayet 1915 sorunu olmasaydı, günümüz tarih yazımında, İttihat ve Terakki Partisi hakkında, Türk tarihindeki ilk askeri darbe olarak adlandırılabilcek 1913 Bab-1 Ali Baskını ve ardından tek parti rejiminin kurulması, partinin üst yönetiminin Osmanlı Meclisi’nin bilgisi olmaksızın İmparatorluğu dünya savaşına sürüklemesi, onbinlerce Türk askerinin şehit olduğu Sarıkamış faciası, savaş sırasındaki yolsuzluklar vs. gibi konularda eleştirel bir tutum geliştirilebilirdi. Ne var ki tüm bunlara bir de, 1915 Ermeni tehciri ve sonrasında da soykırım iddiaları eklenince, Türk tarih ve siyaset anlayışı, İttihat ve Terakki Partisi’nin tehcir de dahil tüm uygulamalarını savunmak durumunda kalmıştır.

Buraya kadar Türk tarih anlayışının eleştirilmesinin nedeni, Türkiye gibi özellikle son 10-15 yıldır alternatif siyasi tarih yorumlarının gündeme geldiği ve gün geçtikçe açık ve demokratik bir topluma sahip olduğu düşünölen/söylenen bir ölkede bile, ‘‘1915’’ konusundaki yaklaşımların ne kadar tutucu olduğunu belirtmektir. Buna dayanarak, birçok iç ve dış politik parametreler açısından, Türkiye’nin çok gerisinde kalmış bir Ermenistan devletinin ‘‘resmi tarihinin’’ nasıl olacağı tahmin edilebilmektedir. Andranik Ozanyan gibi, insanlığa karşı suç işlemiş bir kişinin, Ermenistan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra ulusal kahraman ilan edilmesi ve başkent meydanına heykelinin dikilmesi ve yine benzer biçimde, ASALA terör örgütü üyelerinin, 70’li yıllar boyunca gerçekleştirdikleri katliamların Ermeni toplumunca desteklenmesi, bu ölkenin tarih anlayışı ve insan hakları bilinci

konusunda, daha uzun yıllar Türkiye'nin günümüzdeki konumuna dahi ulaşamayacağını en açık delili olsa gerektir.

Batılı devletler, Ermeni sorununun 19. yüzyıldan bu yana tarafıdır. Ruslar, Taşnaklar'ın, Van işgali sırasında müslümanlara yaptıkları işkencelerden, İttihat ve Terakki Partisi'ni Birinci Dünya Savaşı boyunca yönlendiren Almanlar, 1915 trajedisinden, benzer şekilde Ruslar ve İngilizler, 1917-18 müslüman katliamlarından tartışılmaz bir biçimde sorumludurlar. Fakat tüm bu süreç boyunca, dış güçler olarak tanımlanan bu unsurlar, hiç olmayan bir Türk-Ermeni sorunu üreterek, Ermenileri uluslararası siyasetin bir nesnesi haline getirmiş değillerdir. Bu güçler, zaten mevcut olan sorunları alevlendirmek suretiyle, toplumlararası çıkar çatışmalarına dayalı süreçleri yönetmeye yönelik bir siyaset izlemişlerdir ve günümüzde de bu siyaseti devam ettirmektedirler. "Yabancı devletler kışkırttı" yaklaşımı tarih biliminin sadece geriye dönük eksik ve tek yönlü açıklaması değildir; aynı zamanda günümüz Türk-Ermeni ilişkilerinde de belirleyici rol oynayan temel toplumsal algılamaların da çıkış merkezidir. Bu noktada Türk kamuoyu ve dış politikası, Ermeni sorununun, normal şartlarda mevcut olmayan, fakat Batılı güçler tarafından üretilen yapay bir sorun olduğu toplumsal psikolojisiyle, sorunun Ermenilerle diyalog kurularak çözülebilmesi seçeneğini uzun yıllar dikkate almamıştır.

2009 yılında gündeme gelen karşılıklı protokoller ise, bu anlamda önemli bir adım olmuş, protokollerin, bu iki ülke ilişkilerinin normalleşmesine, önemli bir dinamizm ve ivme kazandıracığı umudu ortaya çıkmıştır. Ne var ki, uzlaşma kavramı özünde, karşılıklı tavize dayanmaktadır. Bir tarafın diğerine tüm taleplerini kabul ettirmek istemesi, sorunu çözmüş olmak anlamına gelmemektedir. Ermeni tarafı, birçok üçüncü dünya ülkesinde olduğu gibi, terk edilemez resmi anlayışlara sahip bir yapı olarak (Ermenistan ve diaspora), protokolleri dolaylı yoldan anayasasına aykırı görmüştür. Çünkü Ermenistan, Türkiye ile olan sınırını da düzenleyen 1921 tarihli Kars Antlaşması'nı tanımamaktadır. Ermeniler içinde önemli bir kesimin, tüm uluslararası toplumun kabul ettiği Türkiye sınırları dahilindeki topraklara bir gün sahip olunacağı yönünde bir inancıya sahip olması, bu toplumun hem ne kadar kapalı bir toplum olduğunu, hem de uzlaşma çabalarının ne kadar güç olduğunu göstermektedir.

Diaspora Ermenileri için ise, Ermenistan'daki bu geri kalmışlık düzeyi aslında büyük bir avantaj teşkil etmektedir. Ermenistan'ın, Dağlık Karabağ'daki işgalini sonlandırması ve Türkiye'nin sınırlarını tanıması durumunda, bölgesindeki uluslararası projelere entegre olması ve Türk sınırının açılmasından kaynaklanacak olan ekonomik refah, Ermeni halkının "tabuları" sebebiyle baltalanmakta, böylece Ermenistan, diasporaya bağımlı bir ülke

olmaktan kurtulamamaktadır. Bu da Ermenistan'ın açık bir toplum olmasını engellemekte ve süreç bir kısır döngüye dönüşmektedir. Çünkü Ermeni milliyetçiliğine dayalı söylem ve eylemler (işgal, sınırın tanınmaması ve soykırım iddiaları), Ermenistan'ı yoksullaştırmakta, yoksul Ermenistan ise benzer söylem ve eylemleri tekrar edegelmektedir.

Diasporanın meseleye çözümsüzlük temelinde yaklaşmasının sebebi, soykırım iddialarını kurumsallaştırması ve bunu bir sektör haline getirmesidir. Diaspora açısından, Türkiye aleyhine faaliyetlerde bulunmak, meselenin içinde lobi şirketlerinin de bulunduğu milyonlarca dolarlık bir fon havuzunu kapsayan bir süreci ifade etmektedir. Bu anlamda diaspora, bir "soykırım endüstrisi" yaratmıştır. Ermenistan ve Türkiye arasındaki olası bir uzlaşma, bu endüstrinin sabote edilmesi anlamına gelmektedir.

Çalışmanın başlangıcında da belirtildiği gibi, Avrupa'daki hiçbir parlamentonun kararı ya da hiçbir ABD Başkanı'nın 1915'e getireceği tanımlamanın bu sorunun çözümüne katkı sağlayamayacağı düşünülebilir. Hatta, Türkiye'nin "soykırımı" tanıdığını açıklaması ya da Ermenistan'ın soykırım iddialarından vazgeçtiğini açıklaması da, sorunun çözüldüğü anlamına gelmeyecektir. Çünkü iki ülkenin kamuoyları, bu açıklamaları özümsemeyecek, devletler bazında çözülmüş gibi görünen sorun, toplumlar bazında gelecek nesillere aktarılmak üzere korunmaya devam edebilecektir.

Türk-Ermeni sorunu, bir devletin sınır komşularıyla olan olağan sorunlarından farklı bir sorun olarak değerlendirilebilir. Çünkü diğerlerinden farklı olarak, sorun yaşayan devletlerin halkları da uyuşmazlığın tarafıdır. Bu yüzden, tepeden inmece bir siyasi anlayış, karar veya devlet açıklamasının bu sorunu çözebilmesi güç görünmektedir. İki halk da, öncelikle kendi sivil toplumuna güvenmeli, aykırı sesleri dinleyebilmelidir.

Diğer yandan, ortak bir tarih komisyonu fikrinden vazgeçilmelidir, çünkü böyle bir komisyondan uzlaşma çıkması, yukarıda anlatılan nedenlerden dolayı mümkün görünmemektedir. Hem Türkiye'deki hem de Ermenistan'daki saygın akademisyenlerden ve aydınlardan oluşacak tarih komisyonları, kendi içlerinde, meseleyi kapsamlı bir biçimde ele almalı, her iki tarafın kuracağı komisyonlar, alışıldık söylemler dışındaki seslere kulak verebilmelidir. Bu komisyonların kuruluşu, hem Türkiye'de, hem de Ermenistan'da resmi bir organizasyon şeklinde olmamalı, kuruluşların görüşleri, ilgili devletleri bağlamamalıdır. Komisyonların Türk-Ermeni komisyonu biçiminde, ortak olmamasının nedeni ise, çıkacak olan sonucun Türkler açısından Ermenilere taviz, ya da Ermeniler açısından Türkler'e taviz şeklinde yorumlanmasının önüne geçmektir.

1915 konusunda iki toplumun yeni jenerasyonları, kendi toplumsal çevrelerinden ve ailelerinden, bu güne kadar olduğu gibi, iki farklı kolektif belleğin ürettiği iki farklı tarihi hikaye dinlemişlerdir ve dinlemektedirler. Süreç içerisinde, Ermenilerdeki ‘‘ırkçı Türk’’ ve Türklerdeki ‘‘hain Ermeni’’ imajı da, bu anlamda güçlenerek devam etmektedir. Bunun önüne geçebilmenin yolu, öncelikle üniversiteler aracılığıyla gerçekleştirilecek projeler ve konferanslar çerçevesinde, iki toplumun genç kuşaklarının, birbirlerine olan güvensizliklerini ve önyargılarını açıkça dile getirebilecekleri tanışma ve tartışma platformlarının oluşturulması, ortak algıların paylaşılması, ortak korkuların giderilmesi ve iyiniyet duygularının açığa çıkartılmasıdır. İki toplum arasındaki ilişkileri normalleştirmekte yetersiz kalan her iki devletin politikaları üzerinde de tartışılmalı ve sorunun devletler düzeyinde nasıl çözümlenebileceği de bu tartışmaların konuları arasında olmalıdır. Çünkü, devletler ve hükümetler dışında kalan insan faaliyetleri ve her türlü organizasyon olarak tanımlayabileceğimiz sivil toplum kavramı, aynı zamanda devlet ve hükümetleri biçimlendirmek ve bu siyasi yapılarla insanlar arasında aracı rol oynamak gibi önemli bir işleve sahiptir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

AHMAD, Feroz, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984.

AKÇAM, Taner, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na**, İmge Kitabevi Yayıncılık, Ankara, 1999.

AKÇAM, Taner, **Ermeni Meselesi Hallolunmuştur: Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar**, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2010.

AKSAR, Yusuf, **Implementing International Humanitarian Law, From The Ad Hoc Tribunals To A Permanent International Criminal Court**, Taylor and Francis Books Ltd, London, 2004.

AKTAR, Ayhan, **Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

ALTINAY, Ahmet Refik, **Kafkas Yollarında: İki Komite İki Kıtal**, Temel Yayınları, İstanbul, 1998.

BAL, İdris (Ed.), **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Ankara Global Araştırmalar Merkezi, Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara, 2006.

BAKAR, Bülent, ÖZTÜRK, Necdet, BEYOĞLU, Süleyman (Ed.), **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

DADRIAN, Vahakn N., **Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller, Toplu Makaleler 1**, çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2004.

DADRIAN, Vahakn N., **İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı Toplu Makaleler**, Cilt: 3, Çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 2007.

DADRIAN, Vahakn N., AKÇAM, Taner, **Divan-ı Harbi Örfi Zabıtları: İttihat ve Terakki'nin Yargılanması, 1919-1922**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

DEMİREL, Muammer, **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.

- DİNK, Hrant, **İki Yakın Halk, İki Uzak Komşu**, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.
- DÜNDAR, Fuat, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği, 1913-1918**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- GELLATELY, Robert, KIERNAN, Ben, **The specter of genocide: Mass Murder in Historical Perspective**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- GÖRGÜLÜ, Aybars, **Türkiye Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü**, Dış politika Analiz Serisi-8, Tesev Yayınları, İstanbul 2008.
- GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeni Tehciri**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2004.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, **Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006.
- HOFMANN, Tessa, **Talat Paşa Davası: Bilinmeyen Belgeler/Yorumlar**, (çev. ve ed. Doğan Akhanlı), Belge Yayınları, İstanbul, 2003.
- İYİKAN, Necati, **Orta Asya-Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler (1991-2010)**, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2011.
- KABACALI, Alpay, **Talat Paşa'nın Anıları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.
- KARACAKAYA, Recep, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)**, İstanbul, 2005.
- KASIM, Kamer, **Ermeni Sorunu'nun Uluslararası İlişkiler Boyutu**, Ermeni Sorunu El Kitabı, Ankara, Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi; Asam Yayınları, Ankara, 2003.
- LAÇİNER, Sedat, **Türkler ve Ermeniler, Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması**, Ankara Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, 2005.
- LAÇİNER, Sedat, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, Usak Yayınları, Ankara, 2008.

LEWY, Guenter, **The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide**, University of Utah Press, Utah, 2005.

MANN Michael, **The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing**, University of California, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

MARX, Elanor, AVELİNG, Edward, **The Eastern Question: A Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing With The Events of the Crimean War by Karl Marx**, London, 1897.

NALBANDIAN, Louise, **The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century**, Berkeley, University of California Press, London, 1963.

OLCAY, Osman, **Sevr Andlaşmasına Doğru: Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:455, S.B.F Basın ve Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1981.

ÖZDEMİR, Hikmet, ÇİÇEK, Kemal, TURAN, Ömer, ÇALIK, Ramazan, HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.

ÖZDOĞAN Günay Göksu, ÜSTEL, Fusun, KARAKAŞLI, Karin, KENTEL, Ferhat, **Türkiye’de Ermeniler: Cemaat, Birey, Yurttaş**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

QUIGLEY, John, **The Genocide Convention: An International Law Analysis**, Ashgate Publishing Limited, England, 2006.

SAKARYA, İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 1984.

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih: İlkçağlar’dan 1918’e**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

SCHABAS, William A., **Genocide in International Law: The Crimes of Crimes**, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

SHAW, Stanford J., SHAW, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, E Yayınları, çev. Mehmet Harmancı, Cilt:2, İstanbul, 2008.

SÖNMEZOĞLU, Faruk (Ed.), **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yayınları, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul, 2004.

SÜSLÜ, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, No: 5, Ankara, 1990.

ŞİMŞİR, Bilal N., **British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: 3, Ankara, 1989.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi**, 1. Cilt, Hürriyet Vakfı Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1984.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

ZÜRCHER, Erik Jan (Ed.), **İmparatorluktan Cumhuriyete: Türkiye’de Etnik Çatışma**, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2011.

Makaleler

AKÇAM, Taner, **Bir Kitap Ya da Cinayetin Anatomisi**, Birikim Dergisi, Sayı 191, 2004.

AKKUŞ, Turgay, **1909 Adana Olaylarına İlişkin Yargılama Süreci**, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı:10, Yaz 2003.

AYBAY, Rona, **Yargıtay İçtihatlarına Göre Yabancı Devletin Yargı Bağımsızlığı**, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı: 72, 2007.

ASLANLI, Araz, **Karabağ Sorunu: Çözüme Ne Kadar Yakınız, Çatışmalardan Savaşa, Savaştan Ateşkese-2**, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2010.

AŞKIN, Sait, **Asılsız Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 55, Cilt: XIX, Mart 2003.

ATA, Feridun, **Divan-ı Harbi Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamalarına İstatistiksel Bir Bakış**, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 62, Cilt: 21, Temmuz 2005.

AZARKAN, Dr. Ezeli, **Uluslararası Hukukta İnsanlığa Karşı Suçlar**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 52, Sayı: 3, 2003.

BEYOĞLU, Süleyman, **Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu**, Gazi Üniversitesi, Akademik Bakış Dergisi , Cilt: 2, Sayı 3, Kış 2008.

BİLGİN, Mustafa Sıtkı, **Lozan Konferansında Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti**, Belleten, , Cilt LXIX, Sayı: 254, Nisan 2005.

BURAK, Durdu Mehmet, **Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri**, Ankara Üniversitesi, Sayı: 14, 2003.

DEMİR, Ali Faik, **SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri**, Uluslararası İlişkiler Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 5, Bahar 2005.

DOĞAN, Orhan, **Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksutyun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 20, 2008.

GÜL, Mustafa, **1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler**, Gazi Üniversitesi, Sayı: 8, Ankara, 1997.

İYİKAN, Necati, **Soykırım İddiası Konusunda Türk Dış Politikası İçin Bir Öneri**, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı: 29, Bahar, 2011.

JOHNS, Gary, **The Gulf Between Aboriginal Policies And Aboriginal People in Australia**, Libertad y Desarrollo Institute Santiago, Chile, June 2003.

KANTARCI, Şenol, **Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorunu'nun Ortaya Çıkışı**, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi, Türksam Ermeni Enstitüsü, Ağustos 2007.

KARACA, Ali, **1915 Ermeni Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta: Projeler ve Müfettişlikler**, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Sayı:38, Nisan 2003.

KARACA, Erdem, **Hüseyin Cahit Yalçın'ın Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913-1914)**, Akademik Bakış Dergisi, Cilt 4, Sayı: 7, Kış 2010.

KAVUNCU, Sibel, **1980'lerde Türkiye-ABD İlişkilerinde Bir Sorun: Ermeni Karar Tasarıları**, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Sayı: 23-24, 2006.

KAYA, İbrahim, **Türkiye-Ermenistan Sınırı**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, 2009.

KILIÇ, Selami, **Büyük Savaşta Erzurum'da Bulunan Almanların Bölgedeki İzlenimleri**, Atatürk Üniversitesi, Ermeni Araştırmaları, Cilt 2, Sayı 8, , Kış 2003.

KIRMIZI, Abdülhamit, AKTAR, Ayhan, **Bon pour l'Orient : Fuat Dünder'in kitabını deşifre ederken**, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar ,Sayı 8, Bahar 2009.

KOLBAŞI, Ahmet, **1878 Berlin Kongresi Sonrasında Ermenilerin Siyasi Kimlikleşmesi Sürecinde Rus ve İngiliz Etkisi**, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı: 14, Eylül 2009.

KOPTAŞ, Rober, **Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden 1914 Ermeni reformu ile İttihatçı-Taşnak müzakereleri**, İletişim Yayınları, Sayı: 5, Bahar 2007.

LAÇİNER, Sedat, **Ermeni Sorunu'nun Fransa-Türkiye İlişkilerine Etkisi (2002 Yılına Kadar)**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ocak 2010.

LAÇİNER, Sedat, **Ermenistan Anayasa Mahkemesi ve Protokoller**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ocak 2010.

LÜTEM, Ömer Engin, **Olaylar ve Yorumlar: Ermenistan'ın Yeni Hükümeti**, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: 10, Yaz 2003.

LÜTEM, Ömer Engin, **Olaylar ve Yorumlar**, Ermeni Araştırmaları, Cilt:1, Sayı: 4, Aralık 2001.

MARUSKIN, Stacy, **Belirsizlikler Yumağı: Türk-Ermeni Protokolü**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ekim 2009.

MEMİŞ, Ekrem, **Ermeniler'in Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk Ermeni İlişkileri**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Ermeni Özel Sayısı, Sayı 1, Haziran 2005.

MILANOVIC, Marko, **State Responsibility for Genocide: A Follow-Up**, University of Nottingham School of Law, September 2007.

OĞAN, Sinan, **Cumhurbaşkanı Gül'ün Bakü Ziyareti Gönül Alma mı, Yoksa Arabulucuk Girişimi mi**, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Enstitüsü, Ekim 2008.

ORAN, Baskın, **Son Tabunun Kökenleri: Türkiye Kamuoyunun Ermeni Sorunundaki Tarihsel-Psikolojik Tıkanışı**, (yay. haz. Hale Şıvgın), Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2006.

ÖZBAY, Fatih, **Türkiye-Ermenistan İlişkileri**, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, Bilge Adamlar Kurulu Raporu, Rapor No:25, İstanbul 2011.

ÖZDEMİR, Ahmet, **Savaş Esirlerinin Milli Mücadeledeki Yeri**, Ankara Üniversitesi, Atatürk Yolu Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 6, 1990.

ÖZTÜRK, Ali Osman, **1909 Adana Ermeni-Olaylarına Bir Tanık: Kibarogullarının Ağıtı**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Bahar 2009.

SELVİ, Haluk, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Ermeni Politikaları**, 2003 Dergisi, Nisan 2005.

SEYDİ, Süleyman, **Sovyetler Birliği'nin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatana Dönüş Projesi**, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: 8, Kış 2003.

SOFUOĞLU, Adnan, **Genel Hatlarıyla Birinci Dünya Savaşında Erzincan'ın İşgali ve Ermeni Mezalimi**, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Sayı: 1, 2005.

SOMEL, Selçuk Akşin, **Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi**, Sabancı Üniversitesi, Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar, No: 5, Ağustos 2007.

ŞİR, Aslan Yavuz, **Diaspora Ermenileri ve Tazminat Girişimleri, Movsesian Davasının Yansımaları**, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Şubat 2012.

TACAR, Pulat, **1915 Yılında Osmanlı Ermenilerine Soykırım Suçu İşlendiği Savlarına Karşı Başvurulabilecek Hukuk Yolları**, Ermeni Araştırmaları, Sayı: 23-24, 2006.

TACAR, Pulat, **Soykırım İddiaları Nedeniyle Oluşan Uyuşmazlığın Çözüm Yolları Konusunda Düşünceler**, Gazi Üniversitesi, Akademik Bakış Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, Kış 2007.

TAŞKIRAN, Cemalettin, **Ermeni Diasporası**, Selçuk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Düünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu, Konya 2003.

ÜNAL Fatih, **II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri**, Ermeni Araştırmaları, Sayı: 20, Kış 2005.

YARAR, Hülya, **Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 13, 2002.

YERASİMOS, Stefanos, **Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu**, Toplumsal Tarih, Sayı: 105, Eylül 2002.

Resmi Yazılar

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk/Söylev, Vesikalar/Belgeler**, Cilt 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 91, **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı**, (1878-1920), Ankara, 2007.

Belgeler

Belgeler, aşağıda belirtilen ulusal ve uluslararası kurumların dökümanlarına dayanmaktadır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi

Birleşmiş Milletler

Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi

Uluslararası Adalet Divanı

Avrupa Birliği Adalet Divanı

T.C. Dışişleri Bakanlığı

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Genel Kurul Tutanağı, 22. Dönem 4. Yasama Yılı, 11. Birleşim 25/Ekim /2005 Salı.

Case 2:10-cv-09596-DMG-SS, Filed 12/15/10 (Alex Bakalian, Anais Harotunian ve Rita Mahdessian'ın T.C Devleti, T.C. Ziraat Bankası ve T.C. Merkez Bankası Aleyhine Açtıkları Tazminat Davası Dosyası).

26 Şubat 1992 günü Ermeniler'in Azerbaycan'ın Hocalı kentinde yaptıkları katliamın, soykırım olarak tanınması, 26 Şubat'ın Hocalı soykırımını anma günü olarak kabul edilmesine ilişkin kanun teklifi. TBMM Başkanlığı'na, No: 2/962, 30114-67876, 27.02.2007.

Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.

Radislav Krstic Judgement, In The Trial Chamber , International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia Since 1991 Case No: IT-98-33-T Date: 02 August 2001.

Radislav Krstic Judgement, In The Appeals Chamber, International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia Since 1991 Case No: IT-98-33-A Date: 19 April 2004.

Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), International Court of Justice, Judgment of 26 February 2007.

Goran Jelusic Judgement, In The Appeals Chamber, International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia Since 1991, Case No: IT-95-10-A Date: 5 July 2011.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 9 Aralık 1948 tarihli ve 260 A (III) sayılı Kararıyla kabul edil Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşmesi.

BM Antlaşması Doğrultusunda Devletler Arasında Dostça İlişkiler Ve İşbirliğine İlişkin Uluslar arası Hukuk İlkeleri Konusundaki Bildirge ve Eki, BM Enformasyon Merkezi UNIC, Ankara, 18 Aralık 2000.

Fransa Ulusal Meclisi'ne Sunulan Ve 22/12/2011 Tarihinde Mecliste Kabul Edilerek Senatoya Sevkedilen 1915 Olaylarıyla İlgili Ermeni İddialarının Reddinin Suç Sayılmasını Öngören 'Yasa Tarafından Tanınan Soykırımların Varlığının İnkârının Cezalandırılması' Yasa Teklifi Hakkında TBMM Dışişleri Komisyonunda Kabul Edilen Bildiri, TBMM Dışişleri Komisyonu, 19 Ocak 2012.

Avrupa Adalet Divanının, Gregoire Krikorian ve Diğerlerinin Avrupa Adalet Divanı Birinci Dairesi Nezdinde Türkiye'nin AB Adaylık Statüsünün İptaline İlişkin Açtıkları Dava

Hakkındaki 17 Aralık 2003 Tarihli, T-346/03 Esas Nolu Kararı.

Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol.

Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi 5, 11. İnikad, 4 Teşrinisani 1334 (1918).

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi 5, 14. İnikad, 18 Teşrinisani 1334 (1918).

Tezler

EROĞLU, Tayfun, **Tehcir'den Milli Mücadele'ye Ermeni Malları 1915-1922**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2008.

PERİNÇEK, Mehmet Bora, **Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri (1915-1923)**, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

TAKIMSU, Mehmet, **Ermeni İddialarının Soykırım Hukuku Açısından Değerlendirilmesi**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

TÜRKDOĞAN, Berna, **Türk-Ermeni İlişkileri (Tehcirden Günümüze)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2006.

Dergiler

Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi
Akademik Bakış Dergisi

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Yolu Dergisi

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi

Bellekten Dergisi

Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi

Birikim Dergisi

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Karadeniz Araştırmaları Dergisi

Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar

Toplumsal Tarih Dergisi

Türkiye Barolar Birliği Dergisi

Uluslararası İlişkiler Dergisi

2023 Dergisi

Gazeteler

Agos, İnkâr Yasasının İptali İçin Kim Ne Dedi, 29 Şubat 2012, <http://www.agos.com.tr/inkar-yasasinin-iptali-icin-kim-ne-dedi-832.html>, (08.05.2012).

Axa'dan 1915'te Ölenler İçin Tazminat, <http://bianet.org/bianet/toplum/100019-axadan-1915te-olen-ermeniler-icin-tazminat>, (22.03.2012).

BBC Turkish.com, Erivan'da Onbinlerin Protestosu, 20 Şubat 2008, http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2008/02/080220_armenia_protests.shtml, (11.03.2012).

BBC Turkish.com, Ermenistan'da Protesto Kana Bulandı, 2 Mart 2008, http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2008/03/080302_armenia.shtml, (11.03.2012).

BELGE, Murat, Gerilimi Azaltmak İçin Bilgi Gerek, 10 Şubat 2009, <http://www.milliyet.com.tr/-/murat-belge/kitap/yazardetay/08.09.2010/1058070/default.htm?ref=haberici>, (03.01.2012).

CHURC, Michael, Komitas Vardapet: Forgotten Folk Hero, The Guardian, <http://www.guardian.co.uk/music/2011/apr/21/komitas-vardepet-folk-music-armenia>, (04.05.2012).

DAKARIAN, Sarkis, Armenian Day, Chicago Tribune, http://articles.chicagotribune.com/1987-09-01/news/8703060218_1_armenian-genocide-nato-ally-armenian-day, (17.04.2012).

DEMİRKAN, Süleyman, Ermeni İtirafı: Türkler'e karşı 200 bin askerle savaştık, 31 Ekim 2005, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=3464114&tarikh=2005-10-31>, (01.05.2012).

ELEKDAĞ, Dr. Şükrü M., UAD'nin Bosna Kararı ve Türkiye, Cumhuriyet, 24.05.2007.

Gündem Haber, Bir Çelişki Abidesi Sarkisyan, <http://www.gundem.be/tr/turkiye/bir-celiski-abidesi-sarkisyan>, (11.03.2012).

GÜNAYSU, Ayşe, 1915 Kurbanları ve Hayat Sigortaları, Taraf, 14 Eylül 2009, <http://www.taraf.com.tr/haber/1915-kurbanlari-ve-hayat-sigortalari.htm>, (21.03.2012).

HERMONN, Rafi A., Gomidas Heykeli Kin Anıtı Değil, 12.05.2003, <http://bianet.org/bianet/bianet/18880-gomidas-heykeli-kin-aniti-degil>, (04.05.2012).

HÜR, Ayşe, Ermeni Mallarını Kimler Aldı, 02.03.2008, <http://www.taraf.com.tr/ayse-hur/makale-ermeni-mallarini-kimler-aldi.htm>, (20.05.2012).

HÜR, Ayşe, 24 Nisan 1915'te Aslında Ne Oldu, 23.04.2011, <http://www.taraf.com.tr/ayse-hur/makale-24-nisan-1915-te-aslinda-ne-oldu.htm>, (04.05.2012).

New York Times Archive, Tortured Two Years In A Turkish Cage, 19 January 1908.

NTV Msnbc, Erivan-Ankara İlişkilerinde Sarkisyan Dönemi, 21 Şubat 2008, <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/436450.asp>, (11.03.2012).

ORAN, Baskın, 24 Nisan 12 Eylül'ün atası mı?, 4 Mayıs 2008, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=852964&CategoryID=42>, (04.05.2012).

ORAN, Baskın, Özür Kampanyası ve Hrant'ın cenazesi kapıları araladı, Radikal, 08.07.2009, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalEklerDetayV3&ArticleID=944101&CategoryID=104>, (24.04.2012).

ORAN, Baskın, Ermeni Meselesi: Hukuk ve Vicdan, 15 Ocak 2012, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalEklerDetayV3&ArticleID=1075799&CategoryID=42>, (24.04.2012).

Radikal, Soykırım İnkâr Yasa Tasarısı Fransa Senatosundan Geçti, 23 Ocak 2012, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1076602&CategoryID=81>, (06.05.2012).

İnternet Kaynakları

<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=57> (25.04.2012)

http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_b_sd.birlesim_baslangic?P4=11665&P5=B&page1=10&page2=10 (24.05.2012)

http://www.avim.org.tr/bilgibankasi/tr/index1_2_5.htm#_ftn1 (26.05.2012)

<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=140> (30.05.2012)

http://www.avim.org.tr/bilgibankasi/tr/index1_1_3.htm (30.05.2012)

<http://www.turksam.org/tr/yazdir1336.html> (25.05.2012)

<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale44.html> (25.05.2012)

<http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1084> (02.06.2012)

<http://www.gov.am/en/independence/> (03.03.2012)

http://www.avim.org.tr/bilgibankasi/tr/index5_1_1.htm (03.03.2012)

<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale59.html> (03.03.2012)

<http://www.turksam.org/tr/a1485.html> (05.03.2012)

<http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1317> (12.04.2012)

<http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1099> (13.04.2012)

http://www.zafersen.com/makale_ermeni_diasporasi_cemalettin_taskiran.htm (14.04.2012)

http://www.armeniangenocide.org/Affirmation.157/current_category.7/affirmation_detail.html (16.04.2012)

<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=480> (17.04.2012)

http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.152/current_category.7/affirmation_detail.html (18.04.2012)

http://www.belgenet.com/arsiv/ermeni/fransa_01.html (20.04.2012)

<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=206> (20.04.2012)

<http://www.turkmeclisi.org/?Sayfa=Temel-Bilgiler&Git=Bilgi-Goster&Baslik=ermeni-diasporasinin-ortaya-cikmasini-istemedigi-avrupa-adalet-divani-nin-nihai-karari&Bil=800> (03.05.2012)

http://www.anca.org/genocide_resource/recognition.php (04.05.2012)

http://www.mfa.gov.tr/no_65_-fransa-anayasa-konseyi_nin_yasa-tarafindan-taninan-soykirimlarin-inkarinin-cezalendirilmesi_na_yonelik_yasa-tasarisini-i.tr.mfa (08.05.2012)

<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale37.html> (16.04.2012)

<http://www.avim.org.tr/degerlendirmetekli.php?makaleid=5424> (30.05.2012)

<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=465> (03.05.2012)

<http://www.ozurdiliyoruz.com/> (24.04.2012)

<http://www.preventgenocide.org/lemkin/AxisRule1944-1.htm> (23.11.2011)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Genocide> (23.11.2011)

http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin1210.pdf (05.12.2011)

<http://ejil.oxfordjournals.org/content/18/4/669.full> (08.12.2011)

<http://www.hyetert.com/yazi3.asp?Id=124&DiId=1> (29.12.2011)

<http://www.turksam.org/tr/a2104.html> (26.12.2011)

http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index2_1_1.htm (28.05.2012)

http://en.wikipedia.org/wiki/Trabzon_during_the_Armenian_Genocide (05.01.2012)

<http://www.youtube.com/watch?v=8W1N7BQrrYg> (11.01.2012)

http://tr.wikipedia.org/wiki/Malta_Mahkemeleri (28.05.2012)

http://gazete.halkcephesi.net/yazilar/index.php?option=com_content&view=article&id=293:rus-komuenistlerinin-ermeni-sorununa-bakty&catid=30:ermeni-sorunu (10.04.2012)

<http://www.un-documents.net/cppcg.htm> (27.11.2011)

<http://www.armenian-genocide.org/hitler.html> (11.01.2012)

<http://marksist.org/haberler/6994-naziler-staji-1915te-yapti> (03.01.2012)

<http://www.avim.org.tr/eskimakaleekli.php?makaleid=378> (23.12.2011)

http://www.youtube.com/watch?v=JW8_6VcBbe4 (03.06.2012)

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI : Emre GÜNDOĞDU

Doğum Tarihi ve Yeri : 14.11.1986 - İZMİR

Medeni Durumu : Bekar

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise : Teğmen Ali Rıza Akıncı Lisesi

Lisans Diploması : Akdeniz Üniversitesi

Yüksek Lisans Diploması: Akdeniz Üniversitesi

Tez Konusu : Soykırım Temelinde Türkiye Ermenistan İlişkilerinin Siyasi
Analizi

Yabancı Dil / Diller : İngilizce

E-Mail : emregundogdu1986@hotmail.com